

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

ŞAHHÜSEYNOVA SEVİNC ASİF qızı

E T İ K A

İNCƏSƏNƏT TƏMAYÜLLÜ
ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİ ÜÇÜN DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-Metodik Şurası
«Sosial-siyasi elmlər» bölməsinin
01. 07. 08-ci il tarixli (protokol № 11) qərarı ilə
təsdiq edimişdir.

B A K I - 2009

Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 08. 09. 2008-ci il tarixli, 1039 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

RƏYÇİLƏR:

Nigar Cərulla qızı - Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının professoru, fəlsəfə elmləri doktoru

Şəhrəddin Məmmədov - Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının professoru, fəlsəfə elmləri doktoru

Niyazi Mehdi - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin professoru, fəlsəfə elmləri doktoru

Ağəli Məmmədov - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti, fəlsəfə elmləri namizədi

Apdin Əlizadə - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dosenti, fəlsəfə elmləri namizədi.

REDAKTOR:

Həliməxanım Rzaquliyeva - Prezident Kitabxanasının şöbə müdiri, filoloq

Şahhüseynova S. A.

Etika: İncəsənət təmayüllü ali məktəb tələbələri üçün dərslik.- Bakı: 2009.- 160 s.

Dərslik mövcud proqram əsasında yazılaraq «Etika»nın əsas mövzularının əksəriyyətini əhatə edir. İncəsənət təmayüllü ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulan bu dərslik geniş oxucu kütləsinin də müvafiq tələbatlarını təmin edə bilər. Fəlsəfi elmlərin tədris saatlarının kəskin surətdə azaldığı dövrdə bu dərsliyin əhəmiyyəti daha çox nəzərə çarpır. Dərslik Təhsil Nazirliyi tərəfindən qoyulan tələblərə cavab verir.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz

Giriş

I Fəsil. Etik fikir və onun təkamülünün əsas mərhələləri

- 1.1. Etika fəlsəfi elmdir**
- 1.2. Qədim Hindistan və Çində etik fikir**
- 1.3. Antik dövrdə etik fikir.**
- 1.4. Orta əsrlər və Yeni dövrdə etik fikir**
- 1.5. Azərbaycanca etik fikir**
- 1.6. İslam etikası**

II Fəsil. Etika əxlaq fəlsəfəsidir

- 2.1. Əxlaqın mahiyyəti və əsas funksiyaları**
- 2.2. Əxlaq və ictimai şüurun digər formaları**
- 2.3. Əxlaqi şüur**
- 2.4. Əxlaqi fəaliyyət**

III Fəsil. Etikanın əsas kateqoriyaları

- 3.1. Xeyir və şər**
- 3.2. Borc və vicdan**
- 3.3. Şərəf və ləyaqət**
- 3.4. Xoşbəxtlik və həyatın mənası**

IV Fəsil. Tətbiqi etika

- 4.1. Tətbiqi etika nəyi öyrənir**
- 4.2. Peşə etikası**

Nəticə

Ədəbiyyat

Əlavələr

ÖN SÖZ

Değerli arkadaşım SEVİNÇ hanımın AZERBAJYAN DEVLET KÜLTÜR VE GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİNDE son yıllarda verdiği derslerin notlarını düzenleyerek meydana getirdiği bu kitabın bir «ders kitabı» olarak anlaşılmalıdır. Ahlak felsefesinin filozof metinlerinin yanı sıra, kitabın sonuna eklenen bibliyografiye listesindeki eserlerden de faydalanarak hazırlanan bu kitapta, etik ve ahlaki problemleri çözmenin sürecini anlatan insanlığın ahlaki tarihinin bilgilerini öğrenciye tanıtmak amacı göz önünde bulundurulmuştur. Şu kitapta Ahlak felsefesinin temel kavramları olan iyi, kötü, özgürlük, erdem, sorumluluk, vicdan, ahlak yasası, ahlaki karar ve ahlaki eylem inceleniyor, onlara çağdaş tarihten ve günlük yaşamdan örnekler veriliyor.

Kitabı faydalı kılan da budur.

Yazar Ahlak felsefesinin Temel sorularını, yani, «ahlaki eylemlerin amacı nedir?» sorusuna dünya filozoflarının verdikleri çok farklı yanıtları (mutluluk, hazz, fayda, ödev ve b.) da gözden kaçırmamıştır. Kitabın değerli yönlerinden biri de ahlak felsefesinin önemli sorularından olan «insan etik eyleminde bulunurken özgür müdür?» gibi soruya dünya filozoflarının verdikleri çeşitli yanıtları, yaklaşımları açıklamadır.

Bilimsel bakış açısından değere layık bir nitelikte kitapta ahlaki yargıların özelliklerinin ve etikin temel problemlerinin evrensel filozofların yaklaşımı semtinden irdelenmesidir. Derslik eğitim ve öğretime yarar sağlayabilir, çünkü çağın birey ve toplum tarafından benimsenmiş, insan yaşamına ve davranışlarına yön veren kurallar, ahlaki eylemler şu kitaba yansımıştır.

Uzun yıllarımın sırdaşı olan mühterem ve değerli arkadaşımın kitabının tüm kamuya hayırlı olması niyeti ile en hoş ve sıcak dileklerimi sunuyorum. İşlerinin başarılı ve uğurlu olacağına büyük inamla ondan ayrılıyorum.

Özel KARIYER DERSANESİNİN FELSEFE QRUBU ÖĞRETMENİ, REHBERLİK SERVİSİNİN MÜDÜRÜ, REHBER VE PSİKOLOJİ DANIŞMAN:
ELMİRA SEVİNÇ.

TÜRKİYE. BURSA / MUSTAFA KEMAL PAŞA. YUNUS EMRE mah. RAUF DENKTAŞ cad. NO: 15 SK. NO 18.

TEL. 0224 613 38 93 FAX 0224 613 38 92

WWW.egitimdekaryer.orq.

Bilgi@egitimdekaryer.orq.

GİRİŞ

Bu gün tədrisi vacib fənlərdən olan «Etika» Aristoteldən müasir dövrümüzədək uzun bir tarixi yol keçmişdir. Hal-hazırda baş verən ictimai proseslər, insanın mənəvi inkişafı və s. «Etika»nın tədqiqat obyektindən kənarında deyil. Bu baxımdan «Etika» gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, onların əxlaqi şüurunun inkişafında mühüm rol oynayan fənlərdəndir. «Etika»nın əsas kateqoriyaları olan xeyir və şər, borc və vicdan, şərəf və ləyaqət, xoşbəxtlik və həyatın mənası dərslərdə mühüm yer tutur. Dərslər insanlar arasında mövcud olan davranış qaydalarının, əxlaq normalarının tənzim edilməsi ideyasını aşılayır.

Tarixi xarakter daşıyan əxlaq problemləri zaman keçdikcə başqalaraq yeni məzmun qazansa da, heç vaxt aktuallığını itirmir və cəmiyyətin mənəvi həyatının ayrılmaz hissəsi olaraq qalır. Bu baxımdan, əxlaq haqqında elmin əsas və müstəqil fənn kimi tədrisi zəruridir.

Son dövrdə bir sıra ictimai fənlərin, o cümlədən «Etika»nın dərslər saatlarının kəskin surətdə azalması fənnin tədris proqramının tutulması zamanı böyük çətinliklər törətmiş və elmin məğzini mövcud saatlara uyğunlaşdırmaq zərurətini yaratmışdır. Fundamental elm olan «Etika»ya saatların «xəsisliklə» verilməsi onun bir çox maraqlı mövzularının proqramdan kənarında qalmasına səbəb olmuşdur. Proqramda yalnız ixtisar edilməsi heç cür mümkün olmayan aşağıdakı mövzular qala bilməmişdir: «Etika fəlsəfi elmdir», «Əxlaqın mahiyyəti və əsas funksiyaları», «Əxlaqi şüur», «Əxlaqi fəaliyyət», «Etikanın əsas kateqoriyaları», «Əxlaq və ictimai şüurun digər formaları», «Peşə etikası», «Etikanın inkişafında əsas mərhələlər», «Azərbaycanda etik fikir tarixindən» və s. Təəssüf ki, əxlaqi sərvətlər və ideallar, şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətləri, varlığının və ünsiyyətinin xarakteri, onun mənəvi siması, məhəbbət, ailə və nikah, əxlaq tərbiyəsi və s. ilə əlaqədar məsələlər saatların azlığı səbəbindən proqramda, o cümlədən dərslərdə öz əksini tapa bilməmişdir.

Göründüyü kimi, dərslərin mövzu partiturasının tərtibi zamanı əsasən klassik ənənələrə üstünlük verilmişdir. Bunun əsas səbəbi doğma dilimizdə bu ənənələrin mütərəqqi tərəflərini özündə əks etdirən dərslərin olmamasıdır. Həmin ənənələrin qorunub saxlanmasının zəruriliyi ideyasını əsas götürərək, gələcək işimizdə «ənənə» ilə yanaşı, «inovatorluq» prinsipinə də riayət etməyə çalışacağıq.

Dərslərin tərtibi zamanı mənə dəyərli məsləhətlər verən bütün insanlara öz minnətdarlığımı bildirirəm.

I FƏSİL ETİK FİKİR VƏ ONUN TƏKAMÜLÜNÜN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1. ETİKA FƏLSƏFİ ELMDİR

Fəlsəfi elmlər sistemində mühüm yer tutan etika insan idrakının ən qədim sahələrindən olan **əxlaq** haqqında elmdir.

Hələ ibtidai dövrdə insanların müəyyən adət-ənənələr, qaydalar, qadağalar və s. formada mövcud olan münasibətləri zaman keçdikcə mürəkkəbləşir, yeni məzmun kəsb edirdi. Bu münasibətlər ibtidai insanların dünya haqqında təsəvvürlərini təşkil edən totemizm, animizm, fetişizm və magiyanın təsiri altında dəyişirdi. Həyat fəaliyyəti prosesində inkişaf edən bu təsəvvürlər **əsatir** fəlsəfəsinin formalaşmasını təmin etdi.

İlk sinifli cəmiyyətdə insanların şüuru xeyli irəliləyərək əsatiri yaratsa da, Qədim dövrə xas olan **mifoloji dünyagörüş** hələ yalnız «fəlsəfənin kandarına» çatmaqda idi. Bununla belə, sinkretik (bölünməmiş) mifoloji dünyagörüş dünya haqqında tam təsəvvür yaradan, dünyanı bütöv, küll halında öyrənən fəlsəfi dünyagörüşün sələfi oldu. Sinkretik mifoloji dünyagörüş insanların siyasi, hüquqi, dini, elmi, fəlsəfi, əxlaqi, estetik və s. görüşlərini vəhdətdə əks etdirirdi.

Tam fəlsəfi dünyagörüş isə məhz antik quldarlıq dövründə formalaşdı. Qədim Hindistan və Çində əsas qoyulmuş müxtəlif fəlsəfi sistemlər məhz antik dövrdə bitkin nəzəriyyə və məktəblər şəklinə düşərək sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Mifoloji dünyagörüşün fəlsəfi dünyagörüşə keçə bilməsinin əsas səbəbi fəlsəfənin «əsas məsələsinin» konkretləşməsi oldu. Dünyanın necə yaranması, insanın ölümü, həyatı və s. kimi suallar insanları hələ qədim dövrdən maraqlandırsa da, o zaman onlar bu problemlərə sırf mifoloji aspektdən yanaşır, bunları fəlsəfi cəhətdən nə ümumiləşdirə, nə də dərk edə bilirdilər. Bu problemlərə fəlsəfi münasibətin bəslənməsi bütün dünyada demək olar ki, eyni vaxtda – təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında (b.e.ə.VII əsrdə) baş verdi. Məhz bu dövrdə Hindistanda, Çində fəlsəfi məktəblər yarandı və tezliklə bu dalğa antik dövrü bürüdü. Müxtəlif fəlsəfi suallarla dolu olan «Avesta» da məhz bu zaman kəsiyində meydana gəldi. Beləliklə, fəlsəfənin əsas məsələsinin 2 tərəfini təşkil edən «dünya nədən yaranıb» və «dünyanı dərk etmək mümkündürmü» sualları konkretləşərək fəlsəfi dünyagörüşün təməlini qoydu. Bu dövrə fəlsəfə tarixində K.Yaspersin sözü ilə «məhvər xətti» və ya «ox xətti» deyilir. Sanki Tanrı insan idrakında sıçrayış etmək məqsədilə dünyanın hər yerində eyni zamanda «ağıllı başlar» yaratdı. Bu başlar cəmiyyəti irəliyə aparmalı və bəşəriyyəti Allahın ona bəxş etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərə yiyələnməyə nail olmaq yollarını göstərməli idi. Bu yollar ictimai təcrübə, əmək və mövcud elmlərin nailiyyətlərinə yiyələnməkdən keçirdi. Əsasən fundamental təbiət elmlərinin rüseymləri mövcud olan Qədim dövrdə fəlsəfənin «əsas məsələsinin» 1-ci tərəfinə - «dünya nədən yaranıb» probleminə istinad edilsə də, sonrakı mərhələ olan Antik dövrdə bu problemin həmçinin ikinci tərəfi – yəni «dünyanı dərk etmək mümkündürmü» sualı da filosofların diqqət mərkəzində oldu.

Antik dövrün ilk fəlsəfi məktəbi olan Milet məktəbinin nümayəndələri – Fales, Anaksimandr, Anaksimən (e.ə. VII əsr), sonrakı dövrdə pifaqorçular (e.ə.VI əsr), daha sonra Heraklit, Demokrit, Empedokl və b. əsasən obyekt-subyekt (yəni dünya-insan) münasibətləri ilə məşğul olur, dünyada baş verən bütün hadisələri kosmosla əlaqələndirirdilər. Bugünkü mənasından daha geniş olan «antik kosmos» anlayışına kosmosla yanaşı təbiət, hətta

insan aid idi. Yalnız təbiəti təhlil etməklə məşğul olan filosoflar üçün kosmos ön planda, insan isə arxa planda idi. Dünyaya bu cür yanaşma sonradan «kosmologizm» adlandırıldı. Bu hal e.ə. V əsrədək davam etdi.

Dünyanın mahiyyətini anlamağa çalışan filosoflar fəlsəfənin ənənəvi problemləri olan «dünya necə yaranıb», «dünyanı dərk etmək mümkündürmü», «dünyanı dərk etmək yolları hansılardır» və s. ilə yanaşı, «insanın dünyada mövqeyi», «insanın həyatı», «cəmiyyətdə fəaliyyəti», «ictimai mahiyyəti», «birgəyaşayış normaları» kimi həyat əhəmiyyətli suallara da cavab axtarmağa başladılar. Artıq filosoflar yalnız obyekt-subyekt (təbiət-insan) münasibətləri ilə deyil, həm də subyekt-subyekt (insan-insan) münasibətləri ilə də maraqlanırdılar. Bu problemin sürətli inkişafı e.ə. V əsrdən, Sokratın dövründən başladı. «Kosmologizm» (dünya əhəmiyyətli problemləri kosmosa istinadən izah etməyə çalışmaq) «antropologizmlə» (antropologiya – insan haqqında elmdir, bu nəzəriyyəyə görə artıq kosmos arxa plana, insan ön plana keçir) əvəz edildi. İlk dəfə olaraq Sokrat fəlsəfənin səmtini «göylərdən yerə» endirdi. «Əxlaq nəzəriyyəsi» haqqında təlim yaradan Sokratın fikrincə idrakın əsas məqsədi özünüdərk etməkdir. Sokratın məşhur «öz özünü dərk et, onda insanları və allahları da dərk edərsən» ifadəsi müasir fəlsəfə və psixologiya üçün də aktual olaraq qalırdı. Sokratın işlətdiyi «allahları» ifadəsi «politeist» ideologiyanın hökm sürdüüyü dövr üçün xarakterik olsa da, biz Sokratın yazılı əsəri olmadığını nəzərə alıb, bu dahi filosofun həmin sözü cəm deyil, tək halda, yəni «Allahı» kimi işlətməsi ehtimalını da istisna etmirik. Beləliklə, insan, onun taleyi, həyatdakı mövqeyi, idrakı, özünüdərk etməsi fəlsəfədə mühüm yer tutdu.

İnsanlar arasında müxtəlif ictimai münasibətlərin formalaşması, məsələn, xeyirxahlıq, qarşılıqlı hörmət, əməyə tələbat, bəşəriyyətə xidmət etmək istəyi, dərin və incə hisslər və s. sosial münasibətlər sistemində mühüm yer tutan və əxlaqi münasibətləri öyrənən «Etika»nın da fəlsəfənin tərkibinə daxil olan digər elmlər kimi inkişaf edərək müstəqil elmə çevrilməsinə səbəb oldu. Fəlsəfi dünyagörüşə daxil olan, yəni dünyanı fəlsəfi cəhətdən dərk etmə vasitəsi olan təbiət elmləri, məsələn, riyaziyyat, zoologiya və s. inkişaf edib fəlsəfədən ayrıldıqdan və müstəqillik əldə etdikdən sonra daha fəlsəfi elm sayılmadığı halda, etika, estetika, dinşünaslıq və s. kimi ictimai elmlər fəlsəfədən ayrıldıqdan sonra da fəlsəfi elm olaraq qalır. Çünki bu ayrılma həmin elmlərin fəlsəfi xarakter daşmasına mane olmur. Onların bir-biri və fəlsəfə ilə həm dünyagörüş, həm də mifoloji bağlılığı əvvəlki kimi mövcuddur.

Əxlaq haqqında elm olan «Etika» fəlsəfənin insan həyatının praktik məsələləri ilə daha çox bağlı olan sahəsidir. O, insanın gerçəkliyə əxlaqi münasibətlərinin qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətin əxlaqi şüurunun strukturunu, insanların əxlaqi təcrübəsini, əxlaqi görüşlərini, insan əməllərinin məqsədini, insanın rəftarını idarə edən motivləri, onların mənəvi qiymətləndirilməsinin obyektiv meyarını aydınlaşdırır. Etika «insanın davranışı necə olmalıdır», «insan hansı mənəvi keyfiyyətə malik olmalıdır», «hansı normaları rəhbər tutmalıdır» kimi suallara cavab verməyə çalışır.

Əxlaq nəzəriyyəsi olan «Etika» xeyir, şər, ədalət, borc kimi kateqoriyaların münasibətini təhlil edir, mənəvi hisslər, emosiyalar, vərdişlər, adət və ənənələri nəzərdən keçirir. «Etika» insanın sirlərinə, onun digər insanlarla və bütün dünya ilə münasibətlərinə, insan varlığının ən dərin problemlərinə müraciət edir. Beləliklə, «Etika» əxlaq və əxlaqi dəyərlərə aid hər nə varsa, hamısını öyrənir. Lakin «Etika» nə əxlaqı, nə onun prinsip və normalarını, nə də yeni davranış qaydalarını yaratmır, o yalnız bunların mənəbəyini və mənşəyini tədqiq edir, insanın davranışı ilə əlaqədar əxlaqi qiymətləndirmənin xarakter və mahiyyətini öyrənir, bunları ümumiləşdirir və sistemləşdirir, əxlaq nəzəriyyələrini formalaşdırır. «Etika» yalnız bu və ya digər hallarda necə hərəkət etmək lazım olduğunu öyrədən normativ elm yox, həm də mürəkkəb və ziddiyyətli əxlaqi münasibətlərin və əxlaqın təbiətini öyrənən nəzəri təlimdir. Aristotel «Nikomax etikası»nda (3, I kitab, I fəsil) yazır ki, «Etika»nın əsas məqsədi bilik yox, əməldir.

Digər fəlsəfi elmlər kimi «Etika» da anlayış və kateqoriyalar sistemindən istifadə edir ki, bunlar vasitəsilə gerçəkliyin ayrı-ayrı detalları, tərəfləri deyil, gerçəklik bütövlükdə əks etdirilir. Məsələn, «həqiqəti danışmaq xeyirxahlıqdır» mühakiməsi bütün adamlara və cəmiyyətə aid ola bilər. «Etika» özünəməxsus, ənənəvi kateqoriyalar olan xeyir və şər, ədalət və s. ilə bərabər, həmçinin əxlaqi şüur, əxlaqi fəaliyyət, norma, məqsəd, münasibət və s. kimi universal anlayışlardan da istifadə edir.

Əxlaqdan bəhs edən «Etika» yunanca «ethos» (tələffüzdə etos kimi də işlətmək olar) sözündən olub, etimoloji mənası adət, ənənə, xarakter, vərdiş, davranış, temperament deməkdir. Əvvəllər isə, məsələn, Homerin «İliada» əsərində bu söz yurd, birgəyaşayış məskəni mənasını verirdi. Antik fəlsəfədə o, hər hansı fiziki və ya sosial hadisəni bildirərək, terminoloji mənada işlənirdi. Məsələn, Empedokl ilkin ünsür etosu, Heraklit insan etosu haqqında danışırdı.

Etosun mənşəyi belə bir müşahidənin nəticəsi olmuşdur ki, insanların adətləri və xarakterləri birgəyaşayışda formalaşır.

«Etikanın» həm termin, həm də ayrıca elm kimi yaranması Aristotelin adı ilə bağlı olsa da, bu prosesin formalaşması çox-çox əvvəllərə aiddir. İbtidai dövrün dini təsəvvürləri, əsatirlər, nağıllar, atalar sözləri, zərb-məsəllər insanın təbiətə münasibətini, insanın dünyadakı mövqeyini, insanlar arasındakı münasibətləri özünəməxsus şəkildə dərk etmək və əks etdirmək üçün ilk təşəbbüs idi. E.ə. I minilliyin ortalarında cəmiyyətdə baş verən qlobal siyasi dəyişikliklər, qəbilə-icma münasibətlərinin, köhnə adət-ənənələrin sıxışdırılması, dövlətin möhkəmlənməsi və hakimiyyəti öz əlinə alması yeni baxışların, idealların və insanlar arasındakı yeni

münasibətlərin formalaşmasına tələbat yaratdı. Bu dövrdə qədim Hindistanda, Çində və Yunanıstanda müxtəlif etik nəzəriyyələr meydana gəldi. Bu ideyaların müəllifləri sırasına Hindistanda Budda, Çində Konfutsi, Yunanıstanda sofistlərdən Hippi, Antifont, sofistlərin müasiri və rəqibi Sokrat, onun şagirdi Platon («Protaqor», «Menon», «Evtifron» və s. əsərləri), Platonun şagirdi Aristotel, stoiklərdən Zenon, Seneka, Epiktet və b. idi.

İlk dəfə olaraq Aristotel «ethosu» həm isim – «etika», həm də sifət – «ethikos» kimi işlətdi. O, «ethosu» «insanların adət etdikləri yaşayış məskəni», daha sonra isə sadəcə olaraq «adət», «vərdiş», «xarakter», «temperament» kimi mənələrdən uzaqlaşdıraraq insan keyfiyyətlərini, insanın fərdi xüsusiyyətlərini ictimai əxlaqın müəyyən adət edilmiş formaları ilə vəhdətdə nəzərdən keçirən «etik» – «ethikos» şəklinə saldı. Aristotelin fikrincə bu keyfiyyətlər «etik fəzilətlər» olub, «Etika»nın əsas tədqiqat obyektini təşkil edir. Etik fəzilətlər insanın xarakterinin, temperamentinin xüsusiyyətləri, həmçinin qəlbinin keyfiyyətləridir. Onlar, bir tərəfdən, bədən xüsusiyyətlərinə aid olan affektlərdən, digər tərəfdən isə əqli xüsusiyyətlərə aid fəzilətlərdən fərqlənir. Buna misal olaraq prof. Ə.Hüseynov (52, səh.9) qorxunu təbii affekt, yaddaşı əqlin xüsusiyyəti, sadəliyi, mərdliyi, əliaçıqlığı xarakterin xüsusiyyətləri hesab edir. Bu haqda biliklərin və etik fəzilətlərin məcmusunu bildirmək məqsədilə Aristotel məhz «etika» terminini irəli sürmüşdür. Adında «etika» sözü olan ilk əsərləri də Aristotel yazmışdır: «Nikomax etikası», «Evdem etikası», «Böyük etika». Etik problemlər Aristotelin digər əsərlərində də mərkəzi yer tutur. Məsələn, «İkinci analitika», «Politika», «Ritorika» və s. əsərlərdə Aristotel etika haqqında əsasən 3 mənada söhbət açır: 1) etik nəzəriyyə; 2) etik kitablar, 3) etik təcrübə. Əsərlərin adlarının məhz «etika» sözü ilə bağlı olması ənənəsi Aristoteldən sonrakı dövrlərdə də davam edir. Məsələn, orta əsr fransız ilahiyyatçısı və filosofu Pyer Abelyarın (1079-1142) «Etika və ya özünü dərk et» əsəri, fəlsəfəsinin əsas hissəsini etik nəzəriyyələrin işlənməsinə həsr edən və əslən yəhudi olan XVII əsr holland filosofu Benedikt Spinozanın (1632-1677) ömrünün sonunda, yəni 1677-ci ildə yazdığı və ölümündən sonra çapdan çıxan «Etika» əsəri, irrasionalizmin nümayəndəsi olan alman filosofu Eduard Qartmanın (1842-1906) 1898-ci ildə yazdığı «Etik oçerklər» kitabı buna misaldır.

«Etika» sözünün tarixi bir daha Roma zəminində təkrar olunur. Romalılar, xüsusən də Siseron yunan təcrübəsinə və birbaşa Aristotelə istinad edərək, öz dediyi kimi, latın dilini zənginləşdirmək məqsədilə Aristotelin yunan dilində olan «etik» anlayışından «moralis», yəni «əxlaqi» terminini yaratdı. O, bunu tək halda «mos», cəm halda «mores» kimi işlədib ki, bunlar da yunanca olan «ethos» sözünün birbaşa latın analoqudur. Bu haqda Siseron «Tale haqqında» adlı əsərində (I kitab, I fəsil) yazaraq əxlaq fəlsəfəsindən danışır və bu zaman Aristotelin «Etika» adlandırdığı biliklər sistemini nəzərdə tutur. Öz yunan sələfi kimi xasiyyət, adət, xarakter, davranış, xassə, qanun, göstəriş, dəb (moda), paltar biçimi (fasonu) mənalarını verən «moralis»dən sonralar, eramızın IV əsərində latın dilində «moralitas» – əxlaq termini yaranır ki, bu da yunan «etika» termininin latın ekvivalentidir.

Beləliklə, yunan dilindəki «ethika» və latın dilindəki «moralitas» sözləri etimoloji məzmununa görə bir-birinə uyğun gəlir. Bunlar xalq şüuru ilə deyil, tədqiqat məqsədilə süni surətdə yaradılmışdır. Bu gün dünyanın bir çox ölkələrində «etika» və «moral» (əxlaq) sözləri geniş yayılmışdır.

Müasir etika yalnız fəlsəfənin digər bölmələrini deyil, həmçinin psixologiya, pedaqogika, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, dinşünaslıq, estetika, arxeologiya və hətta biologiya ilə sıx əlaqədə inkişaf edir.

1.2. QƏDİM HİNDİSTAN VƏ ÇİNDƏ ETİK FİKİR

Etikanı elm şəklinə rəsmən Aristotel salsa da, onun tarixi hələ çox-çox əvəllərdən başlayır. Hələ ibtidai dövrdə insanların davranışını tənzimləyən müəyyən əxlaq normaları və qaydaları mövcud idi. Bunlar müqəddəs sayılır, onlara riayət etməyənlər cəzalandırılır, hətta icmadan qovulurdular. Quldarlıq dövrünə xas əxlaq yalnız azad vətəndaşlar arasındakı münasibətlərə aid idi. Çünki qullar insan hesab edilmirdilər.

Fəlsəfə kimi etika da qədim Şərq ölkələrində inkişaf etməyə başlamışdır. Misir, Babilistan, Hindistan və Çində formalaşmağa başlayan etik nəzəriyyələr sonralar Qədim Yunanıstan və Qədim Romada özünün tam ifadəsini tapır.

Qədim **Hindistanda** xüsusi ayin şəklində mövcud olan əcdadlara münasibət sonralar müxtəlif etik nəzəriyyələrin formalaşmasında müəyyən iz buraxdı. İstər ortodoksal («astika», yəni ved nüfuzunu qəbul edən) – sankhya, yoq, vayşeşik, nyaya, vedanta, mimans; istərsə də qeyri-ortodoksal («nastika», yəni ved nüfuzunu inkar edən) – caynizm, buddizim, lokayata məktəbləri özünəməxsus etik məzmununa malik idi.

Vedant etikasına görə (məktəbin adı «Vedin sona çatması» mənasını verir) hər şeyin əsası və başlanğıcı mütləq substansiya olan Brahmanlardır, hər şey ondan əmələ gəlir və ona qayıdır, lakin o, etiqad obyektı yox, abstrakt təfəkkür obyektidir ki, bunun vasitəsilə dindarlar ona qovuşmağa çalışır və bu – yeganə reallıqdır. Bu fəlsəfəyə görə idrakın məqsədi dünya haqqında olan səhv təsəvvürlərdən xilas olmaq, Brahmanda ifadə edilən həqiqətə çatmaqdırsa, əxlaqın məqsədi aldadıcı bağlılıqdan, ehtiraslardan və «yeddi günahdan» (sərxoşluq, sümük oyunları, qadınlar, ovçuluq, çubuq vurma, söyüş və şəxsi mülkiyyət hüquqlarının pozulması) xilas olub təmizlənməkdir. Yalnız xeyirxahlıq nümunəsi olan brahmana bələd olanlar yüksək sərvətlərə nail ola bilərlər. Xeyirxahlıq 3 əməllə konkretləşdirilir: təmkinli olun, ürəyiyumşaq olun, hədiyyələr edin. İnsanın əxlaqi borcu hər kəs üçün müəyyən edilmiş həyat tərzini qanununa riayət etməkdir ki, buna da **dharma** deyilir. Vacib fərdi əxlaq qanunu kimi işlənən bu ifadə nəinki Vedant etikası, həm də bütünlükdə Qədim Hind etikası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu haqda Upanişad və xüsusən də «Manu qanunları»nda ətraflı məlumat verilir. Müxtəlif davranış formaları (həzz, xeyir, borc, xilasolma) müxtəlif kateqoriyalı insanlar üçün (şagird, ailə başçısı, dilənçi, dərviş) başqa-başqa mənalara kəsb edir. Məsələn, həzz kimi xarakterizə edilən cinsi münasibət yalnız ailədə, ər-arvad arasında baş verirsə və övlad dünyaya gətirmək məqsədi daşıyarsa, yalnız o halda əxlaqi məzmununa malik olur. İnsanların öz vəzifələrini yerinə yetirməsi – adət və ənənələrə riayət etmək, ata və babaların yolu ilə getməkdir. Bu yolla gedənlər məhv olurlar. Xeyirxahlıqdan uzaqlaşanlar isə cəzaya düşər olurlar. Özü düşər olursa da, övladı və ya nəvəsi düşər olur. Lakin özü də əvvəl-axır ziyan çəkməkdən yaxasını qurtara bilmir. Vedant təlimi obyektiv idealizmə yaxın idi. Bu təlimin tərəfdarları üçün digər təlimlərə riayət edənlər kafirdirlər.

Yoq fəlsəfi-etik konsepsiyası «Yoqa–sutra» ilə əlaqədar olub kifayət qədər son dövrləri əhatə edir (e.ə. II əsr). Lakin praktik baxımdan yoq məşğələlərinin tarixi daha qədim olub, nəinki «Mahabharata»da, hətta «Upanişad»da da xatırlanır. Yoqa aid edilən bəzi hərəkətlərə Vedlərdə də təsadüf olunur. Yoqla məşğul olanların əsas vəzifəsi ağılı yanlışlıqdan, səhv olandan təmizləmək və aydınlığa çıxmaqdır. Həyat sakitliyə və sülh axtarışlarına sərf edilməlidir. Bunun üçün bütün əzablardan yaxa qurtarmaq lazımdır. Yoq təlimini qədim hind fəlsəfəsinin digər cərəyanlarından fərqləndirən odur ki, o, insana passiv icraçı kimi deyil, (məsələn, vedantada olduğu kimi), aktiv və öz hərəkətləri üçün məsuliyyət hiss edən insan kimi baxır. Yoq məşğələlərinin populyarlığı yalnız bu təlimin tərəfdarları arasında deyil, daha geniş auditoriya daxilində mövcuddur. İnsanın fiziki və psixi halı arasında əlaqə yaratmağa çalışan yoq məşğələləri psixoloji problemləri həll edərkən özünəməxsus «psixoterapiya» və «autotreninq» üsullarından istifadə edir.

Caynizm. Ortodoksal məktəblər brahmanların maraqlarını ifadə etdiyindən demokratik təlimlərin yaranması zəruri oldu. «Kafir» təlimləri sayılan qeyri-ortodoksal məktəblər b.e.ə. VII–VI əsrlərdə yaranaraq, ənənəvi brahmanizmə qarşı müxalifətə çevrildi. Öz mövcudluğunun ilk yüzilliyində caynizm əhəmiyyətli dərəcədə geniş yayılaraq, e.ə. IV–III əsrlərdə hətta buddizmlə rəqabət aparırdı. Lakin Yeni dövrdə o, tədricən qapalı təriqətə çevrilməyə başladı. Caynist etikasında insanın ruhu mühüm yer tutur. Bədənə yapışmasına baxmayaraq ruhun azad seçim hüququ var. Ruh azad etmək üçün onu materiyadan ayırmaq lazımdır. Kamil bilik, kamil intuisiya və ali nemətlər – ruhun bu dünyada insana məlum olmayan atributlarıdır. Bilik – ruhu materiyadan azad etmək üçün lazımdır, çünki cahillikdən ehtiraslar yaranır. Düzgün inam, düzgün idrak və düzgün davranış – azadlığa çıxmağın üç yoludur ki, bunun üçün də müəllimlərin dediklərini öyrənmək, onların nüfuzunu təsdiq etmək və onlara inanmaq lazımdır. Düzgün inam həqiqətə hörmət etməkdir. O, fanatik yox, rasionaldır. Həqiqət axtaran müəllimlərin baxışlarının dərininə getdikdə kamil inam əldə edilir. Düzgün idrak – «mən» və «qeyri-mənin», yəni ruhun və materiyanın real təbiətini dərk etməkdir. Kamil bilik və kamil inam birləşərək düzgün davranışa təsir edir. Düzgün davranışın məgzi buddistlərin də riayət etdiyi «5 böyük andın» yerinə yetirilməsindən ibarət idi: 1) canlıya ziyan toxundurmamaq (bura heyvanlar və bitkilər də aid idi, çünki onların ruhu var. Ov, balıqçılıq, hətta əkinçilik də qadağan edilirdi, çünki torpağı şumlayan zaman həşəratlar məhv ola bilər ki, bu da günah hesab edilirdi. Caynistlər hətta nəfəs alanda parçadan istifadə edirdilər ki, təsadüfən ağızlarına və ya burunlarına cücü girməsin); 2) yalandan uzaq olmaq, həmişə düz danışmaq; 3) oğurluq etməmək; 4) tamahını saxlamaq (həzz aldığı bütün şeylərdən imtina

etmək, hətta evlənməmək, cənnətdə olmağı belə arzulamamaq); 5) bütün xoşun gələn şeylərdən imtina etmək – səs, təmas, rəng, dad, qoxu. Caynist təriqətlərinin birində – diqambarada hətta geyimdən də imtina edirdilər, çünki bədənin parça ilə örtülməsi gündəlik rahatlıq üçün edilən rəzil cəhddir. Onların avadanlığı kokos çanağından düzəldilmiş qab və oturmaqdan əvvəl yeri süpürmək üçün opaxalo idi. Onlar sərgərdan həyat sürür və dilənçilik edirdilər. Ən böyük qəhrəmanlıq isə yalnız rahiblərə icazə verilən acliq vasitəsilə ölüm idi.

Buddizm – e.ə.VI-V əsrlərdə yaranıb. Banisi Sidxarta Qautama idi. Sonralar Budda (mənası nurlu deməkdir) adını alıb. Əvvəlcə buddizm varna və brahmanlara qarşı zəif protest kimi çıxış etdi. Ved və Upanişadın müqəddəsliyini inkar edən buddistlər insanların bərabərliyini, bərabər əzab çəkməsini təsdiq edirdilər. Bu təlim e.ə. VI-III əsrlərdə Hindistanda geniş yayılaraq dövlət dininə çevrildi. Seylonda, Birmada, Siamda, Tibetdə, Çində, Koreyada və Yaponiyada isə bu təlim çox populyar oldu. Düzdür, Hindistanın özündə VI-X əsrlərdə buddizmi onun yeni növləri – şivaizm və vişnuizm əvəz edir, lakin dini-fəlsəfi-etik təlim kimi o, bu günə qədər mövcuddur. Caynizm kimi buddizm də «allahsız, yaradansız bir dindir». Buddanın keçdiyi yol – hər kəs üçün nümunədir. Bunun əldə edilməsinə hamı nail ola bilər. Bunun üçün 8 fəzilətə çatmaq lazımdır: 1) düzgün baxışlar; 2) düzgün qərar qəbul etmə (bunun üçün dünyaya bağlılıqdan, pis işlərdən və düşmənçilikdən əl çəkmək lazımdır); 3) düzgün nitq (yalan və böhtandan, pis söhbətlərdən əl çəkmək); 4) düzgün davranış (canlıyı öldürməkdən, oğurluqdan imtina etmək); 5) düzgün həyat tərzini (yalnız düz yolla pul qazanmaq); 6) düzgün səylər (pis fikirlərdən uzaqlaşdırılması və yaxşı ideyalar əldə edilməsi. Bu səylər müntəzəm olmalıdır, çünki pis fikirlər qayıda bilər); 7) düşüncənin düzgün istiqamətləndirilməsi (öyrənilənin unudulmaması); 8) fikrin düzgün cəmləşdirilməsi.

Caynizmlə oxşarlığı olsa da, buddizmdə insanlara qarşı məhəbbət duyulur. Yeni əxlaq konsepsiyaları Qədim Hind ədəbiyyatının gözəl nümunəsi sayılan «Mahabharata» kitablarından birində – «Bhaqavadgita»da («Gita») öz əksini tapıb ki, onun da müəyyən ideyaları «Artxaştra» və «Manu qanunlarına» daxil olub. «Bhaqavadgita»da brahman ənənələrinin izahı yox, caynizm və buddizmin müddəaları nəzərə alınmaqla özünəməxsus şəkildə, novatorcasına şərh edilib. Buna baxmayaraq «Gita» heç də bir-birinə dəxli olmayan elementlərin eklektik birləşməsi deyil, burada harmonik şəkildə mövcud olan özünəməxsus yeni əxlaqi mövqə ifadə olunub. Poemadakı təlimlərin formalaşması o dövrdə baş verdi ki, brahmanizm, buddizm, caynizm, sankhya, yox və s. kimi müxtəlif dini-fəlsəfi məktəb və cərəyanlar artıq mövcud idi. Onlarla qarşılıqlı təsirdə olan və bəzi müddəalarını qəbul edən «Gita» eyni zamanda özünü tamamilə orijinal və müstəqil baxışlar sistemi kimi göstərdi.

Lokayata. Materialist hesab edilən bu məktəbin nümayəndələrinin əsərləri barədə məlumat yoxdur. Onların adlarını materializmdən uzaq olan müəlliflərdən öyrənirik ki, bu da onların dünyagörüşü barədə olan təsəvvürlərin təhrif olunmuş, saxtalaşdırılmış olduğu haqqında fikir yaradır. Onların ateist olmaları fikri də mövcuddur. Hətta bəzi müasir hind tədqiqatçıları hesab edirlər ki, lokayata hər hansı şəxs və ya insanlarla bağlı olan fəlsəfə olmayıb. O, düşmən brahman doktrinasına qarşı çevrilən və kütlələrin həyatında dərin kök salan təcrübə və əqidələrin məcmusudur. (108, səh.58). Çattopadxyaya lokayat sisteminin əsasını təşkil edən baxışların köklərini, nəinki vedəqədərki, hətta daha qədim dövrlərə aid edərək onların sadələvh-materialist xarakterli olduğunu və hətta ibtidai dövrdə ana xaqanlıq zamanı mövcud olan bir çox həyat normalarını əks etdirdiyini qeyd edir. Buradakı mərasimlərin təsvirinə Upanişad və Vedlərdə də rast gəlirik ki, bu mənbələrdə onlardan günah iş kimi danışılır. Bu sadələvh materializm ideyalarını ümumiləşdirən və fəlsəfi sistem formasında ifadə edən mütəfəkkirlər demək olar ki, əfsanəvidirlər. Upanişad, Mahabharata və ondan sonrakı şahidliklərə istinad edərək lokayata məktəbinin (hətta məktəblərinin, çünki Radxakrişnan Qədim Hindistanda 4 materialist məktəbin olmasından danışır) nümayəndələrini sadalamaq olar (62, səh.75). Adı çəkilən Brixaspati, Dxişan, Çarvak, çox güman ki, əfsanəvi mütəfəkkirlərdir. Uddilaki (e.ə.VII əsr), Kassapa, Acita, Kesakambal, Pakudxi Kaççayana (e.ə. VI-V əsrlər), həkim, şair və filosof Vatsyayan (b.e.-nin III-IV əsrləri) – daha real adlardır.

Lokayata təliminə görə insan həyata yaxşı yaşamaq üçün gəlir. Yer üzündəki həyat – yeganə həyat olduğu üçün onu xoşbəxt yaşamağa çalışmaq lazımdır. Asket olmaq mənasızdır. Həyatdakı əzablara görə həzzdən imtina etmək olmaz. Məgər içində dadlı düyü olan toxumu qabıqlı olduğu üçün tullayırlar? Həzz həmişə əzabla əlaqədardır. (62, səh.76). Bəzi hind tədqiqatçıları lokayatanı gedonizmlə eyniləşdirir, bəziləri onları həyata yüngül münasibət bəsləməkdə, «ye, iç, kef çək, sabah onsuz da öləcəyik» deməkdə günahlandırırlar. Bəziləri isə hətta lokayatanın ümumiyyətlə mövcud olmadığını söyləyirlər.

Cin. Qədim Çinin tarixi, fəlsəfəsi haqqında olan kitablarda əxlaq problemlərinə toxunulsa da, etik təlimlərə həsr olunmuş xüsusi əsərlər mövcud deyil. Ved kimi dini-fəlsəfi mənbəyi olan Qədim Hind fəlsəfəsindən fərqli olaraq, Çində etika ilə əlaqədar belə dini-mifoloji mənbə yox idi. «Dəyişikliklər kitabı» – «İ tzin» fəlsəfə üçün yeganə istinad mənbəyi oldu ki, bu da əsasən falçılıqdan bəhs edən mətnlərdən ibarət idi. Əsas ideya – təbiətdə baş verən daimi dəyişikliklərdir. Təbiət və cəmiyyətdə «yan» və «in» kimi əksliklər (ışıq – qaranlıq, bərk – yumşaq, kişi – qadın, uğurlu – uğursuz) mövcuddur.

Daosizm. Banisi Lao-tzi (e.ə. VI-V əsrlər) olan bu cərəyanın etik görüşlərində insanlar arasındakı münasibət, əsl əxlaqla qondarma əxlaq arasındakı fərq, təmənnəsiz və eqoist xarakterli davranış və s.-dən danışılır.

Konfutsiçilik. Bu cərəyan 3 adamın adı ilə bağlıdır: Kun-tzı, yəni Konfutsi (e.ə.552-478) təlimin banisi olub, onun əsas müddəalarını «Lun-yuy» – «Kəlmələr və söhbətlər» əsərində şərh edib; Man-tzı (e.ə.372-289) – təlimi sistemləşdirib; Syun-tzı (e.ə.313-238) Man-tzı ilə əks mövqedə dayanırdı. Konfutsi təliminin əsas anlayışı və etik qanunu – adətən insanpərvərlik kimi tərcümə edilən «jen»dir. «Lun-yuy»da bu anlayışın rəngarəng interpretasiyaları verilir. Jen həm də cəmiyyətdə və ailədə insanlar arasındakı münasibətləri müəyyən edən əxlaq prinsipidir. Jenlə bağlı olan syao – valideynlərə və böyüklərə hörmət; li – mərasim, ritual; tzyun-tzı isə əxlaq nümunəsi olan sadıq, ədalətli, nəzakətli ər deməkdir.

Moizm. Mo-tzı (Mo Di, e.ə.470-400) Konfutsinin etik-siyasi konsepsiyası ilə rəqabət aparır və hətta e.ə. IV–III əsrlərdə onu üstələyirdi. Şər – konkretir, onun daşıyıcısı isə varlılardır.

Qanunçular (Fa-tzyun). Bu məktəb «leqistlər» və ya «fa» da adlandırılır. Ölkənin idarə olunması konfutsiçilərin dediyi kimi mərasimlər, ənənələr, rituallarla deyil, qanunlar əsasında olmalıdır. Qanun imperatordan da yüksəkdə dayanır. Qanun qarşısında hamı bərabərdir. Cəmiyyətin həyatı üçün əxlaq yox, qanunlar əsas idi.

Materialist etika (Yan Çju və Van Çun). Yan Çjuya görə əgər fəzilətlər xoşbəxtliyə, sakit və sevincli həyata xidmət etmirsə, onda nəinki neytral deyil, hətta ziyandır. Van Çun hesab edir ki, xeyirxah adamlar öz təbiətlərinə görə belədirlər. Pis adamları isə tərbiyə etmək və yaxşılıq etməyə həvəsləndirmək olar. İnsanın fəaliyyətdə olması onu həm əxlaqlı, həm də əxlaqsız edə bilər. Van Çun konfutsiçilik və Qədim Çin dinlərini tənqid edir, səma, ruhlar və qurbanvermə haqqında dini təlimlərdən imtina edirdi.

1.3. ANTİK DÖVRDƏ ETİK FİKİR

Qədim Yunanıstan. Həm ibtidai, həm də qədim dövrün əxlaq problemləri nəinki mifologiya, epos, poeziya və dramaturgiyada, həmçinin antik mütəfəkkirlərin ilk fəlsəfi konsepsiyalarında öz əksini tapdı. E.ə. VII əsrdə mövcud olan və ilk fəlsəfi məktəb sayılan Milet məktəbinin nümayəndələrinin (Fales, Anaksimandr, Anaksimən) sadələşdirilmiş materializmi və Efesli Heraklitin dialektikası mifoloji ənənələri inkar etdi.

E.ə. IV–III əsrlərdə Afina fəlsəfi mərkəz oldu. Bu, əvvəlcə digər polislərdən (şəhər-dövlətlər) olan sofistlərin (məsələn, Abderdən Protaqor, Leontindən Qorgi, Keosdan Prodik, Eleydən Gippi) və onlarla daim mübahisə edən Sokratın, sonra isə Platonun Akademiyasının və Aristotelin Likeyinin fəaliyyəti nəticəsində baş verdi. Sokratın söhbətləri, Demokrit və sofistlərin təlimləri ilə yanaşı kirenaiklər (Sokratın şagirdi Aristipp), kiniklər (Qorgi və Sokratın şagirdi Antisfen), stoiklər (Kitiondan olan Zenon), skeptiklər (Karneaddan olan Arkesilay) məktəbləri də yarandı. Bunlarla mübarizədə Epikur özünün materializmə yaxın optimist konsepsiyasını yaratdı. E.ə. II əsrdə Yunanıstan Romanın əyalətinə çevrildəndən sonra Qədim Yunan fəlsəfəsi tənəzzülə uğradı. Onun son mərhələsi III-IV əsrlərdə neoplatonizmin (Plotin, Porfiri, Prokl) çiçəklənməsi dövrünə təsadüf edir. Qədim Yunan etikasının ən maraqlı dövrü e.ə. V-III əsrlər Demokrit və Sokratdan başlamış Epikura qədərdir. Məhz bu vaxt mənəviyyat barədə ellin təlimlərinin bütün xüsusiyyətləri daha parlaq və müəyyən edilmiş şəkildə təzahür edir.

Demokrit (e.ə. 460–370) yunanlar içərisində ilk ensiklopedik düha idi. O, öz təlimində etika, məntiq, siyasəti birləşdirmişdi. Demokritə görə 2 cür qanun var idi: təbiət qanunları və insanlar tərəfindən müəyyən edilmiş qanunlar. Birincinin pozulması məhvə səbəb olur. İkinciyə riayət etmədikdə isə insan həтта cəzasız da qala bilər. Demokrit hesab edir ki, xeyri olmayan həzzdən imtina etmək lazımdır. Xeyir və şər nə təbiətdə olur, nə də irsən keçir. İnsanlar tərbiyə vasitəsilə düzgün davranış seçir və xeyirlə şəri dərk edə bilirlər. (62, səh.145). Xoşbəxtlik nə sürüyə malik olmaqda, nə qızılda, nə qüvvədə, nə də puldadır. İnsanı xoşbəxt edən düzlük və müdrikdir (62, səh.146). Demokritin etikasındakı ailə münasibətləri, tərbiyə problemləri, vətəndaşlara, dostlara, qohumlara münasibət geniş yer tutur. O, bunu çox vaxt aforizmlər vasitəsilə şərh edir. Demokritin əxlaq prinsipləri evdemonizmlə (insanların tələbatlarının tədricən ödənilməsi) müəyyən olunur. Bu təlimə görə hər şey qədərincə olmalıdır: nə az, nə də çox (yənə orada). Demokritin əxlaqi mövqeyi həmçinin rəasionalizm (ən ali fəzilətin müdriklilik, əxlaqi davranışın meyarının isə ağıl olması) və utilitarizmdir (xeyir, gərəkli olandır, şər isə zərərli olandır).

Sokrat (e.ə.469-399) şüurlu surətdə «böyük diakosmosun tədqiqindən imtina edir və diqqətini «kiçik diakosmos», yəni insan üzərində cəmləyir. O hesab edir ki, insanlara praktik cəhətdən xeyri olmayan şeyləri öyrənmək əbəsdir. Əgər insanlar ulduzlarda heç bir dəyişiklik edə bilməyəcəksə, onu öyrənməyin nə mənası? Tədqiqat real dəyişikliklərlə nəticələnməlidir. İnsan öz hökmünə tabe olan, dəyişdirilməsi və mükəmməlləşdirilməsi mümkün olan obyektləri tədqiq etməlidir. Belə obyekt insanın özüdür: özünü dərk et ki, dəyişə biləsən (62, səh.154). İdrakın sonsuzluğunu söyləyən Sokrat tez-tez təkrar edirdi: «Bircə onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm» (62, səh.155). Xeyirxah olmaq üçün bilikli olmaq lazımdır. Xeyirin əsil mahiyyətini anlayan insan heç vaxt pislik etməz (101, səh.33). Fəzilətlər elm və təhsillə əldə edildiyi üçün əxlaqın mahiyyəti intellektual inkişafdır (102, səh.17).

Platon (e.ə. 427-347) etikasının əsasını ideyalar və ruh haqqında təlim təşkil edir. Mənəvi keyfiyyətlərin, yəni fəzilətlərin fitri olduğunu söyləyən filosof hesab edir ki, düzgün tərbiyə bunları nizama salır, yanlış tərbiyə isə insanın «qabında olanları» ya məhv edir, ya da təhrif edir. Əxlaqın təməli, mənəviyyat nümunəsi Allahdır. «Allah hər şeyin meyarıdır» (84, t.3, kn.2, s.190). Xeyir ideyası Platon etikasındakı mühüm yer tutur ki, bu da əbədi olan ideyalar aləmində Allahın müntəzəm nəzarəti altında mövcuddur. Yer üzündə olan xeyirin bütün növləri ali «xeyir ideyasının» yalnız surəti ola bilər ki, bu da 3 anlayışın vəhdətindən ibarətdir: ölçü, gözəllik, həqiqət. İnsanın buna can atması əxlaqi davranış nümunəsidir. Beləliklə, Platon hesab edirdi ki, insanın əxlaqi Allahın tabeliyindədir. Bu dünyada ali xeyir ideyası 4 fəzilətlə əlaqədardır: 1) müdriklilik; 2) mərdlik; 3) tədbirlilik; 4) ədalət. Sonuncu, yəni ədalət əvvəlkilərin harmonik uzlaşmasıdır ki, bu da insanın bədənində müvəqqəti sığınacaq tapmış «ideyalar aləminin» nümayəndəsi olan ruhun hissələrinə uyğun gəlir 1) ağıl; 2) iradə; 3) hissiyat. Müdriklilik ağıla, mərdlik iradəyə, tədbirlilik hissiyata uyğun fəzilətdir. Platon «Dövlət» əsərində dövrünün ictimai təbəqələrinin mövqeyinə uyğun əxlaq qaydalarının təsnifatını verir: müdriklər – cəmiyyəti idarə edən filosoflar, qəhrəmanlar – vətənin keşiyində duranlardır. Ya gərək cəmiyyətin üzvləri filosoflar səviyyəsinə yüksəlsin, ya da gərək cəmiyyəti filosoflar idarə etsin. Platon bu fikirdə idi ki, ali əxlaqa, yəni müdriklilik və mərdliyə yalnız əslən aristokrat olanlar malikdirlər. Demosun (xalqın) əxlaqi isə tabeçilik və ya özbaşınalıqla bağlıdır ki, bu da onu mövcud qanun-qaydaya qarşı mübarizəyə ruhlandırır. Platon qulları ümumiyyətlə insan hesab etmir və güman edirdi ki, onlar mənəvi həyata qadir deyillər. Buna görə də diqqət mərkəzində ola bilməzlər. Platonun etik fikirlərinə «Fedon», «Sokratın tərif», «Qanunlar», «Dövlət», «Ziyafət», «Teatet», «Protaqor» və s. əsərlərində rast gəlirik.

Platon fəlsəfəsinin və etikasının həm tərəfdarları, həm də rəqibləri var idi. Onu qəbul etməyənlər sırasında e.ə. IV əsrdə qədim yunan filosofu Antisfen tərəfindən əsas qoyulmuş kiniklər məktəbi də var idi. Onlar Platonun

xoşbəxtlik haqqında təsəvvürlərini abstrakt və qeyri-mümkün hesab edir və hər bir insanın fərdi xoşbəxtliyini buna qarşı qoyurdular. Antisfen həzz almaq hissini rədd edirdi: «Həzz almaqdansa, dəli olmaq yaxşıdır». İnsan təbii halda olsa yaxşıdır. Nə varlılar olmalıdır, nə də kasıblar (101, səh.35). Bu məktəbin digər nümayəndəsi Sinoplu Diogendir. O harada gəldi, hətta çəlləkdə yaşayır, primitiv geyinir, yabanı qida yeyir və yalnız su içirdi. O, insanları mənəvi azadlığa və cəmiyyətdən asılı olmamağa çağırırdı. Makedoniyalı İskəndər bir dəfə görüş zamanı ondan nə istədiyini soruşduqda o belə cavab verib: «Burdan çəkil və işığın qabağını kəsmə». Maddi nemətlər və insanın həzz almağa olan təbii arzuları onu korlayır. Var-dövlətdən, həzz almaqdan, ictimai təltiflərdən imtina etmək və bunları qınamaq, öz mənəvi aləminin dərinliklərinə baş vurmaq qabiliyyəti insanın ən ali fəzilətidir. Beləliklə, kiniklərin təlimi – hedonizmin neqativ formasıdır.

Kirenaiklər hesab edirdilər ki, duyğular xoşagələn və xoşagəlməyən olur. Xoşagəlməyən duyğular əzab gətirdiyi üçün şər, xoşagələn duyğular isə həzz yaratdığı üçün xeyirdir. Aristipə görə xoşbəxtlik ləzzət və zövq hissidir. Kirenaiklərin etikasındakı hedonizmlə bağlıdır (hedone – latınca həzz, zövq deməkdir). Aristip insanın həyatının məqsədini həzz almaqda görür. Onun fikrincə insan 3 növ psixi vəziyyətə düşə bilər: 1) həzz; 2) iztirab; 3) neytral.

Stoisizm (yunanca portik – «binaya yapışıq sütunlu eyvan» sözündən olub, stoiklərin yığıldığı yeri bildirir) e.ə. IV əsrdə Kitionlu Zenon (e.ə.336-264) tərəfindən yaradılıb. Stoiklərin fikrincə, insan müdrik və əxlaqlı olmaq üçün daim özünü tərbiyə etməlidir. Buna görə də fəzilət həzzlə deyil, kamilləşmə ilə əlaqədardır. Yalnız insanın mənəvi kamilliyi ətrafdakı mənəviyatsızlığa müqavimət göstərə bilər. Mənəviyyatın zirvəsi ehtiraslara etinasız olmaqdır, çünki hiss və ehtiraslara, hətta xoşniyyətli hiss və ehtiraslara tabe olmaq zəiflik əlamətidir. Əsl xoşbəxtliyin həzzlə əlaqəsi yoxdur, var-dövlət, şöhrət və digər nemətlərin səbəbi tələtdir. Mədəniyyətin zirvəsi insanın onsuz da dəyişə bilməyəcəyi hadisələrə mane olmamaqdır. Stoisizmin son, Roma dövrü – Seneka, Epiktet, Mark Avrelinin adları ilə bağlıdır. Onların fikrincə insan daim öz borcunu yerinə yetirməlidir. Əxlaqın əsas anlayışları borc, xeyir, şər və s. daimi tələblər olub, insanın taleyi ilə əlaqədardır. Borcu yerinə yetirmək özü xoşbəxtlikdir.

Epikur (e.ə. 341-270) etikanı fəlsəfənin əsas sahəsi hesab edirdi. Onun fikrincə, etika Yer üzündə insan xoşbəxtliyinə nail olmaq haqqında təlimdir. Xoşbəxtlik əzab və həyəcandan uzaq olan daha möhkəm və uzunmüddətli hissidir. Həyatın məqsədi və ən ali neməti bədənin sağlamlığı, qəlbin rahatlığı, mənəviyyatın meyarı isə hisslərdir. Əxlaqın çıxış nöqtəsi xoşbəxtlikdir. Hedonizm kimi evdemonizm (latınca «xoşbəxtlik») də qədim yunan etikasında mühüm yer tutur ki, bu da daha çox Epikur yaradıcılığında inkişaf tapıb. Xoşbəxtliyə çatmaq təbii cəhddir. Xoşbəxt həyatın əvvəli və axırı həzzdir. Həzz insanın ilk fitri nemətidir. Bu müddəə Epikuru hedonistlərlə yaxınlaşdırır. Əsl xoşbəxt həyat – həyəcan və iztirabsız həyatdır. Ona biliklə və əxlaq normalarına riayət etməklə çatmaq olar. Əlbəttə, heç də həmişə dərd və iztirabdan yaxa qurtarmaq mümkün deyil, hər bir həzzdə iztirab da olur. Həzz 2 növ olur: 1) qida, yaşayış yeri, geyim və sairədən alınan maddi, fiziki həzz; 2) bilik və dostluqdan alınan mənəvi həzz. Bunlar ağılla seçilməlidir. Xəstəlik və iztirab gətirən fiziki həzzdən qaçmaq, sadə və xeyirli həzzə can atmaq lazımdır. Bəzi müəlliflər, məsələn, V.Q.İvanov antik etikanın zirvəsində Aristoteli deyil, məhz Epikuru görür (62, səh.189).

Aristotel (e.ə.384-322) nəzəri problemlərin həllində öz dövrünü qabaqlayaraq e.ə. IV əsrdə mövcud olan bir sıra elm sahələrini ümumiləşdirir. Qədim dövrün etik fikir tarixində və onun inkişafında müstəsna rol oynayan dahi filosof etika elminin məsələlərini sistemləşdirir. İlk dəfə olaraq Aristotel etikanı elmi-fəlsəfi biliklər sistemində daxil edərək onu ruh haqqında elm olan psixologiya və dövlət haqqında elm olan politikanın ortasında yerləşdirir. Aristotel etikanı öz ictimai-siyasi baxışlarına uyğun işləyərək hesab edir ki, etika siyasət və iqtisadiyyatla çox bağlıdır. «Nikomax etikasını» Aristotelin əxlaq problemlərini daha dərinləndirən ifadə etdiyi nəzəri traktatdır. Burada Aristotel etikanı predmeti əxlaq olan cəmiyyət haqqında elmin bir növü, tətbiqi və praktik elm kimi nəzərdən keçirir. Əsərdə Aristotel oğluna düzgün davranışla əlaqədar öyüd-nəsihət verir. Əgər Demokritin etik təlimi aforizmlərə əsaslanırdısa, Platon öz fikirlərini dialoq formasında, Aristotel isə monoloq formasında ifadə edirdi. Bədiilikdən və gündəlik məişət düşüncələrindən uzaq olan «Nikomax etikasını» əsəri əsl elmi əsər kimi qiymətləndirilir. Aristotelin fikrincə, əxlaqi sistem yaratmaq üçün əvvəlcə müəyyənləşdirmək lazımdır ki, nemət nədir, ikincisi, insan bu nemətləri qazana bilərmi (burada hərəkətin qiymətləndirilməsi və iradə azadlığı problemləri qoyulur), üçüncüsü, nemətə çatmaq üçün hansı yolla getmək lazımdır (fəzilət, onun mahiyyəti və tərbiyə imkanları problemi) və dördüncüsü, insan cəhdlərinin daha layiqli məqsədi olan ali nemətlər nədir. Əsər nemətlər, fəzilətlər, iradə azadlığı haqqında təlimlərdən ibarətdir. Traktat mənəvi ideal haqqında mühakimə ilə bitir ki, bunu da hamı başa düşür. Aristotel fəzilətlərin fitri deyil, sonradan qazanılan keyfiyyət olduğunu söyləyir. Aristotel özünün ruh haqqında təliminə uyğun olaraq fəzilətlərin təsnifatını verir. Fəzilətlərin spesifikasiyasını müəyyənləşdirən Aristotel psixologiyaya müraciət edir. Mənəvi fəzilətlər ruhun hansısa vəziyyəti deyil və insana təbiət tərəfindən verilməyib, təbiət yalnız fəzilətli olmaq üçün şərait yaradır. Bütün əxlaqi fəzilətlər insanın fəaliyyəti zamanı həyata keçir. Bunlara – ədalət, dostluq, məhəbbət, mərdlik, mötədillik, əliaçıqlıq, sülhsevərlik, xoşxasiyyətlik və s. aiddir. Bütün bunlar həm də ictimaidir. Fəzilətlər fitri olmadığı üçün Aristotel onların tərbiyə olunmasına xüsusi fikir verirdi. Özü də yalnız uşaqlar deyil, bütün vətəndaşlar, hətta insanın emosional qavrama

qabiliyyəti və hissləri də tərbiyə edilə bilər. Aristotel etikasında mühüm yer tutan ədalət digər insanlara münasibət zamanı fəzilətə çevrilir.

Roma fəlsəfəsi kimi etik fikri də yunan mədəniyyətinin təsiri altında olduğunu büruzə verir. Əgər ədəbiyyatın, xüsusən də poeziyanın təsiri e.ə. III-II əsrlərdə bilindisə, fəlsəfənin inkişafına e.ə. 155-ci ildə Romada açılmış Afina səfirliyi təkan verdi. Onun fəaliyyətində stoiklərdən Diogen, Akademiyanın başçısı skeptik Karnead və peripatetik Kritolay iştirak edirdi. İlk Roma filosofu sayılan Siseron fəlsəfi biliklərin yayılmasına çalışaraq etikada stoisizmə meyli edir. Parlaq üsluba malik olmasına baxmayaraq, etikası heç bir orijinallığı ilə fərqlənmədiyi üçün Siseronun etik baxışları əks olunmuş əsərlərinin yalnız adlarını çəkməklə kifayətlənək: «Tuskulan söhbətləri», «Ali nemət və şərt haqqında», «Borc haqqında».

Epikurun davamçısı Lukretsi Kar (e.ə. 199-44) «Şeylərin təbiəti haqqında» poemasında Epikurun etika və naturfəlsəfəsinə yenidən qayıdır.

Ən varlı romalı olan Seneka (e.ə. 4/5-65) siyasi xadim, yazıçı, filosof-moralist (əxlaqə aid əsərlər yazan yazıçı) idi. İlk növbədə əxlaq müəllimi kimi tanınan Senekanın şeirləri, pyesləri və pəmfletləri içərisində «Qəzəb haqqında», «Mərhəmət haqqında», «Xoşbəxt həyat haqqında» və s. traktatları, «Lusiliyə məktubları» vardır ki, bunlarda müəllifin etik təlimi daha çox özünü büruzə verir.

Antoninlər sülaləsinin imperatoru, roma stoisizminin son nümayəndəsi Mark Avreli əxlaq müəllimi olmağa çalışmasa da, filosofluq edərək qısa qeydlər yazırdı ki, bunlar da onun ölümündən sonra işıq üzü gördü. «Özümə qarşı düşüncələr» adlı intim gündəliyində müəllif həyat, onun yaranması, insanın mövqeyi barədə fikirlər yürüdü.

Ümumiyyətlə, antik etika hedonizm mövqeyində dayanaraq hesab edir ki, insanın fəaliyyətinin məqsədi xeyir və mənfəət əldə etmək, həzz almaq və xoşbəxtliyə çatmaqdır, lakin bununla belə, insan öz kefinin əsiri olmamalıdır, hər şeydə ölçü gözləməlidir.

1.4. ORTA ƏSRLƏRDƏ VƏ YENİ DÖVRDƏ ETİK FİKİR

Orta srlərdə istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə, yəni Avropa ölkələrində etik fikir dini ideologiya çərçivəsində inkişaf edirdi. Kökləri eranın əvvəllərində Şərqi mistiklərindən başlayan dini-etik təlimlərin və xristianlığın ideya mənbələrindən biri stoiklərin fəlsəfəsi oldu. Məsələn, İskəndəriyyəli Filon (təxm. e.ə. 25 – təxm. e.ə. 40) Bibliyanı və yunan mifologiyasını şərh edərək dini etikanı ehtiyatla təbliğ edirdi. Onun fikrincə, heç olmasa bir gün yaşayan insan artıq günahsız deyil. İnsanların mənəvi həyatının əsas vəzifəsi Allaha təqlid etməkdir. Dinə tabe edilən əxlaq teoloji xarakter daşıyırdı. İlk yarandığı vaxtlar xristian əxlaqı əsasən demokratik və progressiv idi. Xristian etikasının ən böyük nailiyyətlərindən biri bütün insanların Allah qarşısında bərabər olması ideyasının tərənnümü oldu. Dini əxlaqın ali prinsiplərinə adam öldürməyin və pozğunluğun (zina etməyin) qadağan olunması da daxil idi. Lakin əfsus ki, özlərini xristian adlandıranlar əksər hallarda nəinki buna əməl etmədilər, hətta bunun əksini edirdilər. Məsələn, səlib yürüşlərində, inkvizisiya tonqallarında nə qədər adam həlak olmuşdu. Vatikan ilahiyyatçıları Hitler və Mussolininin ənənələrinə xeyir-dua verirdilər. Din xadimlərinin pozğunluğu isə Bokkaçonun «Dekameron» əsərində gözəl təsvir edilmişdir. Roma papalarının əxlaqsızlığı da Vatikanın keçmiş işçisi Pavel Karmanskinin əsərində göstərilib (101, səh.49).

Yeni dövrün qabaqcıl mütəfəkkirləri antik dövrün mütərəqqi ənənələrini davam etdirərək dini-asketik ideyalara qarşı çıxır, insanların xoşbəxt olmaq hüquqlarını və bərabərliyini təbliğ edirdilər. Onların fikrincə, əxlaq müstəqil sahə olmalı, dindən asılı vəziyyətə düşməməlidir. İnsanlar mənəvi zənginliyə kilsənin köməyi olmadan da çata bilərlər. Əxlaq kilsə boyunduruğundan xilas olmalıdır. Etika ilahiyyatdan ayrılıb fəlsəfənin müstəqil sahəsinə çevrilməlidir. Belə istiqamət götürənlər içərisində italyan Cordano Bruno (1548-1600), fransız Rene Dekart (1596-1650), holland Benedikt Spinoza (1632-1677), ingilislər – Tomas Hobbs (1588-1679), Con Lokk (1632-1704) və b. var idi. Spinoza hətta «Etika» adlı kitab da yazıb. XVIII əsrin Avropa maarifçiləri, o cümlədən, fransız materialist-filosofları da, məsələn, D. Didro, (1713-1784), J. O. Lametri (1709-1751), K. A. Helveti (1715-1771), P.A. Holbax (1723-1789) etik fikir tarixində özünəməxsus iz buraxmışlar. Onlar əxlaq məsələlərini elmi səviyyəyə qaldıraraq insanın davranışını onun təbii halı ilə əlaqələndirirdilərsə, alman klassik fəlsəfəsinin nümayəndələri olan I. Kant (1724-1804) və G. Hegel etikanı həyatdan ayırmağa çalışırdılar. Kantın etika sahəsində tarixi xidmətlərindən biri borc problemi ilə əlaqədardır. Borc problemi Kantın etikasnda mərkəzi yer tutur. G. Hegel (1770-1831) görə əxlaq insan təbiətinə yad olmasa da, ona əvvəldən xas olan xüsusiyyət də deyil. İnsan doğularkən nə xeyirxah, nə də bədxah olur. Bu xüsusiyyətlər nəyinsə nəticəsində əldə edilir. Hər bir insanın müəyyən məqsədi olur. Əsas məqsəd isə sərəvətə çatmaqdır. Hegel üçün əsas əxlaq kateqoriyaları borc, xeyir və vicdandır. Əxlaq yalnız cəmiyyətdə mövcud ola bilər. Hegelin əsas etik fikirləri «Ruhun fenomenologiyası» və «Hüquq fəlsəfəsi» əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hegel fəlsəfəsi üçlük üzərində qurulub: 1) tezis; 2) antitezis; 3) sintez. Hegel mənəviyyəti «obyektiv ruhun» mərhələlərinə aid edir. Mənəviyyət obyektiv ruhun hərəkətinin məhsuludur. Burada ruh triada pillələri ilə inkişaf edir: 1) hüquq; 2) əxlaq; 3) mənəviyyət. Hüquq tezis olub, azadlıqdan uzaq olan xarici zərurətə tabedir. Əxlaq antitezis olub subyektiv şüurdur, fərdin vicdandır. Mənəviyyət sintez olub, əsil azadlıqdır, hüquq və əxlaqın, zərurət və subyektiv iradənin qovuşmasıdır. O, ictimai həyatda gerçəkləşir ki, Hegel burada mənəviyyətin inkişafının üç formasını – ailə, vətəndaş cəmiyyəti və dövləti ayırır. Hegel bu ictimai formalara istinad edərək, etikanı fərdin dövlət qarşısındakı konkret vəzifələrinin məcmusuna çevirir.

XX əsrdə etika artıq əxlaq haqqında müəyyən biliklər sisteminə çevrilib ki, bu da özünəməxsus elmi-kateqorial aparata malikdir. Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində etika müəyyən problemlərin həlli yollarını və bəzi spesifik sualların cavabını axtarmağa çalışmışdır. Belə problemlərə əxlaqi fəzilətlər, əxlaq normaları, insanın davranış qaydaları, bunlarla əlaqədar tələblər və s., haqqında danışılan spesifik suallara isə «xeyir və şər nədir?», «insanın mənəvi borcu nədir?», «insan özünü necə aparmalıdır?» və s. aiddir. Bu problemlərlə normativ etika məşğul olur.

1.5. AZƏRBAYCANDA ETİK FİKİR TARİXİNDƏN

Dünya mifoloji və fəlsəfi fikir tarixi insanın mənəvi həyatı ilə bağlı nümunələrlə zəngindir. Belə nümunələrdən biri «Avesta»dır. Şərq xalqlarının və ümumiyyətlə Dünya xalqlarının fikir tarixində görkəmli yer tutan Zərdüştilik və onun nəzəri təcəssümü olan «Avesta» dualist zəmində inkişaf tapmışdı. Dini-fəlsəfi doktrina olmaqla yanaşı, Zərdüştilik etik ideyalarla da zəngindir. O, insanların həyat tərzini, davranışını əks etdirərək insanları bir-birinə hörmət etməyə, qardaşlıq münasibətləri bəsləməyə, xeyirxah olmağa, şəhər qüvvələyə qarşı mübarizə aparmağa səsləyir. Zərdüşt inamına görə bütün varlıq 2 əks qüvvənin mübarizəsi üzərində qurulub: 1) işıq; 2) zülmət. Bütün şəxsiyyət ideali 3 amilin vəhdətindən yaranıb: 1) xeyirxah niyyət; 2) xeyirxah söz və ya fikir; 3) xeyirxah əməl.

Uzun əsrlik tarixə və zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan xalqının etik mədəniyyəti və onun ayrı-ayrı problemləri xüsusi tədqiqat obyektinə olduğundan, onun bəzi maraqlı məqamları üzərində dayanmağa çalışaq.

Ərazisində ibtidai insan məskənləri, mağaralar, şəhər xarabalıqları, qaya təsvirləri, istehkamlar, silahlar, əmək alətləri, gil qablar, bəzək əşyaları və s. tapılan Azərbaycan çoxəsrlik tarixə malik qədim mədəniyyət ölkəsidir.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş müxtəlif materiallardan məlum olur ki, hətta qədimlərdə Azərbaycanda zəhmətkeş insana, şəxsiyyətə hörmət, insanpərvərlik, kollektivçilik hissi geniş təbliğ edilmişdir. Müəyyən mədəni abidələrimizdə, mədəniyyət nümunələrində insanlar əməksevərliklərinə görə təriflənir, onların öz peşəsi sahəsindəki məharəti, mənəvi qüdrəti təsvir edilir (26, s.21).

Azərbaycan maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, mənəvi mədəniyyət abidələri ilə də zəngindir. Bu baxımdan, şifahi xalq ədəbiyyatımızda insanların humanist arzularını, istəklərini əks etdirən çoxlu nağıllar, dastanlar və mahnılar mövcuddur. Burada zülmə, haqsızlığa qarşı nifrət, xoşbəxt gələcəyə çağırış sədələri nəzərə çarpır. Humanist ideyaların əsasında isə insanların dinc həyatını, əməyini qoruyan sədaqətə və dostluğa çağırışlar durur. Belə humanist fikirlərə əmək nəğmələrində də rast gəlirik. Əmək nəğmələri xalq yaradıcılığının ən qədim janrlarından olub əmək prosesində insanların zəhmətini yüngülləşdirmək məqsədilə ifa edilirdi. Bu nəğmələr kollektivi həvəyə gətirir, işə səfərbər edir, əməyin çətinliyini, ağırlığını aradan qaldırır, insanlarda xoş əhval-ruhiyyə yaradırdı. Burada həmçinin yoldaşlıq, qayğıkeşlik, dostluq tərənnüm edilirdi (26, s. 22).

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən maraqlı janrlarından olan Azərbaycan xalq nağılları etik fikir baxımından daha çox diqqətə cəlb edir. Nəinki realist səpkili məişət nağıllarında, hətta romantik səpkili sehirli nağıllarda, həmçinin heyvanlar haqqında olan nağıllarda da xeyir və şəhər, ədalət və haqsızlıq, dostluq, əməksevərlik, sədaqət, xəyanət, məhəbbət və s. kimi problemlərdən bəhs edilir.

Yazılı ədəbiyyatımız da bu baxımdan az maraq doğurmur. Məsələn, XI əsr Azərbaycan filosofu Bəhmənyar ibn Mərzban (?-1066) müxtəlif əsərlərində – «Məratib əl-mövcudat» («Mövcudatın mərtəbələri»), «Mabəd ət-təbiə» («Metafizika») və məktublarında humanist fikirlər söyləyərək xoşbəxtliyin xeyirxahlıq yolu ilə əldə edilməsini, insanın sədaqətli, əxlaqlı olmasını, insanpərvərliyini və s. problemləri və bunların ağıl və bilik yolu ilə əldə edilə biləcəyini ön plana çəkir. (33, s. 84).

Nizami Gəncəvinin (1141-1209) əsərlərinin ana xəttini məzlum insan üçün sədaqət və ədalət axtarışları, zülmə, istismara, qeyri-bərabərliyə etiraz və nifrət təşkil edir. İnsan başqasından sədaqə istəməməli, öz ləyaqətini alçaltdırmamalıdır. İnsanın ağıl və biliyi Nizami əsərlərinin baş qəhrəmanıdır. «Sirlər xəzinəsi», «İskəndərnamə» və digər poemalarda xeyirxahlıq ideali siyasi idealla bağlı nəzərdən keçirilir. Dövlətin idarə edilməsində ədalət prinsipi ön plana çəkilir. «İqbalnamə»də insanın səmimi olmasının vacibliyi vurğulanır, onun təbiətlə ayrılmazlığından danışılır. Q. Məmmədov qeyd edir ki, Nizamiyə görə «ideal cəmiyyətdə şəxsi və ictimai mülkiyyəti oğrulardan, çapqınçılardan və qənimətçilərdən qorumağa ehtiyac yoxdur. Cəmiyyət üzvləri iqtisadi cəhətdən təmin olunduqları və eyni zamanda tərbiyəli, əxlaqlı, düşüncəli adamlar olduqları üçün onlar nalayiq hərəkətlərlə məşğul olmur. Nizami oğurluğu, hər hansı bir qəbahət və xəyanəti cəmiyyət üçün fəlakət hesab edərək, ayrı-ayrı şəxslərdən tələb edirdi ki, onlar ancaq öz əmlaklarını yox, eyni zamanda başqalarının da əmlakını müdafiə və mühafizə etməlidirlər. Onun fikrincə, birisi başqasının əmlakına tamah məqsədi ilə toxunmadıqda o, özünü müdafiə etmiş olur. Maraqlı burasıdır ki, Nizaminin təsvir etdiyi ideal cəmiyyətdə bütün sürülər çobansız otlamaqla bərabər əkinlərə də ziyan vermirlər. Əkini qorumaq üçün heç bir qoruqçu da yoxdur. İdeal cəmiyyətin ağsaqqalları bu barədə İskəndərə deyir: əkin əkəndən altı ay sonra bir də onu biçmək üçün ora gedirik. Şair göstərir ki, əkin, bağ və bostanın becərilməsi mədəni cəmiyyətin ümumi səviyyəsinə müvafiq olaraq həyata keçirilməlidir. Nizami xəbərçilik və böhtançılığını fitnə və fəsadların səbəbi kimi qeyd etməklə bunları özünə peşə edən düşkün, amalsız adamlara həmişə nifrət etmişdir. Nizaminin fikrincə, alicənab adam heç bir əsas olmadan başqasına eyib tutub onun əsəblərinə toxunmaz, başqasını öz hərəkətləri ilə narahat etməz. Eyni zamanda nəzakətli və nəcib adamlar söz gəzdirməklə məşğul olub, başqasının nüfuzuna toxunmama-lıdırlar. Bu barədə ideal cəmiyyət adamlarının adından danışan Nizami «İqbalnamə»də yazır:

Xəbərçilik bilməz bir nəfərimiz,
Özgənin eybinə göz yumarıq biz.

Şair bununla da insanları pis əməllərdən əl çəkib xeyirxah olmağa çağırır. Nizami öyrədir ki, ağıllı və xeyirxah adamlar özlərinin yaxşı əməllərini öz mənfəətlərindən daha çox başqalarının mənfəətinə sərf etməlidirlər. Nizami göstərir ki, birisi hirsli və ya qəzəbli olarsa, xeyirxah adamın borcu özünün mülayim və ağıllı məsləhətləri ilə əsəbiləşmiş adamı sakit edib ona köməklik etməkdir ki, həmin adam pis yola getməsin, fitnə törədib nahaq yerə qan tökülməsinə səbəb olmasın. Digər tərəfdən Nizami göstərir ki, birisinə qarşı bir bədbəxtlik üz verərsə, cəmiyyət üzvləri onun qəminə şərikin olmalıdırlar. Şad günlərdə – toyda, bayramda hamı bir yerdə şadlıq edib şən həyat keçirməlidir. ...Nizaminin fikrincə, cəmiyyət üzvləri lazımı qaydalara əməl etsələr, orada xəstəliklərin qarşısı alınar və insanlar vaxtsız ölməzlər. ...Nizami göstərir ki, yüksək tərbiyəli cəmiyyətdə möhkəm əxlaqi qaydalar olmalıdır. Bu cəmiyyətin adamları əxlaqi cəhətcə təmiz və xüsusilə tamahkar olmamalıdırlar. Nizaminin fikrincə, ideal cəmiyyətdə əxlaqi təmizlik, yəni insanların əxlaqlı olması bir adət kimi həyata keçirilməlidir. Hər kim cəmiyyətin bu müqəddəs qaydalarını pozsa, o, həmin cəmiyyətdən qovulmalıdır». (28, s.43-46). Nizami həmçinin göstərir ki, «...təlim və tərbiyə cəmiyyətin inkişafında böyük əhəmiyyəti olan vasitələrdən biridir. «Sirlər xəzinəsi»ndə Nizami təlim, tərbiyə və əxlaq qaydalarından bəhs edir. Qitələrin bəzilərinə şair yaxşı insanları tərənnüm, pis adamları isə tənqid etməklə, birincilərə hüsn-rəğbət, ikincilərə isə nifrət bəslədiyini bildirir. Nizami vətənpərvər, bacarıqlı və əxlaqlı insan tərbiyə etməyi cəmiyyətin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Çünki cəmiyyətin səadəti insanın kamilliyindən, onun xalqa düzgün münasibətindən çox asılıdır. Şair «Leyli və Məcnun»da belə deyir:

Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa.

Böyük şairin fikrincə, yaxşı təlim-tərbiyə almış adam sağlam və tərəqqipərvər ideyalar irəli sürməklə, yaxud bu ideyalara tərəfdar olmaqla həyatda yaxşı yaşamağa adət edər, qarşıya çıxan bütün çətinliklərin öhdəsindən asanlıqla gələr. ...gərək heç kəs heç kəsi aldatmasın, cəmiyyət üzvləri qorxmaz, cəsəratlı, işgüzar və şən olsunlar. Onlar bir-birinə ziyan vermədən, ədavət bəsləmədən kinsiz-küdurətsiz olaraq daim səmimi yaşasınlar. Nizami göstərir ki, gözəl bir həyat qurub səadətlə yaşamaq ən böyük xoşbəxtlikdir. Nizami adamların yüksək tərbiyəli, nəcib sifətli, nəzakətli, gözəl, mülayim xasiyyətli və xüsusən elmi olmasını gözəl həyat qurmaq üçün nəcib bir şərt hesab edir. ...Şair göstərir ki, insan yaxşı tərbiyə alıb kamal sahibi olarsa, həyatda həmişə hörmətlə qarşılanar. ...səadət ancaq kamal nəticəsində başa gələ bilər. ...Nizami hiyləgərlik və fitnə ilə məşğul olanlara həmişə nifrət etmişdir. İnsan çalışıb həyatda və məişətdə həmişə təmiz və namuslu olmalıdır. Nizami ...insanları səmimi yaşamağa çağırır». (28, s.16-18).

Nizami dünyadakı bəlalərin «bir səbəbini də cəmiyyətdəki əxlaq pozğunluğunda, xudpəsəndlik, lovğalıq, şöhrətpərəstlik, ikiüzlülük, hiyləgərlik, saxtakarlıq, paxıllıq, kinlilik, xəsislik, tamahkarlıq, tüfeylilik, əməyə, əməkçiyə xor baxmaq, kobudluq, qərəzçilik, eyş-ışrət düşkünlüyü, hədsiz varlanmaq hərisliyi, məsləksizlik kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətlərdə görürdü. «Xəmsə»də biz bu mənfi əxlaqi keyfiyyətləri zülmkar şahlarda, saray əyanlarında, böyük rütbə və ixtiyar sahiblərində, sələmçi tacirlərdə, yalançı dindarlarda – bir sözlə, başqalarının əməyi ilə yaşayan tüfeylilərdə görürük («Sirlər xəzinəsi»ndə əmanətə xəyanət eyləyən şeyx, rəiyyəti incidən zalım padşah, «Xosrov və Şirin»də Bəhram Cubi, Şiruyə, «Yeddi gözəl»də Yəzdigürd, Simnarın ölümünə hökm verən şah, xalqa divan tutan vəzir Rast-Rövşən, tamahkar tacir Məlixə, şöhrətpərəst slavyan qızı, «İskəndərnamə»də Dara, onu öldürən rütbə sahibləri...). Bunların əksinə, «Xəmsə»də nə qədər gözəl mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər varsa, hamısı: düzlük, doğruluq, sadəlik, təvazökarlıq, mehribanlıq, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, əməksevərlik ...rəiyyətdə, yoxsullarda, zəhmət adamlarında, qismən də alimlərdə görünür («Sirlər xəzinəsi»ndə kərpickəsən qoca, «Xosrov və Şirin»də Fərhad, «Leyli və Məcnun»da Zeyd, «Yeddi gözəl»də Fitnə, kəndli kürd, onun qadını, qızı, qoca çoban, qoca bağban, 7 məzlum, «İskəndərnamə»də çinli kəniş, qoca çoban). Belə bir əxlaqi fərqləndirmə öz-özlüyündə şairin əxlaq məsələlərinə də ictimai mənə verdiyini və əxlaq pozğunluğunu da əsasən despotizm üsul-idarəsilə əlaqələndirdiyini göstərir». (7, s.54-55).

Ədalətli olmaq fikri XIII-XIV əsr Azərbaycan filosofu Şəbüstərinin (1287-1320) yaradıcılığında da öndədir. O hamını bir gözdə görmək, insanlara sədaqətlə xidmət göstərmək, dostluq etmək kimi nəcib keyfiyyətləri təbliğ edir. Demək olar ki, bütün əsərlərində gözəl əxlaqa malik olmaqdan bəhs edir. «Ədalətli olmaq gözəl əxlaqın əsas xüsusiyyətlərindən biridir, ona görə ki, ədalətə sahib olan hər kəsin əxlaqi gözəl olur, çünki ondan heç vaxt zülm baş verməz». (31, s.37).

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ictimai-fəlsəfi həyatında mühüm yer tutan Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) «Əxlaqi-Nasiri» (Nasir əxlaqi) əsəri Azərbaycanın etik fikir tarixində mühüm hadisədir. Elmi-ədəbi irsi olduqca rəngarəng olan N. Tusi əhatə etdiyi sahələrin diapazonu ilə də fərqlənir: nücum (astronomiya), riyaziyyat, tibb, məntiq, psixologiya, fəlsəfə, ədəbiyyat, coğrafiya, mədənsünaslıq (kimya), ilahiyyat, incəsənət, musiqi, tarix, iqtisadiyyat və s. H. Məmmədbəyli özünün «Marağa rəsədxanasının banisi Nəsirəddin Tusi» adlı əsərində Tusinin 76 əsərinin adını çəkir. Tusiyə dünya şöhrəti qazandıran onun riyaziyyat və nücum elmlərinə aid yazdığı «Zince Elxani» kimi əsəri və Marağa rəsədxanasıdırsa, onu Şərq xalqlarına sevdiren «Əxlaqi-Nasiri» əsəri olmuşdur. Bu əsərin qəribə yazılma tarixi vardır. Əxlaq, fəlsəfə, məntiq məsələləri ilə maraqlanan, bəzən özü də bu məsələlərə aid əsər yazan İsmaili hökmdarı Nasir, Tusini yanına çağıraraq ona Əli Misgəvehin «Ət-təharə» adlı kitabını fars

dilinə tərcümə etməyi təklif edir. O zaman İbn Misgəvehin bu kitabı ərəb dilində əxlaq haqqında yazılmış ən gözəl əsər hesab edilirdi. Tusi bu kitabı tərcümə etmək əvəzinə onu çoxdan məşğul edən fəlsəfi-əxlaqi, ictimai-siyasi məsələləri dərinlən şərh etmək üçün daha mükəmməl bir kitab yazmaq qərarına gəlir. (32, s.10-11). Tusi özü bu barədə yazır: «Bu kitabın yazılması onun əmri və təşviqi ilə olduğundan adı «Əxlaqi-Nasiri» qoyuldu» (32, s.35). «Əxlaqi-Nasiri» 3 məqalə və 30 fəsildən ibarətdir. Əsərin əvvəlində «Müqəddimə», «Bu kitabın yazılmasının səbəbi haqqında», «Kitabın məqsədi və fəsiləri haqqında başlanğıc» adlanan hissələr yerləşdirilib. «Əxlaqın saflaşdırılması haqqında» adlanan birinci məqalə «Əsaslar (başlanğıclar) haqqında» və «Məqsədlər haqqında» adlanan 2 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə 7, ikincidə 10 fəsil mövcuddur. «Evdarlıq elmi haqqında» adlanan ikinci məqalə 5, «Ölkə (şəhərləri) idarəetmə qaydaları» adlanan üçüncü məqalə isə 8 fəsildən ibarətdir. Hələ kitabın əvvəlində əsərin məhz fəlsəfi əsər olduğu bəlli olur: «Bu kitabın məqsədi hikmətə aid məsələlərdən biri olduğundan ilk növbədə hikmətin mənasını şərh etmək, onun təsnifatını vermək lazımdır». Müəllif hikmətə tərif verərək onu 2 yerə bölür: biri – elm, o biri – əməl (iş). Sonra müəllif hikməti nəzəri hikmət və əməli hikmətə bölərək bunların hər birinin bölmələrindən danışır və onların geniş təsnifatını verir ki, bunların da hər biri öz-özlüyündə böyük maraq doğuran problemlərdir. Məsələn, 3 yerə ayrılan nəzəri hikmətin birinci hissəsinə ilahiyyat, fəlsəfə, «Riyaziyyat» adlanan ikinci hissəyə həndəsə, astronomiya, astrologiya, musiqi, «Təbiət elmi» adlanan üçüncü hissəyə kimya, botanika, biologiya, psixologiya, fizika və s. aiddir. Əməli hikmət də üç yerə bölünür: birinci – əxlaqın saflaşdırılması; ikinci – evqurma qaydası; üçüncü – şəhərsalma siyasəti.

Etik görüşləri hələ kifayət qədər tədqiq edilməyən Tusi insan və ona məxsus olan xüsusiyyətləri mərkəzi planda nəzərdən keçirir, yaradıcılığı boyu insanın əxlaqi keyfiyyətlərini tərənnüm edir. Tusi əxlaqi sifətlərin yaranmasını real gerçəklikdə görür: «əxlaqi sifətlər yalnız ictimai həyatda yaranır və heç də anadangəlmə proses deyil», «insanlar öz əxlaqi sifətlərini həyatda tapdıqlarına görə özlərini yaxşı tərbiyə etməyi də bacarmalıdırlar». (9, s.8). Tusinin etik sisteminə əsasən, insanlar öz xarakterinə görə dörd qrupa bölünür: birinci, o adam ki, bilir və bildiyini başqalarına öyrədir, o, alimdir, ona ehtiram edin; ikinci, o adam ki, bilir və bildiyinə güvənir, o özündən xəbərsizdir, lovğadır, onu tənqid edin; üçüncü, o adam ki, bilmir və öyrənməyə ciddi cəhd edir, o zəhmətkeşdir, ona kömək edin; dördüncü, o adam ki, bilmir və öyrənmək də istəmir, o adam ağılsızdır, ondan uzaq olun. Tusinin fikrincə, insanlar həyatda əxlaqi sərvətləri, keyfiyyətləri yaxşı mənimsəmək üçün uşaqlıq dövründən düzgün tərbiyə edilməlidir, ata və analar hər şeydən əvvəl övladlarını vicdanlı olmağa öyrətməli və sonra təlim və tərbiyə işlərinə başlamalıdırlar. Tərbiyə lap körpə yaşlarından başlamalıdır, çünki kiçik yaşda uşaqların mənəviyyəti sadə və təmiz olur. hər bir valideyn öz övladının idealına çevrilməyə çalışmalıdır. hər bir valideyn və tərbiyəçi uşaqlara həyatda zəruri tələbatı ödəmək üçün maddi nemətlərə sərf edilən əməyin və zəhmətin rolundan geniş danışmalıdır. Uşaqlar başa düşməlidirlər ki, onların yediyi, içdiyi və geyindiği maddi nemətlər üçün valideynləri böyük əmək və zəhmət sərf etmişlər. Belə olarsa, uşaqlar körpə yaşlarından əməyin və zəhmətin nəyə qadir olduğunu düzgün dərk edərlər. Onlar uşaqların nəzərində mal-dövlətin, qızıl və gümüşün rolunu heç vaxt şişirtməməlidirlər, çünki qızıl və gümüşün vurduğu ziyan böyük bəlalara səbəb olar. Heç kəs anadangəlmə fəzilət sahibi olmur, məsələn, heç kəs dülgər, katib ya başqa mütəxəssis doğulmur. Fəzilət təcrübə nəticəsində əldə edilir, lakin çox zaman bir adam fitri olaraq bir fəziləti tez qəbul edir, onu mənimsəmək istedadı çox olur. İnsanı dörd amil hörmətli edir: doğruluq, ədəblilik, elmlilik və xoşxasiyyətlik. Doğruluğun zinatı həya, camalı mənəvi saflıq, səmərəsi isə elmdir. Ədəblilik hörmət artırır, elm səni yüksəldər. Elmin dəyəri mal-dövlətin dəyərindən faydalıdır. Xoşxasiyyətlik insanın xoşbəxtliyi deməkdir. Xoşxasiyyətlik yaxşılığın mayasıdır. Tusinin fikrincə, dostluq edənər eyni xasiyyətə malik olmalıdırlar. Bir-birinə həsəd çəkib paxıllıq etməməlidirlər. Bir-birlərindən mənfi xasiyyətləri gizlətməməlidirlər. Bir-birinə etibar etməlidirlər. Vəfalı dost seçib onu axıra qədər qorumaq çətindir. Xeyirxah insanlarda 10 cür müsbət əxlaqi sifət olmalıdır: əvvəla, yalançı olmamalıdır; ikinci, insafli olmalıdır, üçüncü, eyib axtarmamalıdır; dördüncü, xalqın günahından keçməyi bacarmalıdır; beşinci, üzrxahlığı bacarmalıdır; altıncı, əziyyətə dözməyi bacarmalıdır; yeddinci, özünü tənbeh etməyi bacarmalıdır; səkkizinci, öz eybini başqasının eybindən tez görməlidir; doqquzuncu, hamı ilə mülayim rəftar etməlidir; onuncu, özünü çox tərifləməməlidir, özü haqqında yüksək fikirdə olmamalıdır. Tusi xeyir və səadətə növələrini göstərir: xeyirlər şərəfətli, tərifəlayiq, qüvvə artıran və fayda verəndir. Xeyirlər kimi səadətə də dörd növü var: hikmət, şücaət, iffət və ədalət.

«Ən yüksək dərəcədə arzu edilən xeyir və səadət haqqında» adlanan fəsildə xeyir və səadət arasında olan fərq aydınlaşdırılır, xeyir və səadətə növələrindən danışılır, bəzi qədim alimlərin rəyi verilir.

«Xasiyyətin (xarakterin) mahiyyəti, həddi (tərif) və əxlaqın dəyişdirilməsinin mümkünlüyü haqqında» adlanan fəsildə xasiyyətə tərif verilir, xasiyyətin fitri olub-olmaması barədə fikirlərin müxtəlif olduğu söylənilir. Bununla əlaqədar Aristotel və digər filosoflardan misal gətirilir: «Sonrakı alimlərin xasiyyətin fitri olmaması haqqında dəlilləri bundan ibarətdir, onlar deyirlər ki, xasiyyətlər dəyişkəndir, dəyişkən isə fitri ola bilməz. Buradan belə nəticə çıxarırlar ki, heç bir xüsusiyyət fitri deyil» (9, s.79). Sonrakı fəsillərdə fəzilət cinslərinin sayı, növləri, onlara zidd rəzilət zümrələri, fəzilətlərin oxşarları və fərqləri, ədalət və s. məsələlərdən danışılır.

«Evdarlıq elmi haqqında» adlanan ikinci məqalədə «Mənzilə olan ehtiyacın səbəbi, onun əsasları və ən mühüm cəhətləri», «Ailə dolandırmaq və evdarlıq qaydaları haqqında», «Övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında», «Xidmətçiləri və qulları idarə etmək qaydaları haqqında» fəsillər, «Söz demək qaydaları»,

«Oturub-durmaq adətləri, hərəkət və sükut qaydaları», «Yemək qaydaları haqqında», «Şərab içmək qaydaları» kimi yarım-fəsillər mövcuddur.

Nəhayət, «Ölkə (şəhərlərin) idarəetmə qaydaları» adlanan üçüncü məqalədə «İctimaların əlaqəsi üçün zəruri olan məhəbbətin fəziləti və növləri haqqında», «İctimaların növlərinin və şəhərlərin əmələ gəlməsi haqqında», «Sədaqətin fəziləti və sədaqətli adamlarla (dostlarla) davranış qaydaları haqqında», «Ölkə dolandırmaq siyasəti və şahların xisləti haqqında», «Şah xidmətində olmaq və rəiyyətin qayda-qanunları haqqında», «Xalqın bütün təbəqələr ilə davranış qaydaları (xüsusiyyətləri) haqqında» fəsillərindən sonra sonda «Bütün fəsillər üçün faydalı olan Əflatunun vəsiyyətləri haqqında» fəsil gəlir ki, bununla da əsər bitir.

Füzuli (1498-1556) yaradıcılığında məhəbbət problemi ön plandadır. Füzuli məhəbbəti ilahi məhəbbət olub, insanın mənəvi gözəlliyini təsdiq edir. Füzuli məhəbbəti həm də ideal məhəbbətdir. Şair onu təzadların inkarı kimi göstərir. «Fəzliyə nəsihət» əsərində Füzuli yazır ki, hər kəs özünə əməklə yol açır, cəmiyyətdə etibar sahibi olur və şöhrətlənir. Ona görə də əməksevər olmaq lazımdır. İnsanın zəhmətə, əməyə qatlaşması onu ədalətli, yüksək əxlaqi sifətlərə sahib edir (26, s.70). «Şikayətnamə», «Rind və Zahid», «Ənisül-qəlb» əsərlərində ictimai ədalətsizlik və zülm tənqid edilir. Şairin fikrincə bədxah adamlar heç vaxt həyatda xoşbəxt ola bilməzlər.

Füzulinin fəlsəfi, etik və estetik görüşlərini diqqətlə tədqiq etmiş akademik Fuad Qasımlı «Qəm karvanı», yaxud zülmətdə nur» əsərində yazır: «Füzuli öz əsas fəlsəfi traktatı olan «Mətlül-etiqa»da yunan fəlsəfəsinə dərinliklə bələd olduğunu büruzə verir. Əsər bir çox yunan mütəfəkkirləri haqqında dolğun və yığcam, həm də əsasən düzgün məlumat verdiyindən, o, bir növ fəlsəfə tarixinə aid olan əsərə, ayrı-ayrı filosoflar və cərəyanlar haqqında biliklər verən məlumat kitabçasına, ensiklopediyaya oxşayır. ...«Mətlül-etiqa»da qədim yunan fəlsəfəsinin Fales, Heraklit, Demokrit, Anaksaqor, Empedokl kimi materialist, Aristotel (materializm və idealizm arasında tərəddüd edən), Pifaqor, Sokrat, Platon, Prokl kimi idealist nümayəndələrinin və başqalarının, habelə bir sıra alimlərin adları çəkilir, yaradıcılığı izah olunur. Füzuli bədii əsərlərində də yunan alim və mütəfəkkirlərini, tarixi şəxsiyyətləri tez-tez qeyd edir, onların işlərinə yüksək qiymət verir. Onun şeirlərində Ərəstunun (Aristotel), Əflatunun (Platon), Makedoniyalı İskəndərin (Aleksandr), Buqratın (Hippokrat) və başqalarının adına rast gəlirik. Farsca yazılmış qəsidlərdə Füzuli Aristotelin fəlsəfəsinə, Hippokratın tibbi görüşlərini tərifləyir, onları İbn-Sina və Loğmanla yanaşı təbliğ edir. Şair su, od, torpaq və havadan danışaraq (şübhəsiz ki, Empedokla işarədir) yunanlarda böyük alimlərin olduğunu yazır. «Ənisül-qəlb»də də yenə Əflatunun adı çəkilir, onun həqiqət sirlərini açma bilmədiyi qeyd olunur və bununla belə yunan mütəfəkkirinə, ümumiyyətlə, yüksək və layiqincə qiymət verən Füzuli onları «yunan biliciləri» adlandırır (21, s. 50-51). Əsərdə Əflatunun (Platonun) adını hörmətlə çəkən şair oxucuya xitabən deyir ki, hətta Əflatunu belə hikmətdən xəbərdar güman etmə. Məhz platonik eşqi nəzərdə tutan Füzuli «gərəz» rədifli qəzəlində göstərir ki, xalqın qərəzi gözəl vüsalından rahatlanmaqdır, aşiq üçün isə qərəz bu deyildir, təsərrüfsüz tamaşadır (seyr etməkdir). Platonik eşqin müəyyən təzahürləri «Leyli və Məcnun»da da vardır. Əsərin başlanğıcında verdiyi rübailərdə Füzuli ilahi eşqə, platonik eşqə işarə edərək yazır ki, o, həqiqət tələbinə görə məcaz yolunu tutmuşdur (21, s.138). Füzulinin etik görüşlərini təhlil edən müəllif daha sonra yazır ki: «Şair əxlaq məsələləri ilə elmin məşğul olması zərurətini dərk etmiş və əxlaqdan xüsusi olaraq bəhs etməyi bir elm saymışdır. Yəni ...o, etikanı – bu istilahın özü onda olmasa da – əxlaq haqqında təlim, əxlaqi anlayış və qaydalardan bəhs edən elm olduğunu bilmişdir. ...Şair etikanı (fünuni-ədab, yəni ədəb elmi) bir elm kimi qəbul etsə də, nəhayətdə insan əxlaqının əvvəlcədən təyin edildiyi kimi təzahür edəcəyini, pis təbiətli adamın bütün ömrü boyu məhz belə qalacağını söyləmiş və beləliklə də əxlaqın çıxış nöqtəsi kimi ilahi başlanğıcı, allahı qəbul etmişdir. Əxlaqın mənşəyi məsələsində onun idealist mövqeyi bir çox şeirlərində aydın görünməkdədir və şair bunu dəfələrlə, dənə-dənə söyləmişdir. «Leyli və Məcnun» poeməsindəki minacatlardan birində Məhəmməd peyğəmbəri mədh edərək yazır ki:

Keyfiyyəti-halı rövşən etdin,

Keyrü şər işin müəyyən etdin.

Füzuli insan əxlaqının, davranış və əməllərinin Allahın iradəsindən asılı olması məsələsində daha da irəli gedərək iqbal və idbarın, xoşbəxtliyin və bədbəxtliyin büsbütün allahdan, ilahi iradədən asılılığını qəbul edir və bunların izahında fatalist mövqə tutur. Allahın qoyduğu səadət əzəli sayan şair xoşbəxtlik və bədbəxtliyin təyində ilahi buyuruğun, qeyridən edilən «əmri-mühalın» həlledici rolunu qəbul etməklə əxlaqi əməllər məsələsində açıq-aydın qəza-qədər ideyasına gəlir. ...Şair qəza-qədər ideyasını, əsasən dünyəvi hissləri, saf və real məhəbbəti tərənnüm edən «Leyli və Məcnun» dastanında da irəli sürür. ...Bəs bu bədbəxtlik haradan gəlir, onu aradan götürmək, səadət və xoşbəxtliyə yetmək mümkündürmü? Məlum olur ki, bu, Məcnunun əvvəlcədən müəyyən edilmiş taleyidir, onun bəxti, müqəddəratı, qisməti irəlicədən məhz belə yoğrulmuşdur ki, o, bədbəxt olmalı və eşqinə qovuşmamalıdır» (21, s.258, 260, 261). «Şair həyatın mənasını mal-dövlət toplamaqda, simü-zər cəmləməkdə deyil, bilik və elm əldə etməkdə görür, o, hünər kəsb etməyi, biliklərə yiyələnməyi daim fəzilət və hünərin şərti sayır. ...əxlaqın yüksəlməsində əqlin, elmin gücünə verdiyi qiymət demək olar ki, bütün əsərlərində dənə-dənə təkrar edilir və onun rasionalist etikası geniş şəkildə alır. Əxlaq normalarının müəyyən edilməsində, insanların davranışlarında əqlin roluna verilən bu fikir Füzulidə sistemləşdirilmişdir. O, insan şərafətinin səbəbini də əqlin gücündə, elmin rolunda görür. Farsca olan rübailərdən birində deyir ki:

Elm ilə, ədəblə tapılar şərəf,
Mirvari olmasa, nə lazım sədəf?

Füzuli əxlaqi əməllərin təyinində əqlə verdiyi yüksək rola bir növ yekun vuraraq yazır ki, əvvəl fikir, sonra əməl, yəni işi başlamazdan əvvəl onun nəticələrini düşünmək lazımdır. ...Beləliklə, Füzulinin rasionalist etika tərəfdarı olduğu, əxlaqın əsas meyarı kimi əqlə və biliyə yüksək qiymət verdiyi, onları insanın yüksəlməsi və şərəfi üçün vacib şərtlər saydığı aydın olur (21, s.264-266).

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda ictimai–siyasi və fəlsəfi fikir dövrün tarixi hadisələri ilə sıx əlaqədar inkişaf edirdi. Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi və b. Füzuli ənənələrini davam etdirirdilər. XVIII əsrdə Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif humanist idealların ən güclü ifadəçiləri oldular.

Həmin dövrdə yaşamış Zeynalabdin Şirvani insanın kamil olması və təkmilləşməsi üçün 50 keyfiyyət qazanmağın zəruriliyini göstərirdi. Şirvaniyə görə insan mülayim, təvazökar, ehtiyatlı, xeyirxah, vicdanlı, əməksevər olmalı və bu kimi yüksək keyfiyyətlər daşmalıdır.

XIX-XX əsrlərin Azərbaycan ədəbiyyatı etik fikir tarixində mühüm bir mərhələ təşkil edərək yalnız gənc nəslin deyil, cəmiyyətin bütün təbəqələri və siniflərinin əxlaq tərbiyəsində və həyat təcrübəsinin zənginləşməsində əvəzedilməz mənbə rolunu oynamışdır. Bu dövrün görkəmli maarifçiləri və mütəfəkkirlərindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı və digərlərinin əsərləri buna misaldır.

1.6. İSLAM ETİKASI

VII əsrdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yayılmağa başlayan İslam dini insan həyatının bütün sahələrində, o cümlədən dünyagörüşündə (dini, hüquqi, siyasi, elmi, əxlaqi və s.), eləcə də məktəb və tərbiyə sistemində özünəməxsus dəyişikliklər etmişdir. Ərəb xilafəti ərazisində formalaşmağa başlayan yeni mədəniyyət, o cümlədən fəlsəfə və bir sıra Şərq xalqlarının ərəb dilində yazılmış fəlsəfi əsərləri orta əsr fəlsəfi fikrinin mütərəqqi nümayəndələrini yetişdirmiş, həmçinin antik irsdən və qeyri-islam yönümlü mütəfəkkirlərin mütərəqqi zəngin ənənələrindən bəhrələnmişdir. İslam dini dünyagörüşünə söykənən ərəbdilli zəngin İslam fəlsəfəsi VII-XI əsrlərdə öz klassik dövrünü yaşamışdır. İslam sivilizasiyası əsasında inkişaf edən bu fəlsəfənin bətnindən özünəməxsus davranış qaydaları, əxlaq normaları və prinsipləri sistemi doğulmuşdur. Bütün müsəlman dünyasının masaüstü kitabı olan «Quran»ı bu baxımdan İslam etikasının əsası hesab etmək olar ki, bu da öz genezisi və mənbələrinə görə islam dini sistemi ilə bağlıdır. Konkret olaraq İslam etikası «Quran»ın ayrı-ayrı ayələrində öz əksini tapmışdır.

İslam yaranandan sonra formalaşan «müsəlman etikası» bir deyin, iki mənbəyə əsaslanır: Quran və Sünnə. «Sünnə» (ərəbcə «nümunə», «yol», yəni peyğəmbərin həyat yolu) hədislərin bütöv bir toplusudur. Peyğəmbərin dövründə yaşamış səlahiyyətli insanlar tərəfindən çatdırılan bu hədislərdə peyğəmbərin sözləri, hərəkətləri, davranışı, hər hansı işə bəraət qazandırması və ya icazə verməsi və s. barədə məlumat verilir. «Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları humanizm, xeyirxahlıq, beynəlmilətçilik, ümumbəşəriyyət ideyaları ilə yoğrulmuşdur. ...Peyğəmbərin fikrincə, insan cəmiyyət qarşısında məsuliyyətli olmalıdır, insanın müqəddəs borcu ümumiyyətin haqqında düşünməkdir. Xəsislik, hiylə, kinlilik, həsəd, peyğəmbərin fikrincə, insanda olan ən pis keyfiyyətlərdir. Şəriətimizdə yalan danışmaq, qeybət etmək pislənmiş, Allah yolunda düzgün danışmaq, haqq, ədalət tərəfdarı olmaq tərifi layiq görülür. ...Məhəmməd peyğəmbər hamını və hər kəsi düzgünlüyə, haqqı və ədaləti unutmamağa çağırırdı. ...Peyğəmbərin müdrik kəlamları cilalanmış tərbiyə, əxlaq üsulları ilə zəngindir». (24, s.58-62).

Hədislərin toplanması, məzmununun səhih olması ilə əlaqədar tədqiqi və şərhli «hədisşünaslıq» kimi bir sahənin yaranmasına səbəb olub ki, bu da «ilm əl-hədis» – yəni «hədis haqqında elm» adlanır. Hədislər «səhih» və «qeyri-səhih» və ya zəif olur. Hədislərin «səhih» kimi təsdiq edilməsi uzun, ciddi və dəqiq tədqiqatdan sonra mümkün olurdu. «Səhih» hədis müəlliflərindən əl-Buxari və Muslimi göstərmək olar.

Müəyyən tərəfləri «fıx»lə (dini-hüquqi fikir) uzlaşan müsəlman etikasında qiymətləndirmə sistemi 5 əmələ əsaslanır: 1) vacib (fərz); 2) məsləhət görülən (müstəhəb); 3) fərq etməyən (mubah); 4) məsləhət görülməyən (məkrüh); 5) qadağan edilən (haram). Bu əməllər Yaradanın əmri və ya qadağası ilə əlaqədar olub, axirətdə mükafat və ya cəza, savab və ya günah qazanmaqla nəticələnir. Vacib əməlləri yerinə yetirdikdə insan mükafatlanır, onlara əməl etmədikdə isə cəzalana bilər («cəzalanacaq» demək olmaz, çünki insan yalnız Allahın qərarı ilə cəzalanır, Allahın yerinə heç kim bu hökmü çıxara bilməz, əks halda Allahın mərhəmətini şübhə altına almış olar). Qadağan edilən əməlləri icra etməyəndə insan mükafatlanır, edəndə – onu cəza gözləyə bilər. Məsləhət görülən əməllərə görə insan mükafatlandırılır, onları etmədikdə isə cəzalanmır. Məsləhət görülməyən (məkrüh) əməlləri icra etdikdə insan cəzalandırılmaz, onlardan çəkinəndə isə mükafatlandırılır. Fərq etməyən əməllərə görə isə nə cəza, nə də mükafat nəzərdə tutulmayıb. İnsan fıxə görə də onları icra etməkdə və ya etməməkdə azaddır. İslam etikasında insanların hərəkətlərinin xeyir və ya şər kimi qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisi niyyətdir. Çox vaxt hakim də hökmü əməlin motivini bilmədən çıxarmağa çətinlik çəkir.

Beləliklə, Quran Sünnəsiz, Sünnə isə Quransız mövcud ola bilmədiyindən və bunlar bir-birini tamamladığından müsəlman etikası bunlardan hansısa birinin olmadığı halda tam dərk edilə bilməz. Klassik ərəb-müsəlman mədəniyyətində «müsəlman etikası» xüsusi sahə kimi mövcud olmasa da, daha çox elmi xarakter daşıyan Quran və Sünnə, eləcə də fıx, ədəb və s. təlimlər bütövlükdə etik problemlərin daşıyıcısıdır. Özü də bunlar yalnız müsəlmanlar üçün deyil, bütün bəşər övladları üçün nəzərdə tutulub. Çünki sonuncu səmavi kitab olan «Quran» və ümumiyyətlə müsəlman dini ümumbəşəri xarakter daşıyır.

Sonda toxunacağımız vacib bir məsələ də var ki, o da ədiblərin dinə münasibətidir. Əfsus ki, sovet dövrü ədəbiyyatında bu münasibət, o cümlədən ədiblərin tənqid obyektinə bəzə birtərəfli və təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilirdi. Bunun nəticəsində ədiblərin əslində «nəyi» tənqid etmələri kölgədə qalır və bu, «dinin tənqidi» kimi nəzərdən keçirilirdi. Bunun əsas səbəbi bizim özümüzün (yəni sovet dövrü adamlarının) İslam dinindən, müqəddəs «Quran»dan kifayət qədər xəbərdar olmamağımız idi. Digər tərəfdən, yazıçıların bir qisminin «göz açığ» islamı bəzi təriqətlərin təmsalında görüb qavraması da əsərin idraki-tərbiyəvi funksiyasına müəyyən qədər təsir göstərmişdir. Lakin əksər ədiblərimizin əsərlərinə bir daha nəzər salsaq, orada tənqid hədəfinin İslam dini deyil, başqa təzahürlər olduğunu görürük: mövhumat, cəhalət, nadanlıq, avamlıq, savadsızlıq, fanatizm, pirlərə inam, bidət, yəni peyğəmbərdən sonra dinə yenilik gətirmək, peyğəmbərin etmədiklərini «şəriət» adı ilə təqdim etmək, islamı «matəm dininə» çevirmək, «siğə» adı ilə əxlaqsızlıq yaymaq və s. Öz çirkin əməllərini «din» adı ilə həyata keçirən, savadsızlıqdan və ya bilərəkdən xalqı çaşdıran yalançı mollalar, heç bir dini təhsili və səlahiyyəti olmadan fəaliyyət göstərən ruhanilər və b. da ədiblərimiz tərəfindən tez-tez tənqid atəşinə tutulurdu.

İnsanların əxlaqı ilə əlaqədar məsələlər – valideynlərə təmənnəsiz münasibət, öz ailəsinə sədaqət və qayğı, düzlük, doğruculuq, imkansızlara yardım etmək və s. islamda mühüm yer tutur. Sələmçilik (faizlə pul vermək), adam öldürmək, zina, oğurluq, əyyaşlıq, dələduzluq, vəfasızlıq, xainlik, acgözlük, yalançılıq, kobudluq və s. isə dinimizdə pislənən əxlaqi keyfiyyətlərdəndir ki, bugünkü ədəbiyyatımız məhz belə ideyalarla silahlanmalıdır.

Beləliklə, fanatizm, mövhumat və bidətçilikdən uzaq olaraq müqəddəs «Quran»a və peyğəmbərin hədislərinə istinad edən İslam əhli bütün Dünyada nümunəvi əxlaq nümayiş etdirməyə qadirdir!

II FƏSİL ETİKA ƏXLAQ FƏLSƏFƏSİDİR

2.1. ƏXLAQIN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS FUNKSİYALARI

Əxlaq bugünkü vəziyyətinə birdən-birə, «hazır şəkildə» gəlib çıxmamışdır. Primitiv norma və təsəvvürlərdən yetişməyə başlayan əxlaq, bəşəriyyətin bütün tarixi boyu mövcud olmuş və olduqca mürəkkəb, uzun və hətta çətin bir yol keçmişdir. Tarixi inkişafın hər bir pilləsində maddi və mənəvi istehsal prosesi zamanı insanlar müəyyən davranış normaları, prinsipləri, qaydaları, adət və ənənələr, dəblər yaratmışlar. Cəmiyyətin təşəkkül tapdığı ilk günlərdən insanlar bir-birilə münasibətlərini tənzim etmək üçün yaratdığı bu birgəyaşayış qaydalarına riayət edir, öz hərəkətlərində nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu, hansı hərəkətin bəyənilib-bəyənilmədiyini xeyir və şər kateqoriyaları vasitəsilə qiymətləndirmişlər.

İctimai şüurun qədim formalarından olan əxlaq insanlar arasındakı münasibətləri əks etdirir. Əxlaq insanların bir-birinə, dövlətə və cəmiyyətə olan münasibətlərini nizama salır, ictimai həyatın bütün sahələrində insanların hərəkətlərini tənzimləyir. Məsələn, əməkdə, məişətdə, siyasətdə, elmdə, ailədə, ictimai yerlərdə və s. Bunların hər birində o, müxtəlif rol oynayır. Bununla əlaqədar «peşə etikası», «ailə və nikah etikası» və s. terminlər yaranıb. Bütün bu sahələrdə əxlaqla yanaşı insanların hərəkətlərinin digər tənzimləyiciləri də var. Məsələn, dövlətin hüquq normaları və dekretləri, istehsalatdakı qanun-qaydalar, təşkilatın nizamnamələri və təlimatları, vəzifəli şəxslərin göstərişləri, dini-ritual xarakterli qaydalar, takt, etiket, ədəb, davranış qaydaları, idman və digər oyunların şərtləri, nəqliyyatın idarə olunma qaydaları, sanitariya-gigiyena normaları və s. Bütün bunlar bəzən əxlaq normalarının spesifikasiyasını aydınlaşdırmağa bir qədər mane olur. Əxlaqa «bu belədir» anlayışı ilə yanaşı, «belə olmalıdır» daha çox uyğun gəlir.

Bəzi təsir formaları, məsələn, milli ənənələr, məişətdəki estetik normalar, əmək vərdişlərinin tərbiyə edilməsi və s. əxlaqla yanaşı digər sahələrə də aiddir. Ayırı-ayrı insanların tərbiyəsinə təsir edən ictimai formalar - adət və ənənələr, ictimai rəy, tərbiyə və s. əxlaqla bağlı olsa da bütünlükdə ona məxsus ola bilməz.

Hər bir dövrün və cəmiyyətin özünəməxsus əxlaq qaydaları, prinsip və normaları olduğu üçün hər bir insan da əsasən yaşadığı dövrün və cəmiyyətin əxlaq qaydalarına tabe olur. Tarixi hadisə olan əxlaq bəşəriyyətin ictimai tərəqqisi gedişində dəyişir və inkişaf edir. Cəmiyyət siniflərə bölünən zaman əxlaq qaydaları da sinfi xarakter daşımağa başladı. Hər sinfin özünəməxsus əxlaq qaydaları yarandı. Müəyyən sinfə xidmət edən əxlaq sinfi xarakter daşıyaraq hakim sinfə xidmət edir. Tarixdə əxlaqın aşağıdakı əsas tipləri var ki, bunlara əxlaqın konkret-tarixi tipləri də deyilir: 1) ibtidai icma əxlaqı; 2) quldarlıq əxlaqı; 3) feodal əxlaqı; 4) burjua əxlaqı və s. Əxlaqın inkişafında bəşər mədəniyyətinin tarixi tərəqqisini əks etdirən varislik elementlərinə də rast gəlmək olar. Əxlaq bir

formadan digərinə keçərkən insanlar arasındakı münasibətlərdə humanizm ünsürləri də artır. Artıq ibtidai icma dövründə qarşılıqlı yardımın sadə formaları yaranır. Adam əti yemək adəti yox olur. Tayfa ittifaqları və dövlətin yaranması ilə qan düşmənçiliyinə son qoyulur. Feodal əxlaqı təhkimli kəndlini öldürməyə yol vermir, halbuki quldarın öz qulunu öldürməsi onun şəxsi işi idi. Burjua əxlaqında şəxsiyyətə hörmət prinsipi təsdiqlənir. Zaman keçdikcə, cəmiyyət inkişaf etdikcə əxlaq qaydaları da dəyişir. Çox vaxt hətta zahirən əbədi görünən əxlaq qaydaları belə dəyişikliyə uğrayır, öz əvvəlki məzmununu itirir və ya onlara heç bir ehtiyac qalmır.

Əxlaq – gerçəkliyi dərk etmə vasitəsi olub, insanın praktik-mənəvi dünyagörüşüdür. Mürəkkəb və ictimai hadisə olan əxlaqın təbiətini öyrənmək üçün onun strukturunu aydınlaşdırmaq lazımdır. İctimai şüurun digər formaları kimi əxlaqın da strukturu ictimai münasibətlərlə müəyyənləşir. Əxlaqı münasibətlər ictimai münasibətlər sistemində mühüm yer tutur ki, bunlar da əxlaq haqqında elm olan **etika** tərəfindən öyrənilir.

Əxlaq insanı birgəyaşayış şəraitində yaşamaq qabiliyyətləri baxımından xarakterizə edir. Əxlaqın məkanı – insanlar arasındakı münasibətlərdir. İnsanın güclü və ya ağıllı olmasını müəyyən etmək üçün onu digər insanlarla münasibətdə görmək və ya müqayisə etmək vacib deyil, çünki bu, fərdin özünəxas xüsusiyyətləridir. Lakin insanın nə dərəcədə xeyirxah, əliaçıq, mehriban olmasını və bu kimi digər xüsusiyyətlərinin şahidi olmaq üçün onu məhz başqaları ilə ünsiyyət prosesində görmək zəruridir. Məsələn, Robinzon Kruzo nə qədər ki, adada tək idi, onun mənəvi keyfiyyətlərinin olub-olmamasının heç bir əhəmiyyəti yox idi. Məhz Pyatnitsa peyda olandan sonra bu xüsusiyyətlərin üzə çıxmasına imkan yarandı.

Əxlaq normaları hər yerdə, müxtəlif şəraitlərdə təzahür edərək universal, bəşəri xarakter daşıyır. Onlar həm cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrı şəxslərin rəyinə əsaslanır. Əxlaq normaları kifayət qədərdir: ətrafdakılarla nəzakətli rəftar tələb edən sadə normalardan tutmuş, «öldürmə!», «oğurluq etmə!», «böyüklərə hörmət et!», «yalan danışma!» kimi mürəkkəb, insanın həyat prinsipinə çevrilmiş normalaradək. Lakin əxlaq normalar məcmusu kimi təsəvvür etmək o qədər də düz deyil. Çünki, əvvəla, bu normaların özləri əsaslandırılmalıdır, məsələn, «nəyə görə oğurluq etmək olmaz?», «öldürmək olmaz?»; ikincisi, konkret situasiyalarda bu normalar bir-birini inkar da edə bilər, məsələn, bir xuliqan qadının ardınca qaçır və yoldakılardan onun hansı tərəfə getdiyini soruşur, məgər bu zaman adamlar xuliqana sözün düzünü deməlidirlər? Və yaxud həkim öz xəstəsinə həmişəmi diaqnozu olduğu kimi deməlidir? Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, yaranmış situasiyalar elə rəngarəng ola bilər ki, onların hərəsi üçün ayrıca norma fikirləşmək heç mümkün də deyil.

İnsan əxlaqı şüurla birgə doğulmur. O, əxlaq normalarını və davranış qaydalarını tədricən mənimsəyir. Bu normalar və qaydalar müəyyən vaxtdan sonra onun fərdi şüurunda özünə yer tapır ki, bu da «yaxşını pisdən», «əxlaqı əxlaqsızlıqdan» ayırmağa kömək edir. İnsan çox vaxt hətta öz istəyinin əksinə gedərək, ictimai rəyi nəzərə alıb, hamı tərəfindən qəbul edilmiş davranış qaydalarına və əxlaq normalarına uyğun hərəkət etməli olur. Çünki cəmiyyətdə yaşayan insan ondan təcrid oluna bilməz. O, bu və ya digər mənada cəmiyyət qaydalarına tabe olmaq məcburiyyətində qalır. Çox vaxt, əsasən, «öz ürəyinin hökmü ilə» hərəkət edən insan cəmiyyət və ya ayrı-ayrı şəxslər qarşısındakı borc və vicdan hissələrinin təhriki ilə hər hansı addımı atır və bu zaman özü də hiss etmədən ictimai mənafe şəxsi mənafe üçün üstün tutulur. Belə olmasaydı nə maddi və mənəvi nemətlər istehsal oluna bilər, nə də insan cəmiyyəti mövcud ola bilərdi.

Hər hansı addımın, hərəkətin hansı cəmiyyətdə baş verməsindən asılı olmayaraq, o həmişə «xeyir və şər», «ədalət və ədalətsizlik» mövqeyindən qiymətləndirilib.

Əxlaqın mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün onun əsas **funksiyalarını** da nəzərdən keçirmək lazımdır. Əxlaqın formalaşması və mədəniyyətin müstəqil sahəsinə çevrilməsi prosesində müəyyən əxlaq funksiyaları yaranıb ki, onlar bu gün də aktualdır. Əxlaqın funksiyaları içərisində ən əsasları bunlardır: 1) qiymətləndirici; 2) idraki; 3) dünyagörüş; 4) tərbiyəvi; 5) tənzimləyici.

Qiymətləndirici funksiya əsas funksiya olub, yalnız əxlaqa deyil, digər ictimai şüur formalarına – incəsənətə, dinə, hüquqa, siyasətə və s. də aiddir. Bu funksiyanın xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, burada qiymətləndirmə əxlaqı şüurun əsas anlayışları prizmasından – xeyir, şər, ədalət, vicdan, borc və s.-dən keçir. Əxlaqı qiymətləndirmə adətən universal xarakter daşıyaraq insanın bütün hərəkətlərinə aid olur. Hüquq sahəsində bu, başqa cürdür. Məsələn, hörmətsizliyə, kobudluğa, nəzakətsizliyə görə heç kəsi cinayətkar kimi mühakimə etmirlər. Siyasi qiymətləndirmə də bütün hərəkətlərə aid olmur. Burada da müəyyən məhdudiyətlər, hərəkətlərin təzyiq, hədə-qorxu, hər hansı affektin (qorxu, qısqanclıq) təsiri altında baş verməsinin nəzərə alınması və s. səbəblər mövcuddur. Əxlaqı qiymətləndirmə həm də fərdin mənəvi əqidəsinə və ictimai rəyin nüfuzuna əsaslanır. İnsan şüurunda əxlaqı qiymətləndirmə adətən «xalis» olmayıb, estetik, siyasi və s. qiymətləndirmə ilə tamamlanır.

İdraki funksiya qiymətləndirici funksiya qədər intensiv və əhəmiyyətli olmasa da onunla geniş mənada uzlaşır. Adətən fərd başqalarının və ya özünün hərəkətlərini qiymətləndirdiyi zaman digər şəxslərin və ya özünün daxili aləmi haqqında natamam da olsa təsəvvür əldə edir. İdrakın bütün formalarının, o cümlədən elmi idrakın əsas şərti mənəvi keyfiyyətlərdir. Çünki obyektivlikdən uzaq olan alim qıbtə və yalana əl ata bilər, öz xeyrini güdə bilər, əldə etdiyi nəticələri təhrif edə bilər, şöhrətpərəstlikdən özünü və ya başqalarını aldada bilər. Əxlaqın idraki funksiyası elmin idraki funksiyasından onunla fərqlənir ki, əxlaq daha obrazlı olub, ön plana hissələri, inamı və intuisiyanı çəkir. Elmi idrakda isə ağıl, dərrakə bunları üstələyir. Beləliklə, əxlaqın da idraki funksiyası ictimai

şüurun digər formalarında olduğu kimi sosial gerçəkliyi əks etdirir. Lakin əxlaqi şüur mövcud olan və ya formalaşan sosial varlığı, ictimai münasibətləri qanunlar şəklində deyil, cəmiyyətin tələbləri və şəxsiyyətin maraqlarını bildiren ideya, təsəvvür, ümid, arzu, əhvallar kimi müəyyən məqsədlər şəklində, yəni «bu belədir» əvəzinə «belə olmalıdır» kimi əks etdirir.

Dünyagörüş funksiyası müxtəlif sistemli əxlaq normalarının, prinsiplərinin, ideallarının cəmiyyət və şəxsiyyətin fəaliyyətinə yol göstərən dəyərlər məcmusundan ibarət olması ilə əlaqədardır. Fərd cəmiyyətin yaratdığı əxlaqi norma və prinsipləri mənimsəyərək öz şüurunda özünə gərək olacaq müəyyən baxış və məsləklər formalaşdırır. Əxlaq sadə normalardan ibarət ola bilməz. O, bu normaları əsaslandırmalı, onlara haqq qazandırmalı, onların nəyə görə yerinə yetirilməli olduğunu göstərməlidir. Beləliklə, əxlaqi şüur həyat əhəmiyyətli suallarla, ali dəyərlərlə əlaqədar olur. Bunları həll etmək üçün insanın dünyadakı mövqeyini aydınlaşdırmaq tələb olunur. Bunun üçün isə dünya haqqında heç olmasa elementar da olsa təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Dünya haqqında təsəvvür əldə etmək üçün yalnız elmi nəticələrə əsaslanmaq olmaz, indiki halda bu, natamam olar. Dünyanın elmi mənzərəsi və dünyagörüş eyniyyət təşkil etmir. Dünyagörüş yalnız biliklər əsasında formalaşmır, bura həmçinin insan hissələrinin rəngarəng qamması da aiddir. Əxlaqi şüurda dünyagörüş xüsusi anlayışlar prizmasında formalaşır: Dünya ya xeyirxah, ya qəddar, ya da neytral; qaydaya salınmaz və ya xaotik kimi nəzərdən keçirilir.

Tərbiyəvi funksiya – əxlaqın əsas funksiyalarındandır. Fasiləsiz, intensiv və məqsədyönlü tərbiyə prosesi olmadan nə cəmiyyət mövcud ola bilər, nə də ayrıca insan şəxsiyyət kimi formalaşa bilər. Tərbiyənin mərkəzində şəxsiyyətin mənəvi özəyini formalaşdıran əxlaq tərbiyəsi dayanır.

Tənzimləyici funksiya digər funksiyaların özünəməxsus sintezidir. Lakin əxlaq insanların hərəkətlərinin yeganə tənzimləyicisi deyil: din, incəsənət, hüquq, siyasət də bu qəbildəndir. Lakin məhz əxlaqi dəyərlər insanın mənəvi aləminin mərkəzində dayanaraq, onun həm siyasi mövqeyinə, həm mövcud hüquq qaydalarına (o cümlədən, insanın hüquqi şüuruna) münasibətinə, həm müxtəlif dini təlimlərə qiymət verməsinə, həm də incəsənət sahəsindəki biliklərinə (estetik zövqünə) təsir edir. Hüquq, siyasət və estetik şüurdan fərqli olaraq əxlaq, demək olar ki, insan həyatının bütün sahələrini tənzimləyir. Əxlaq insanlardan çox şey tələb edərək onları mənəvi ideala yaxınlaşdırır (bu, qeyri-mümkün olsa da). Nəhayət, bu funksiya da insanın əxlaqi əqidəsinə və ictimai rəyin nüfuzuna, ilk növbədə vicdana əsaslanır. Lakin bütün bunlarla yanaşı əxlaq kifayət qədər gücə malik deyil. Buna saysız-hesabsız cinayətlərin olması, gündəlik həyatdakı kobudluq, nəzakətsizlik və s. misaldır. Bunların da səbəbi az deyil: əvvəla, ayrı-ayrı fərdlərin əxlaqi şüuru çox vaxt lazımı səviyyədə olmur; ikincisi, ictimai rəy də səhv edə bilər. Bundan başqa, bəzən həyat şəraiti əxlaqi hissələri boğur. Məsələn, uşaqları acından ölən qadının cinayətə və ya oğurluğa əl atması və s.

2.2. ƏXLAQ VƏ İCTİMAİ ŞÜURUN DİGƏR FORMALARI

Əxlaq – ictimai şüurun qədim formalarından olub, insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətlərini əks etdirir və tənzimləyir. Əxlaqi münasibətlərin rüşeymləri insan cəmiyyətinin formalaşmağa başladığı ilk çağlardan yaranıb. İbtidai dövrdə görülən bir çox işlər, məsələn, yem axtarma prosesi, bu zaman görülməli işlərin planlaşdırılması və razılaşdırılması, əməyin bölünməsi, əmək alətlərinin hazırlanması təcrübəsinin yayılması zərurəti insanlar arasında olan qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsini tələb edirdi. Adətlər şəklində reallaşan bu cür tənzimlənmə ibtidai cəmiyyətin ilk əxlaq normalarına çevrilir. Adətlərin şüurlu surətdə nəsildən-nəslə ötürülməsi və qorunması, mövcud quruluşa münasibətin formalaşması əxlaqın yaranmasına səbəb olur, əxlaqi təcrübəni praktik cəhətdən ümumiləşdirir və hamı üçün vacib edir.

Əxlaq da ictimai şüurun digər qədim növü olan din kimi ictimai şüur formasına ibtidai dövrdə hələ çevrilə bilmir, çünki onun da rüşeymləri həmin dövrdə kifayət qədər inkişaf tapa bilməmişdi. Bu da ibtidai icma dövründə insanların bütün şüurlu fəaliyyətinin bilavasitə istehsal fəaliyyəti ilə bağlı olmasından irəli gəlirdi.

Məhz ictimai əmək bölgüsü nəticəsində əməyin zehni və fiziki əməyə bölünməsi ictimai şüur formalarının inkişafı üçün şərait yaratdı ki, bu da quldarlıq dövrünə aiddir. Əxlaq yalnız sinifli cəmiyyətdə nisbi müstəqillik əldə edə bildi. Onun mahiyyəti son nəticədə cəmiyyətin iqtisadi quruluşu ilə müəyyənləşir. İctimai şüur forması kimi ibtidai dövrdə yaranan əxlaq da nəzəri cəhətdən yalnız sinifli cəmiyyətdə inkişaf tapır. Əxlaqın nəzəri cəhətdən dərk olunması və əsaslandırılması əxlaq haqqında elm olan etikanı yaratdı. Etika əxlaq normaları və prinsiplərinin dərk edilməsi, izahı və əsaslandırılması, yəni əxlaqın nəzəriyyəsidir.

Cəmiyyətin inkişafı əxlaqla bərabər mənəviyyətin digər sahələri, o cümlədən ictimai şüurun digər formaları üçün geniş imkanlar açdı. İctimai şüurun hər bir forması gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə əks etdirərək digər ictimai şüur formaları ilə sıx əlaqədədir. İctimai şüurun 7 forması var: 1) siyasət, 2) hüquq, 3) elm, 4) fəlsəfə, 5) din, 6) incəsənət, 7) əxlaq.

Elm, incəsənət və s. kimi obyekt–subyekt münasibətlərini əks etdirən ictimai şüur formalarından fərqli olaraq əxlaq da hüquq kimi subyekt- subyekt münasibətlərini əks etdirir. Əxlaqın digər ictimai şüur formaları ilə münasibətində müəyyən maraqlı cəhətləri nəzərdən keçirək.

Siyasət və əxlaq. Siyasət siniflər arasındakı münasibətləri, onların hakimiyyət uğrunda mübarizəsini əks etdirərək, diqqət mərkəzinə siyasi məqsədəuyğunluğu, yəni sinfi maraqların daha səmərəli ifadəsini və təminatını qoyur. Əxlaq da sinfi maraqları əks etdirir və bunu özünəməxsus şəkildə, bütün insanlara aid olan, özündə ümumbəşəri element və aspektləri cəmləşdirən universal tələblər kimi ifadə edir. Siyasət sinfi mübarizə qanunlarına, strategiya və taktikaya malikdir ki, bunlara əməl etməyənləri cəza gözləyir. Bununla yanaşı, öz strateji məqsədlərində o, mənəvi dəyərlərə, ideallara əsaslanır, öz taktikasında və mübarizə üsullarının seçilməsində ümumi rəyi, əxlaqi qiymətləndirməni, əxlaqi uyğunluğu nəzərə alır. Siyasət də, əxlaq da insanların davranışını tənzimləyir, hakim sinfə və partiyaya xidmət edir. Müəyyən siniflərin siyasəti əxlaqi hiss və baxışların məzmunu ilə əlaqədardır. Buna görə də hakim sinif özünün əxlaq normalarını və prinsiplərini hakim edə bilir. Çünki əxlaq normaları müəyyən sosial birləşmələrin – siniflərin, qrupların, millətlərin siyasi tələblərini əks etdirir.

Siyasi münasibətlər cəmiyyətin həyatının mənəvi tərəflərini özünəməxsus şəkildə tənzimləyir. Bütün siyasi addımlar insan əməllərinin nəticəsi olduğu üçün əxlaqi məzmun daşıyır. Əxlaq prinsipləri cəmiyyətdə insanların praktik fəaliyyəti vasitəsilə reallaşır. Belə praktik fəaliyyət siyasi xarakter daşıyır. Praktik fəaliyyət tələb edən digər sahə – iqtisadiyyat isə əxlaqi münasibətlərə öz siyasi təzahürləri – müəssisələr, nəzəriyyələr, praktik işlər vasitəsilə təsir edir. Bu baxımdan əxlaq cəmiyyətin siyasi maraqlarını daha düzgün əks etdirir.

Mütərəqqi əxlaqa zidd olan, hadisələrin gedişini ləngidən, xalqa bədbəxtlik gətirən siyasət əvvəl-axır məğlubiyətə uğrayır. Tərəqqipərvər əxlaqa söykənən siyasət həmişə müvəffəqiyyət əldə edir. Ədalətli siyasət özü mürtəcə əxlaqın məhv edilməsinə və mütərəqqi əxlaqın yaranmasına kömək edir. Beləliklə, siyasət daim əxlaqi qiymətləndirməyə məruz qalır. Əxlaq isə bir tərəfdən, hakim sinfin siyasi ideallarından asılı olmaya bilmir, digər tərəfdən o, cəmiyyətin əsas qüvvələrinin mənəvi dəstəyinə ehtiyac duyan siyasətə güclü təsir göstərən amillərdən birinə çevrilir.

Məhz siyasi şüur dövlətin və digər siyasi institutların fəaliyyətini, həmçinin ayrı-ayrı sosial qrupların və bütünlükdə cəmiyyətin gündəlik, həyat əhəmiyyətli maraqlarını, özünəməxsus hiss və təsəvvürlər vasitəsilə ifadə edir və qoruyur. Bura mədəni, milli, iqtisadi və s. maraqlar aid edilir. Hər bir dövlətin bütün əhali üçün ümumi olan maraqları var: sərhədlərin qorunması, beynəlxalq aləmdə müəyyən nəticələr əldə edilməsi, milli mədəniyyətin və ənənələrin qorunması və s.

Dövlətin ilk mövcud olduğu dövrlərdə – quldarlıq və feodalizm quruluşlarında hakim təbəqələrin siyasi şüuru aparıcı rol oynasa da, sonrakı dövrlərdə, xüsusən XX əsrdə siyasi şüur ümumbəşəri məzmunla daha çox zənginləşir. Siyasi və əxlaqi şüurun qarşılıqlı münasibətinin xarakteri də tarixən müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Siyasi şüuru adətən əxlaqi şüur istiqamətləndirir. Əxlaqi şüurun əsas anlayışları xeyir və şəər olduğu halda, siyasi şüurun əsas anlayışı hakimiyyətdir. Sonuncuya güc tətbiq etmə, məcbur etmə, hədələmə, azadlıqdan məhrum

etmə və s. aid olduğu halda, əxlaqi şüur zor işlətməyə nadir hallarda, şərin məhv edilməsinin başqa yolu olmadıqda müraciət edir.

Hər hansı bir cəmiyyətdə əxlaqi şüurla siyasi şüurun qarşılıqlı münasibəti zəruridir. Onların hər ikisi insanların müxtəlif mənəvi tələbatlarına cavab verərək cəmiyyətin sabitliyini özünəməxsus şəkildə qoruyur.

Hüquq və əxlaq. Hüquq ictimai şüur formaları içərisində əxlaqla daha sıx bağlıdır. Çünki hər ikisi insanların cəmiyyətdə davranışını tənzimləyən müəyyən qaydalar və normalarla əlaqədardır. Hər ikisi tarixi xarakter daşıyır, hakim sinfə xidmət edir, həmin sinfə məxsus norma və qaydaları qoruyur. Hər iki halda bu normalar hər bir vətəndaşa aid olur.

Hüquqa nisbətən əxlaqın tarixi daha qədimdir. Əgər əxlaq cəmiyyətin təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdən yaranıbsa, bəşəriyyət mövcud olduqca yaşayacaqs, hüququn xeyli sonra – sinflər meydana gəldikdə yaranması diqqəti cəlb edir. Hüququn yaranması dövlətin yaranması ilə əlaqədardır. Hüquq – dövlətin başlıca tərkib hissəsidir. Onun meydana gəlməsi şüurlu xarakter daşıyaraq dövlət tərəfindən əsaslandırılır. Məhz dövlətin yaranması ilə qan düşmənciliyi, insanın qurban verilməsi kimi adətlərə son qoyuldu, müxtəlif cinslər arasındakı münasibətlər nizama salındı. Dövlət, həmçinin, şərq qüvvələrinin tərksilah edilməsi, vətəndaşların cinayətkarlardan qorunması, qarşıdurma, toqquşma və s. halların aradan qaldırılması, həmçinin mənəvi dəyərlərin həyata keçirilməsi işində də müstəsna rol oynayır. Ayrı-ayrı imkanlı şəxslər 10, 20, ən çox isə 100 adama yardım edə bildiyi halda, məhz dövlət milyonlarla imkansız və köməksizi öz qanadı altına almağa qadir olub, onların hüquq və azadlığını qorumaq iqtidarındadır.

Hər bir ictimai-iqtisadi formasıyanın özünəməxsus hüquq və əxlaq normaları olur. Hər bir cəmiyyət borc və vicdan, ədalət və ədalətsizlik haqqında ümumbəşəri təsəvvürlərə malikdir. Hüququn əsas kateqoriyaları ədalət, əxlaqınkı – xeyirdir. Ədalətə nisbətən xeyir kateqoriyasının əhatə dairəsi daha genişdir. Bəzi hüquq normalarının əxlaqla qətiyyət əlaqəsi olmur. Əxlaq normalarının da hamısı hüquq qaydalarında öz əksini tapmaya bilər. Hüquq qaydaları adətən ümumi olduğu halda, əxlaq qaydaları fərdi də ola bilər. Çünki heç bir hüquq məəcəlləsi insan hərəkətlərinin rəngarəngliyini əvvəlcədən nəzərə ala bilməz. Əxlaq normaları ayrı-ayrı insanlar və ya kollektiv qarşısında qoyulan konkret tələblərdir ki, onların yerinə yetirilməsi hər bir kəsin vicdanından asılı olub, ictimai rəyə söykənir. Hüquq normaları isə dövlət orqanlarının nəzarəti altında olur və onların pozulması hüquq qaydaları ilə nəzərdə tutulmuş sanksiyalarla müəyyənləşir. Hüquq normaları adətən yazılı şəkildə mövcud olduğu halda, əxlaq normaları şifahi mövcud olub, xalqın şüurunda yaşayır və ictimai rəy tərəfindən tənzim edilərək könüllü xarakter daşıyır. Hüquq qaydalarına əməl edilməsi lazım gəldikdə xüsusi qanunçuluq aparatının köməyi ilə səlahiyyətli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən güc vasitələri (inzibati, cinayət və iqtisadi sanksiyalarla) təmin edilir.

Hüquq və əxlaqın münasibəti keçmişdə və indi mövcud olan etik nəzəriyyələrin ayrılmaz hissəsi olaraq qalır. Sokrat, Platon, Aristotel hüququn ideologiyası barədə fikir söyləyərək etikanı qanunçuluqla bağlamağa çalışırdılar.

Elm və əxlaq. Elm və əxlaq ilk baxışdan ictimai şüurun müxtəlif formaları olsa da, onlar müəyyən mənada bir-birini tamamlayır. Elmin nəzəri təfəkkürə əsaslanmasını, əxlaqın isə gündəlik ailə-məişət problemləri ilə əlaqədar olmasına baxmayaraq, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Alimin öz fəaliyyətində əxlaq prinsiplərini rəhbər tutması əxlaqın elmə, əxlaq prinsiplərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması imkanı isə elmin əxlaqa göstərdiyi müsbət təsirlə bağlıdır. Çünki bəzi elmi kəşflər bəşəriyyətin xeyrinə deyil, ziyanına xidmət edə bilər. Alim insanların sağlamlığına və psixikasına mənfi təsir edəcək və ya kütləvi işsizliyə səbəb olacaq vasitələrdən istifadə etməzdən əvvəl bəşəriyyət qarşısındakı vətəndaşlıq borcunu, əxlaqi cavabdehliyini unutmamalıdır.

İncəsənət və əxlaq. İncəsənət və əxlaq ictimai şüurun digər formalarına nisbətən bir-birinə daha yaxındır. Həm incəsənət, həm də əxlaqın əsasını etiklik və estetikliyin vəhdəti təşkil edir. Əxlaq və incəsənətin qarşılıqlı əlaqəsi gözəllik və xeyirxahlıq ideyalarının birliyi ilə də bağlıdır. Bu, həm əxlaq, həm də incəsənətdə müəyyən etik və estetik idealın formalaşmasına gətirib çıxarır. Hər iki ictimai şüur forması insanın mənəvi simasının formalaşmasına xidmət edir. İncəsənət həyatı hərtərəfli əks etdirə bildiyi halda, əxlaq onun yalnız bir tərəfini – mənəvi münasibətləri əks etdirir.

Əxlaqi problemlər incəsənətdə mühüm yer tutur. Buna görə də həyat hadisələrini incəsənət əxlaqa nisbətən daha geniş işıqlandıra bilər. Etikadakı xeyir və şərq problemləri incəsənətdə bədii şəkildə həll edilərək gözəllik və eybəcərlik kimi qiymətləndirilir. Həyatdakı əxlaqi – etik problemlər, məsələn, xeyirlə şərin mübarizəsi, borc, xoşbəxtlik, məhəbbət və s. incəsənətdə bədii vasitələrlə, bədii formada, estetik cəhətdən həll edilir. İncəsənət cəmiyyətin mənəvi idealının təbliğatçısına çevrilir. Əxlaqi normalar incəsənətə sadəcə olaraq köçürülmür, onlar əvvəlcə sənətkarın fikir süzgəcindən keçir. İncəsənət hər hansı bir hadisəyə həm əxlaqi (xeyir və ya şərq), həm də estetik qiymət verərək (gözəllik, ülvilik, rəzillik) bunları birləşdirir. İncəsənətdə mənəvi gözəlliyin təsviri – bədii yaradıcılığın əsas vəzifəsidir. Xeyirxahlığa xidmət edən incəsənət eyni zamanda gözəldir. Bu, çox vaxt təkcə xeyirin təsdiqi kimi deyil, həm də şərin inkarı kimi verilir. Sənətkar eybəcərliyi və şəri fiziki cəhətdən məhv edə bilməsə də, onları mənən yox edir. İncəsənət şəri inkar etməklə insanda ona qarşı müəyyən estetik münasibət yaradır.

Həm əxlaqın, həm də incəsənətin ümumi funksiyası olan tərbiyəvi funksiya əxlaqda əsas, incəsənətdə köməkçidir. Əxlaq tərbiyəsində çox vaxt incəsənət daha təsirli rol oynayır. Lakin incəsənətin tərbiyəvi funksiyaya malik olması onun əxlaqı əvəz edə bilməsi demək deyil. Bəzi sənət əsərləri əxlaqa hətta mənfəət təsir də göstərə bilər. İncəsənətin tərbiyəvi funksiyası yalnız əxlaq tərbiyəsindən ibarət deyil. Bura tərbiyənin digər növləri də aid ola bilər, məsələn, əmək tərbiyəsi, vətənpərvərlik tərbiyəsi, fiziki tərbiyə (xoreoqrafiya sənətində, rəqsdə və s.), estetik tərbiyə (peyzaj, natürmort və s. janrları vasitəsilə) və s.

Din və əxlaq. Din əxlaqdan sonra yaranan ictimai şüur formasıdır. Müxtəlif adət və ənənələr, əxlaq qaydaları (primitiv şəkildə də olsa) dindən xeyli əvvəl mövcud idi və insanlar buna riayət edirdi.

Dünya dinlərindən hər biri öz inkişafında müəyyən iqtisadi, sosial amillərlə yanaşı əxlaqa da dəfələrlə müraciət edilə bilər. Bütün dini sistemlərdə əxlaq prinsipləri, norma və qaydaları haqqında kifayət qədər informasiya var. Din heç də yarandığı gündən cəmiyyətin əxlaqi funksiyalarının daşıyıcısı olmamışdır. Məsələn, qədim misirlilərin, babillərin və yunanların dini ilk vaxtlar əxlaq məsələləri ilə bağlı deyildi. Tədrisən din, cəmiyyətin hakim əxlaq nəzəriyyələrinin daşıyıcısı olaraq ibtidai icma quruluşunun sonunda əxlaqın məzmununa qatılır və ona güclü təsir göstərməyə başlayır. Artıq əxlaq qaydaları insanların dini təsəvvürlərindən asılı olur ki, bu da kahinlər və rəhbərlərin şəxsi maraqlarına xidmət edir.

Dinə yalnız inam sistemi kimi deyil, həmçinin mədəniyyət, dünyagörüş, əxlaq və hüquq kimi də yanaşmaq lazımdır. Bütün dini abidələr insanların həyatını, əxlaqını, məişətini, adət və ənənələrini əks etdirir. Belə dini kitablar tarix və mədəniyyət abidələridir.

Ən möhtəşəm və son din olan İslam və onun müqəddəs kitabı «Qurani-Kərim» bütün bəşəriyyətə Allah tərəfindən göndərilən və vacib buyrulan əvəzənməz nemətdir. «Qurani-Kərim» dini abidə olmaqla yanaşı, həm də insanların ictimai həyatının bütün sahələrini əhatə edərək istənilən məsələ və problemlərin həlli yollarını göstərir. Burada müxtəlif elmi (elmin bütün sahələrinə – astronomiya, okeanologiya, embriologiya, coğrafiya, fizika, kimya, sosiologiya, etika, biologiya, hüquq, tarix və s. aid), tərbiyəvi və digər məsələlər işıqlandırılıb. Bütün bunları ilk dəfədən anlamaq asan olmadığından İslam dini insanların ilk növbədə elmi olması zərurətini yaradır. «Qurani-Kərimdə» dini tərbiyə ilə yanaşı, insanların hüquq və əxlaq tərbiyəsi də ön plana çəkilərək, konkret vəziyyətlərdə necə hərəkət etməyin lazım olması məsləhət və ya zəruriyyət kimi göstərilir. Bu baxımdan «Quran» bütün dövrlər, bütün xalqlar və millətlər üçün dəyişilməz qalan əxlaq kodeksidir. Bu gün olduqca dəbdə olan gender probleminə, ümumiyyətlə qadının həm cəmiyyətdə, həm ailədə mövqeyinə hələ VII əsrdə «Quran»da münasibət bildirilmiş və bütün məsələlərdə qadının mənafeyi üstün tutulmuşdur. Vərəsəlik, övladgötürmə və s. kimi hüquqi problemlər, insanın həyat yoldaşına, valideynlərinə, övladlarına, qonaqlara, dövlət başçısına və digər insanlara olan münasibəti, hətta geyimi, yerləşməsi ilə əlaqədar bəzi əxlaqi problemlər islami dəyərlərin üstünlüklərini nümayiş etdirir.

2.3. ƏXLAQİ ŞÜUR

Müasir tədqiqatçıların çoxu əxlaqda iki, nisbətən müstəqil sahə olduğunu söyləyir: 1) əxlaqi şüur və 2) əxlaqi fəaliyyət (praktika və ya təcrübə). Bəziləri əxlaqda 3-cü elementi də ayırır ki, bu da əxlaqi münasibətlərdir. Lakin əxlaqi münasibətlər əxlaqi fəaliyyətlə (praktika ilə) əlaqədar olduğu üçün əksər hallarda hər iki element vəhdətdə nəzərdən keçirilir.

Əxlaqi şüur ictimai şüurun spesifik forması olub, ictimai münasibətləri əks etdirən anlayış və təsəvvürlərin məcmusundan ibarətdir. Anlayışlar sistemi hər hansı bir təlimin – siyasi, dini, estetik və s. özünəməxsus «dilidir» və bunlarsız əsas ideyaları ifadə etmək mümkün deyil. Ən ümumi anlayışlar kateqoriyalar adlanır ki, bunlar vasitəsilə gerçəklik müxtəlif səviyyələrdə dərk edilir. Əxlaqi şüurun anlayışlarının spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onlar cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənəvi həyatını özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Bu anlayışlardan hər hansı bir hərəkətin qiymətləndirilməsi zamanı da istifadə edilir. Əxlaqi şüurun əsas anlayışlarına xeyir və şər, borc və vicdan, şərəf və ləyaqət, əxlaqi hisslər, əxlaq normaları, əxlaqi prinsiplər, əxlaqi ideal, əxlaqi qiymətləndirmə və s. aiddir. Əxlaqi şüur insan həyatının əhəmiyyətli tərəflərini – insanların bir-birinə, cəmiyyətə və bütün dünyaya münasibətlərini əks etdirən norma, adət, ənənə, dəb, baxış, ideya, emosiya, hiss və təsəvvürlərdən ibarətdir ki, bunlar da xeyir, şər, ədalət, vicdan, ləyaqət və s. anlayışlarla ifadə olunur.

Əxlaqi şüur anlayışının təşəkkülü hələ qədim dövrlərdən başlayır. Etika ilə məşğul olan ilk filosoflar – Platon, Aristotel, Epikur və başqaları əxlaqın əsas anlayışlarının bir çoxunun, məsələn, ədalət, xoşbəxtlik, müxtəlif fəzilətlər və s.-ni dərin təhlil etmişlər. Hətta müxtəlif anlayışların təsnifatına, içərilərindən ən əsaslarının seçilməsinə də cəhd göstərmişlər. Əsas anlayışın müəyyən edilməsinə, digər anlayışların onun üzərində qurulmasına da təşəbbüs göstərilməmişdir. Bu istiqamətdə hərə öz variantını qurmağa çalışsa da, antik etikanın əsas anlayışı xoşbəxtlik sayılırdı. Həzz (zövq almaq) da bu qəbildən idi. Epikur hesab edirdi ki, bütün fəzilətlər öz təbiətinə görə gözəl həyatla əlaqədardır, həzz isə həyatın bizə verdiyi ilk və fitri xoşbəxtlikdir. Sonralar İ.Kant əsas anlayış kimi borcu diqqət mərkəzinə qoyur və onun vasitəsilə digər anlayışları müəyyən etməyə çalışır.

Antik etikanın diqqət mərkəzində, həmçinin, əxlaqi şüurun əsas anlayışlarından olan şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri dururdu ki, bunlar da «fəzilət» və «qəbahət» adlanır. «Fəzilət» dedikdə, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər – əməksevərlik, təvazökarlıq, nəzakət, xeyirxahlıq, səmimilik, vicdan, düzlük, cəsarət, mərdlik, öz səhvini etiraf etmək, başqasının halına yanmaq və s., «qəbahət» dedikdə isə mənfi əxlaqi keyfiyyətlər – xainlik, yalançılıq, yaltaqlıq, namərdlik, paxıllıq, vəfasızlıq, kobudluq, qorxaqlıq, cəsarətsizlik, ikiüzlülük, riyakarlıq, şöhrətpərəstlik və s. nəzərdə tutulur. «Xalis» əxlaqi və ya qeyri-əxlaqi mənəvi keyfiyyətlər olmur. Yalnız ictimai qiymətləndirmə mənəvi keyfiyyətləri əxlaqi və ya qeyri-əxlaqi, «fəzilət» və ya «qəbahət» kimi müəyyən edə bilər.

Əxlaqi şüur fərdi və ictimai olur.

Fərdi əxlaqi şüur insanın daxili aləmi ilə əlaqədardır. Hələ antik dövrdə insanın daxili aləmini 3 hissəyə bölürdülər: ağıllı, hissiyətli, iradəli. Bununla əlaqədar, fərdi əxlaqi şüurun 3 komponenti var: 1) ağıl; 2) hisslər; 3) iradə.

Ağıl – fərdi əxlaqi şüurun rəşional tərəfi olub, xeyir, şər, borc, vicdan, ali sərəvətlər haqqında təsəvvürlər, ideya və ya anlayışlardır. İnsan mənəvi həyatında ağılın mühüm rol oynadığını hələ Sokrat və Platon da qeyd edirdilər.

Hisslər insanın həyatında mühüm rol oynayır. Psixologiya elmi bütün psixi hadisələri 3 qrupa bölür: 1) psixi proseslər (dar mənada, çünki bütün psixi hadisələr həmçinin prosessual xarakter daşdığı üçün həm də «proses» adlandırıla bilər ki, bu da geniş mənada başa düşülür); 2) psixi hallar; 3) psixi xassələr və ya keyfiyyətlər.

Psixi proseslər adlanan birinci qrupa iradi proseslər, emosional proseslər və idrak prosesləri aiddir. Bunlar digər psixi hadisələrdən fərqli olaraq, sifət prosessual xarakter daşdığı üçün bu qrup məhz belə də adlanır. O cümlədən idrak prosesləri də 2 yerə bölünür: hissi idrak və məntiqi idrak. Hissi idrak proseslərinə həm insanlara, həm də heyvanlara xas olan duyğular (görmə, eşitmə, dadılmə, qoxubilmə, lamisə), qavrayış, diqqət, hafizə, təsəvvür; məntiqi idrak proseslərinə isə yalnız insana məxsus olan nitq, təfəkkür və təxəyyül prosesləri aiddir.

Psixi hallar adlanan ikinci qrupa hisslər, emosiyalar, affektlər, stress, şok, depressiya və s. aiddir ki, bunlar birinci qrupdakı proseslərdən fərqli olaraq daha uzunmüddətlidir. Əgər birinci qrupdakı proseslər bir neçə an, saniyə, dəqiqə və ya saat davam edirsə, ikinci qrupdakı proseslər bir neçə gün, hətta bir neçə ay davam edə bilər.

Psixi keyfiyyətlər adlanan üçüncü qrupa tələbatlar, maraqlar, xarakter, temperament, zövq, ideal, qabiliyyətlər, dünyagörüş və s. aiddir ki, bunlar həm də insanın fərdi psixoloji keyfiyyətləri adlanır və daha uzunmüddətli proseslər sayılır.

Göründüyü kimi, hiss və emosiyalar 2-ci qrupa daxildir. İnsan hissləri müxtəlifdir: aclıq, susuzluq, yuxusuzluq, sevinc, kədər, məhəbbət, nifrət, qısqançlıq, təəssüf, peşmançılıq, qəzəb, fərəh, utancaqlıq və s. Hisslərin bir qismi maddi tələbatla əlaqədar olub, heyvanlara da xasdır. Lakin maddi tələbatla bağlı olmayan hisslər də heyvanlara aid ola bilər. Məsələn, şadlıq, məhəbbət, qəzəb və s. Yalnız insanlara məxsus olan ali hisslər də mövcuddur ki, bunlara da zehni hisslər, estetik hisslər və əxlaqi hisslər aiddir.

Əxlaqi hisslər cəmiyyətdəki əxlaq normalalarına bəslənən subyektiv münasibətdir. Əxlaqi hisslərin obyekt adamlar, qruplar, münasibətlər, adamların hərəkət və rəftarı, ictimai həyatın qanunları və s.-dir. Bəzən həyatda vaxt və ya informasiya qıtlığı üzündən elə situasiyalar yaranır ki, tək ağıl kifayət etmir, çünki insan hadisələri ildırım sürətilə qiymətləndirməli olur. Bu zaman məhz əxlaqi hisslər ağılın köməyinə gəlir. Vicdan hissi, borc hissi, ədalət hissi və s. bu qəbildəndir. Onlar mənəvi təcrübəyə əsaslanaraq ağılın görə bilmədiyi hərəkətləri və situasiyaları «tuta bilir». İnsanın gündəlik rəftarında və şüurunda, eləcə də motivasiyasında müsbət (səmimilik, rəhmilik, dərdə şərik olma, xeyirxahlıq, dostluq, rəğbət, yoldaşlıq, məsuliyyət və s.) və mənfi (fərdiyyətçilik, bədxahlıq, düşmənçilik, paxıllıq, ikiüzlülük, şöhrətpərəstlik, başqasının dərdinə sevinmək və s.) əxlaqi hisslər böyük rol oynayır. Müsbət əxlaqi hisslər mövcud cəmiyyətin birgəyaşayış qaydalarına uyğun, müəyyən davranış normalarına müvafiq hərəkət etməyə xidmət edir. İnsanda olan utancaqlıq, vicdan, məhəbbət və s. hisslər də xeyirxah əməllərin əsas törədicisidir. Mənfi əxlaqi hisslər insanı mövcud əxlaq normalarına uyğun hərəkət etməməyə, öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutmağa vadar edir. Bəzən insan məhz nifrət, acıq, qibtə, qısqanclıq, özünəvurgunluq, şöhrətpərəstlik hissləri ucbatından zərərli hərəkətlər törədir. Öz hərəkətlərinin ictimai əxlaqa uyğun gəlmədiyini dərk edərək iztirab keçirən zaman insanda təəssüf, peşimançılıq, utancaqlıq, xəcalət və s. kimi əxlaqi hisslər yaranır. Deməli, əxlaqi hisslər mövcud cəmiyyətin rəftar və əxlaq normalarına insanın bəslədiyi mənfi və ya müsbət münasibətin əks etdirilməsidir. Müxtəlif həyat şəraitində yaşayan insanların əxlaqi hissləri də məzmun etibarilə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də hər bir tarixi dövrdə insan hisslərinin tərbiyə edilməsinin məqsəd və istiqaməti dəyişir, yeni forma və məzmun kəsb edir. Ağıl və hisslərin harmoniyası daha effektiv olub, insanın məsləklərini təşkil edir. Bunlar isə heç də həmişə reallaşmır.

İradə – əxlaqi şüurun üçüncü elementi və ya komponenti olub, qətiyyət, dözümlük, mərdlik, müstəqillik, təkidlilik, konkret işlərə hazır olma, özünüidarəetmə ilə üzə çıxır. İradə insan fəallığının xüsusi forması olub, mürəkkəb psixi prosesdir. Onun 2 əsas funksiyası var: 1) təhrikətmə və 2) ləngitmə. Birincidə insan öz arzu və tələbatlarından imtina edərək, daha vacib olanı seçir (məsələn, özü istirahət etmək əvəzinə xəstəyə baş çəkməyə gedir). İkincidə insan öz dünyagörüşünə, əqidə və ideallarına uyğun gəlməyən işləri görməkdən şüurlu surətdə imtina edir. Məhz bu xüsusiyyətlər iradəni motivdən fərqləndirir.

İctimai əxlaqi şüur fərdi əxlaqi şüurla qarşılıqlı əlaqədə formalaşır ki, bunun da daşıyıcısı bütün cəmiyyətdir. İctimai əxlaqi şüurun strukturuna gündəlik əxlaqi şüur və nəzəri əxlaqi şüur aiddir.

Gündəlik əxlaqi şüur hələ ibtidai icma dövründə kortəbii şəkildə yaranaraq müxtəlif əxlaq problemləri, onların qiymətləndirilməsi, əxlaqi hisslərlə əlaqədar gündəlik mülahizələri ifadə edir. Bu anlayışlar adətən ziddiyyətli və anlaşılmaz olur. Gündəlik əxlaqi şüur nəzəri əxlaqi şüurla sıx əlaqədədir. Onların arasında «Çin səddi» çəkmək düzgün deyil.

Nəzəri əxlaqi şüur əqli əməyin fiziki əməkdən ayrılması, peşələrin yaranması və bu peşə sahiblərinin – filosofların, müəllimlərin, din xadimlərinin, dramaturqların və başqalarının gənclərin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olması, mənəvi həyatın müxtəlif problemlərini nəzərdən keçirməsi ilə əlaqədardır ki, burada da əsas rolu əxlaq fəlsəfəsi olan etika oynayır. O, daha məqsədyönlü şəkildə formalaşır və əsasən insan varlığının mərkəzinə, həyat əhəmiyyətli məsələlərə doğru tuşlanaraq ardıcılığı, rasionallığı, sistemliliyi, aydınlığı ilə xarakterizə edilir.

İnsanın mənəvi həyatında inam və hisslər daha çox iştirak etdiyindən məhz onlar əxlaqi şüurun bütün səviyyələrinə nüfuz edir. Bəzi müəlliflər əxlaqi şüurun 2 səviyyəsini ön plana çəkir: 1) hissi-emosional və 2) rasional.

Əxlaqi şüurun hissi-emosional səviyyəsi əxlaqi hiss və həyəcanların məcmusundan ibarətdir. Hisslərin ümumpsixoloji təsnifatına görə zehni və estetik hisslər kimi ali hisslərə aid olan əxlaqi hisslər şəxsiyyətin mənəvi tələbatları və maraqları ilə bağlıdır. Əxlaqi hisslər insanların düzgün addım atmasına və düzgün hərəkət etməsinə kömək edir. Bu hisslər hərəkətin motivi olduğu üçün əxlaqi əhəmiyyətə malik olur. Onlar adətən müxtəlif emosional vəziyyətlərdə yarana bilən borc və vicdan hisslərindən ibarətdir. Belə vəziyyətlər utancaqlıq, peşimançılıq, vicdan əzabı və s. ilə əlaqədardır. Şəxsi ləyaqət və şərəf hissi də bu qəbildəndir. Lakin əxlaqi hisslər bununla bitmir. İnsanın hər hansı bir hissi əxlaqi əhəmiyyətə malik ola bilər, belə ki, o, əməl xarakteri daşıyan hərəkətdən törəyir. Məsələn, hər bir insana xas olan qorxu hissi təbii hiss olub, əsasən özünümüdafiə instinkti ilə bağlı olduğu üçün heç bir əxlaqi əhəmiyyətə malik deyil. Lakin müxtəlif situasiyalarda o, həm qorxaqlıq kimi, həm də qorxunu dəf etməyə yönəlmiş cəsarət, igidlik, şücaət və s. kimi üzə çıxır. Bunu digər hisslərə də aid etmək olar: məhəbbət, nifrət, sevinc, heyfəsilənmək, məğrurluq və s. Bu əxlaqi hisslər şəxsiyyətin, kollektivin, qrupun spesifik reaksiyasıdır ki, bunlar da insan-insan və ya insanla cəmiyyət arasında baş verir.

Şüur, əxlaqi hisslər və emosiyalar gerçəkliyi əks etdirmənin və hərəkətin motivinin ayrı-ayrı tərəfləri olsa da, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Əxlaqi şüuru yalnız qaydalardan ibarət olan insan, real həyatla, insanın hiss və iztirabları ilə qarşılaşdıqda ətrafdakılar üçün, adətən, quru, aciz, sxematik təsir bağışlayır. O, insanlara qarşı laqeyddir, sevməyə və nifrət etməyə layiq deyil, onun «normaları» insan qəlbinin dərin qatlarına nüfuz edə bilmir. Emosiya və hisslər insanın mənəvi həyatını daha dolğun edir, əxlaqi şüura sabitlik və aydınlıq gətirir, hərəkətin qəbul edilib–edilmədiyini, qənaətbəxş olub-olmadığını, alqışa və ya məzəmmətə səbəb olduğunu düzgün müəyyən etməklə əlaqədar əxlaqi şüurun qiymətləndirmə bacarığını gücləndirir, hadisələrə olan reaksiyasını tamamlayır.

Əxlaqi şüurun rasional səviyyəsi normativ-dəyər məzmunlu xüsusi tip anlayışlardan ibarətdir ki, bunlara əxlaq normaları, mənəvi prinsip və ideallar, düzgün olan və olmayanlar haqqında ideyalar, əxlaqi qiymətləndirmə aiddir. Şüurun digər formalarında olduğu kimi, əxlaqi şüurda da emosional tərəflə rasional tərəf bir-biri ilə qovuşur, hissi təcrübə ilə idrak (ağıl) birləşir. İ.Kant yazırdı ki, ağıl hissi təcrübəsiz boşdur, hissi təcrübə isə ağılsız kordur (102, 45). Ağıl hissələrə müəyyən ictimai istiqamət verir, şüur isə emosional hissələrin intellektual əsası kimi çıxış edir.

Əxlaq normaları insanların hərəkətlərini müəyyənləşdirir, istiqamətləndirir, nəyi etmək olar, nəyi yox, hansı şəraitdə nə cür hərəkət etmək lazımdır və s. kimi suallarda onlara yardımçı olur, davranış qaydalarının çərçivəsini, standartlarını bildirir. Əxlaq normaları mənəvi və praktik tərəflərin vəhdətindən ibarətdir. Onlar əxlaqi şüurun özəyidir. Əxlaq normaları yalnız davranış qaydaları qarşısında tələblər qoymur, həm də cəmiyyətin buna münasibətini ifadə edir, onları qiymətləndirir. Əxlaq normaları eyni zamanda həm tələb, həm də qiymətləndirmədir. Bunlara norma-tələblər, norma-qiymətləndirmə deyilir. Bundan başqa, hər hansı davranış xəttini müəyyən edən norma-məqsədlər və hərəkəti məhdudlaşdıran və ya qadağan edən norma-çərçivələr də mövcuddur. Bunlar vasitəsilə cəmiyyət şər əməlləri mühakimə edir, xeyir əməllərə bəraət qazandırır. Beləliklə, əxlaq normaları sonuncuların (xeyirin) katalizatoru kimi çıxış edir.

Əxlaqi şüurun tərkib hissəsi olan **adət və ənənələr** insanların məişətinə möhkəm daxil olaraq davranış qaydalarının sabit tərəfi kim çıxış edir. Onların formalaşması böyük insan birliklərinin iştirakı ilə illərlə, hətta onillərlə davam edir. Bu zaman insanların tələbatı və ictimai rəy nəzərə alınır. «Ənənə» anlayışı «adət» anlayışından daha genişdir. Ənənəyə bir neçə adət daxil ola bilər, məsələn, qonaqpərvərlik, toy adətləri və s. Hərbi, vətənpərvərlik, inqilabi, mədəni, məişət, milli, beynəlmiləl və s. ənənələr də mövcuddur. Bir çox ənənələr minilliklərin sınağından keçib. Öz dövrünü yaşamış, mürtəcə xarakter almış adət-ənənələrlə cəmiyyət heylsilənmədən vidalaşır, insanların xeyrinə olan adətlərin isə qoruyucusuna çevrilir.

Əxlaq prinsipləri əxlaqi şüurun daha mürəkkəb forması olub, ayrıca əxlaq normalarında konkretləşir. Əxlaqi norma və prinsiplərin məcmusu əxlaq kodeksini yaradır. Bütün dini kitablar (əlbəttə, orijinal variantları), ən başlıcası isə Quran özünəməxsus əxlaq kodeksidir. Əxlaq prinsipləri əxlaqi tələblərin ümumiləşmiş ifadəsidir.

Mənəvi ideal əxlaqi şüurun daha geniş, ümumiləşmiş formasıdır. O, bəşər tarixinin nisbətən sonrakı pillələrində yaranıb. İbtidai və quldarlıq cəmiyyətlərində o hələ inkişaf etməmişdi. Əgər əxlaq normaları bugünkü davranış qaydalarını tələbata uyğun ifadə edərsə, mənəvi ideal əxlaqi tələbləri mümkün qədər mütləqləşdirərək gələcəyə tuşlanır. Mənəvi ideal – əxlaqi qiymətləndirmə, prinsip və normaların sintezidir.

Əxlaqi qiymətləndirmə – əxlaqi şüurun mühüm elementi olub, insanların hadisələr, şəxsiyyətlər, adətlər, davranış qaydalarının mənəvi dəyəri haqqındakı təsəvvürləridir. Burada subyektin qiymətləndirilən obyektə rəğbəti və ya tənqidi ifadə olunur. Subyekt – ayrıca insan, insan birliyi, yəni kollektiv, sinif, cəmiyyət; obyekt isə fərdin əməllərindən tutmuş, qlobal ictimai-siyasi hadisələrə və ya tarixi dövrlərədək olan daha geniş anlayışdır. Qiymətləndirməyə aid olan mühakimələrə «bu yaxşı işdir», «bu ədalətli deyil», «layiqli hərəkətdir», «ləyaqətli insandır» və s. daxildir.

Beləliklə, əxlaqi şüurun çoxşaxəli olduğunun şahidi olduq.

2.4. ƏXLAQİ FƏALİYYƏT

Əxlaq da ictimai şüurun digər formaları – siyasət, hüquq, elm, din və s. kimi yalnız şüur formasında deyil, həm də insanın davranışının, praktik fəaliyyətinin bir növü kimi mövcuddur.

İnsanın hər hansı fəaliyyəti onun tələbatları və maraqları ilə çox bağlıdır. Etika və psixologiya mütəxəssislərinin çoxu bu fikirdədir ki, insanın bütün motivlərinin əsasını onların şüurlu tələbat və maraqları təşkil edir. Məsələn, estetik fəaliyyətin əsasında estetik tələbat və maraqlar durur. Estetik şüur anlayışına insanın estetik tələbatları, estetik maraqları, estetik zövqü, estetik ideali, estetik hissləri, bədii emosiyaları, bədii qabiliyyətləri, bədii təfəkkürü, bədii təxəyyülü daxildir və onun zəminində həyata keçir. O cümlədən, əxlaqi fəaliyyəti əxlaqi şüur reallaşdırır. (Doğrudur, bəzən insan hər hansı bir işi istəmədən, məcburən və ya kiməsə xoş gəlməkdən ötrü görür, ya da öz borcunu, vəzifəsini yerinə yetirir.)

Tələbat və maraqlarla yanaşı insanın əxlaqi fəaliyyətinə əxlaqi hisslər, xüsusən, utancaqlıq, məhəbbət və s. də təsir göstərir. Bunlar çox vaxt xeyirxah işlərin əsas səbəbi olur. Bədxah işlər paxıllıq, düşmənçilik, kinlilik, qısqanclıq, eqoizm, şöhrətpərəstlik və s. hisslər nəticəsində yaranır. Beləliklə, estetik fəaliyyətdən fərqli olaraq, əxlaqi fəaliyyət yalnız müsbət deyil, həm də mənfi ola bilər.

Əsasən insanların gündəlik həyatında və rəftarında reallaşan əxlaqi fəaliyyətin «hüceyrəsi», «kərpici», «hissəciyi» **hərəkətdir**. Fəaliyyət məhz hərəkətlərin məkan-zaman ardıcılığı nəticəsində yaranır. Hərəkətlər iki cür olur: 1) əməliyyat xarakterli və 2) əməl xarakterli. Əməliyyat xarakterli hərəkətlərdə digər tərəfin münasibəti tələb olunmur. Məsələn, «O, ağacdən alma dərdi» cümləsi əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs etmir. «O, özganın ağacından alma dərdi» desək isə söhbət oğurluqdan gedər ki, bu da mühakiməyə səbəb olan hərəkətdir. Artıq diqqət mərkəzində hərəkətin baş verməsi faktı deyil, onun əxlaqi tərəfi dayanır. Hərəkət əməliyyatdan əmələ çevrilir. Adətən, əməliyyata «neytral» hərəkət, əmələ isə etik hərəkət deyilir. Məsələn, «o, mağazadan çörək aldı» neytral hərəkət, yəni əməliyyat, «o, mağazadan xəstə qonşusu üçün çörək aldı» isə etik hərəkət, əməldir. Əməliyyat kortəbii, mexaniki, əməl isə şüurlu işdir. Məsələn, mağazadan nəşə almaq, ev işləri ilə məşğul olmaq, nəqliyyatdan istifadə etmək və s. heç bir əxlaqi məqamla müşayiət edilmədiyi halda, məsuliyyətli və ədalətli olmaq, xeyirxahlıq etmək, kiminsə qayğısına qalmaq kortəbii surətdə mümkün deyil. İnsan bunları dərk edərək həyata keçirir. Çünki fərdi davranış aktı olan əməl – insanın şüurlu surətdə istiqamətlənmiş və sona yetən hərəkətidir. Əməlin qiymətləndirilməsi onu törədən şəxsiyyətindən çox asılıdır, yəni cinsindən, yaşından, ictimai vəziyyətindən, xasiyyətindən və s. Məsələn, qadının xuliqana fiziki zərbə endirməsi, Fitnənin ağır heyvanı qaldırması, futbol yarışında qadınlardan ibarət komandanın kişi komandasına qalib gəlməsi, azyaşlı uşağın qonaqpərvərliyi, böyüklərə münasibəti, və s. Pis adamın yaxşı hərəkət etməsi o dəqiqə gözə görünür və təriflənir, çünki ondan bunu heç kəs gözləmir. Yaxşı adamın bu hərəkəti etməsi isə heç kəsin diqqətini cəlb etmir. Alovun içində yanan uşağı yoldan keçən xilas edirsə, bu, qəhrəmanlıq kimi nəzərdən keçirilir, yanğınsöndürənlər xilas edirsə, bu, onların vəzifə borcu hesab olunur. Adətən məşhur adamların adı hərəkətləri şişirdilir, pis əməlləri isə ya hiss edilmir, ya da tez bağışlanır. Adi adamlarda isə əksinə – yaxşı əməlləri gözə görünür, əhəmiyyətsiz qüsurları şişirdilir. Əməlin qiymətləndirilməsində onun yönəldiyi obyekt də mühüm rol oynayır. Məsələn, köməksiz adama – uşağa, qocaya, əlilə və s. əl qaldırmaq, özünü müdafiə edə bilənə əl qaldırmaqdan daha çox günah hesab edilir.

Əməl – insanın konkret hərəkətlərindən ibarət olub, tərifə və ya mühakiməyə, müsbət və ya mənfi münasibətə səbəb olan hər hansı ictimai əhəmiyyətli hərəkətdir.

Əməl – yalnız hərəkətlə yox, həm də hərəkətsizliklə, sükunətlə, susmaqla, passivliklə, laqeydliklə, və ya ton, jest, baxış və s. ilə bildirilən münasibətlə də ifadə oluna bilər. Məsələn, lazımi məqamda etiraz etmək əvəzinə susmaqla müəyyən insanlara müvafiq işə başlamaq üçün razılığını bildirmək, yəni «susmaq – razılıq əlamətidir»; İclasda hücumla məruz qalan kolleqasının xeyrinə olan faktları açıqlamamaq, laqeydliklə, susmaqla nə olacağını gözləmək, «nəyimə lazımdır» – deyə heç nəyə qarışmamaq; nüfuzundan istifadə edərək hansısa işə razı olmadığını səsinin tonu, hərəkət, baxış və ya jestlə anladığı, onunla hesablaşacaqlarını bilə-bilə istədiyi nəticəyə nail olmaq, «gizli səsvermədə» kimə səs vermək lazım olduğunu müdirin «üzündən oxumaq» və s. Bəzi valideynlər övladını cəzalandırmaq üçün onunla müəyyən müddət danışmırlar. Və yaxud iki mübahisə edən şəxsdən biri o birinin söyüşlərini, təhqirlərini sadəcə olaraq cavabsız buraxır, onun «səviyyəsinə enmir». Ya da övlad ev üçün, valideynləri üçün heç bir iş görmür, bütün günü onlarla heç danışmır da. Buna görə də «danışmaq gümüşdür, susmaq qızıl» kəlamı özünü nəinki doğrultmur, hətta bəzən mənfi nəticə verir.

İnsanların və heyvanların ekologiya, psixologiya, pedaqogika, kriminologiya sahəsindəki fəaliyyətinə bəzən **davranış** deyilir. Etikada davranış yalnız şüurlu fəaliyyətdir ki, bu zaman hərəkətlər azad seçim şəraitində baş verməli və əxlaqi keyfiyyətə malik olmalıdır. Əxlaqi davranış cəmiyyətdə mənəvi iqlimin yaranmasında, əxlaqi sərvətlərin formalaşmasında böyük rol oynayır. Əxlaqi davranış əxlaqi fəaliyyətə nisbətən daha dar mənə daşıyır. Əxlaqi davranış insanın şüur və iradəsi ilə bağlı olan əxlaqi əməllərin məcmusudur. Yəni **əməl** davranışın vahidi, elementidir. Hər hansı bir əməlin törənməsi insanların bir-birinə müəyyən münasibəti ilə nəticələnə bilər. Belə münasibətlər çox zaman əxlaqi münasibətlər olur. Əxlaqi münasibətlər arzu və ya xülya şəklində mövcud olmayıb, müəyyən fəaliyyətlə əlaqədardır. Kömək, məsləhət, toxtaqlıq və s. bu qəbildəndir. Əxlaqi münasibətlərə milli, dini

və s. amillər də təsir edir ki, bu da bəzi adət və ənənələrə gətirib çıxarır. Məsələn, alman dəqiqliyi, şərq qonaqpərvərliyi və s. Əslində hər hansı şəxsiyyətlərə və ya ictimai münasibətlər müsbət və ya mənfi əxlaqi keyfiyyətə malik olarsa, bu zaman əxlaqi münasibətlər kimi şərh edilə bilər. Məsələn, siyasi münasibətlər baxımından müharibə, müstəsna da olsa, müəyyən şəraitdə zəruri formadır. Əxlaqi cəhətdən qiymətləndirildikdə isə müharibə insanların kütləvi şəkildə öldürülməsinə səbəb olduğu üçün əxlaqsız hərəkətdir. Beləliklə, əxlaqi davranış əməllərin, adətlərin, əxlaqi münasibətlərin məcmusudur. Davranışın əxlaqi və ya qeyri əxlaqi (əxlaqsız) ola bilməsini nəzərə alaraq qeyd edək ki, insanın davranışına qiymət vermək elə də asan deyil. Belə qiymətləndirmə zamanı meyar, adətən, o olur ki, insanlara bunun nə kimi xeyri və ya ziyanı var, qəbul edilmiş normalara bu nə dərəcədə uyğundur? Bu ziyanı və ya xeyri dərhal düzgün qiymətləndirmək, işin nəticələrini əvvəlcədən görə bilmək də həmişə mümkün olmur. Bu zaman işin nəyin nəminə görüldüyünü də bilmək vacibdir. Belə hallarda bəzi amillər nəzərə alınmalıdır. İlk növbədə əməllərin bir-biri ilə əlaqədar olan struktur elementlərindən başlamaq lazımdır. Bunlara motiv, nəticə, şərait və vasitələr aiddir. İnsanı hər hansı hərəkətə adətən bir yox, bir neçə motiv təhrik edir. Belə hallarda əsas motiv aşkara çıxarılmalıdır. Eyni hərəkətlər motivindən asılı olaraq müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Məsələn, ağacların budanması, və ya xuliqanlıq məqsədilə kəsilməsi. Bir də görürsən, xoş niyyətlə başlanan iş heç də xeyirxah əməllərə gətirib çıxarmır. Nəticədə, xoş niyyətlərdən bəd əməllər yaranır: «Yaxşılıq etmək istədim, pislik çıxdı». Buna görə də hər hansı bir əməlin nəticəsini, yəni insanlara nə dərəcədə xeyir gətirib-gətirməyəcəyini nəzərə almaq lazımdır. Əməlin baş verdiyi şəraitin də əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, imkanlı adamın yardım etməsi ilə imkansız adamın «yox yerdən», «özündən kəsərək» yardım etməsi arasında böyük fərq var. Məhz şərait motivi nəticəyə çevirə bilər. Məqsədə çatmaq üçün istifadə olunacaq vasitələrin də olması vacibdir. Məsələn, öz qohumlarına yardım etmək üçün dövlət vəsaitindən istifadə edilir; dövlətdə və ya idarədə nizam-intizam yaratmaq üçün insafsızlığa yol verilir, insanların şərəf və ləyaqəti tapdalanır. Bəzən insan dara düşmüş bir adama kömək etmək istəyir, lakin bacarmır, çünki ya lazımi maddi vəsaiti yoxdur, ya da həmin konkret sahədə lazımi bacarığı, prinsipliliyi, mətinliyi kifayət qədər deyil. Məsələn, tibb sahəsindən elementar bilgisi olmayan insan, qəzaya düşənə ilk tibbi yardımını lazımi səviyyədə göstərə bilmir ya ətrafdakıların təsiri altına düşərək düzgün olmayan hərəkətlər edir. Məsələn, tələbə imtahan vaxtı qrup yoldaşının ondan köçürməsinə şərait yaradır. Belə hadisələr bəzən ikiüzlülüyə də gətirib çıxarır: tələbələr özləri «şparqalkadan» köçürməyi, üzürsüz dərslər buraxmağı pisləsələr də heç nə dəyişmir. Belə hallar hətta müəllimlərin də başına gəlir. Dərslərdə şagird və tələbələrə müxtəlif iradlar tutan müəllimlər özləri iclaslarda oturarkən və ya təkmilləşmə kurslarında mühazirə dinləyərkən bir-biri ilə söhbət edir və hətta partaları da yazırlar.

Bəzən elə hallar da olur ki, hər hansı şəxs ürəkdən bunu istəsə belə, vəzifə borcu ilə əlaqədar iş başında olduğu üçün xeyirxah işi yerinə yetirə bilmir. Məsələn, əsgər gecə yarı çox mühüm bir obyektə qoruyarkən kimsə yaxındakı çayda boğulur və köməyə çağırır. Əsgər nə etməlidir? Öz vəzifə borcunu yerinə yetirməkdə davam etməli, yoxsa insan həyatını xilas etməyə çalışmalıdır? Hər iki halda o öz borc və vicdanına qarşı çıxmış olur. İnsanın bir-birini təkzib edən işlər arasında seçim etmək məcburiyyəti qarşısında qalmağına əxlaqi konflikt deyilir. Beləliklə, insanların davranışının düzgün qiymətləndirilməsi o qədər də asan məsələ olmadığı üçün burada tələm-tələsikliyə yol verilə bilməz. Yenə də, əlbəttə ki, hərəkətin motivi bəlli olmalıdır. Bəzən insanlar heç özləri öz əməllərinin əsas motivini düzgün müəyyən edə bilmirlər: «özüm də bilmirəm niyə belə etdim» deyirlər. Əməlin baş verdiyi obyektiv, zahiri (təbii, sosial, məsələn, «ictimai fon») və subyektiv, daxili (məsələn, insanın dünyagörüşünün tipi, psixikasının vəziyyəti, xarakterinin cizgiləri və s.) şərait onu icra edən iradəsindən asılı olmaya da bilər. Çünki əməlin artıq faktə çevrilmiş nəticələri daha insanın hökmünə tabe deyil. Hegelin dediyi kimi: «Daş əlindən çıxdısa, şeytana məxsus olur» (52, 373).

Fəlsəfə və etika tarixində əməllərin zahiri – obyektiv, yoxsa daxili – subyektiv elementlərinə daha çox fikir verməklə bağlı bir-birinə zidd iki fikir mövcuddur. Konsekvensial (consequentia – nəticə sözü) etikanın, məsələn, evdemonizm, makiavellizm, utilitarizmin nümayəndələri əsasən hərəkətin nəticələrinə böyük önəm verir, motivin dəyərini arxa plana çəkirdilər. Bunu belə izah edirdilər ki, bəzən xoş niyyətlərdən xoşagəlməz işlər yaranır. Digər nəzəriyyənin nümayəndələri hərəkətlərin dəyərini yalnız motivin dəyəri ilə ölçürdülər. Kant deyirdi ki, işin məğzi görünən hərəkətlərdə yox, onların görünməyən daxili prinsiplərindədir (yenə orada).

Bəzi adamlar müəyyən hərəkətləri vərdiş etdikləri və ya ictimaiyyətə xoş gəlmək, təriflənmək üçün edirlər. Məsələn, kimsəsizlərə etdiyi yardımı bacardığı qədər reklam edənələr var. Buna yalnız o zaman haqq qazandırmaq olar ki, bununla başqalarına nümunə göstərilsin. Və yaxud, ayrı-ayrı adamlar məscidə dərin dini hisslər, inam xatirinə deyil, vərdiş və ya özünü camaata dindar göstərmək üçün gedirlər. Bu, o vaxt belə olur ki, insanın əxlaqi davranışı zahiri xarakter daşıyır, xeyir və ədalət törətmək arzusu yox dərəcəsinə enir və əxlaqi motivasiyası kifayət qədər olmur. Motivasiya – motivin seçilməsi, dərk edilməsi, başqaları və ya özü qarşısında əsaslandırılmasına deyilir.

İnsan fəaliyyətinin xüsusi növü olan əxlaqi fəaliyyət əxlaqi niyyətdən yaranır, yəni əxlaqi niyyət onun motivi olur. Məsələn, «niyə məhz belə etdin?» sualına: «borcum idi» və ya «başqa cür etməyə vicdanım yol verməzdi» cavabı alınır ki, bu da davranışın xalis əxlaqi motivdən doğduğunu göstərir. Bu, dar mənada əxlaqi fəaliyyətdir ki, belə hallarda həyatda az-az təsadüf olunur. Doğrudan da, motivi yalnız sırf əxlaqi hisslər, əxlaqi

normalar, əxlaqi təsəvvürlər olan fəaliyyət – nadir hadisədir. Adətən, insanlar öz davranışlarında əxlaqa aid olmayan digər məqsədləri, maraqları, meyarları rəhbər tuturlar, yəni onları fəaliyyətə əxlaqi şüura aid olmayan şüur elementləri də təhrik edir ki, bu da geniş mənada əxlaqi fəaliyyətə aiddir: məsələn, məqsədəuyğunluq (səmərə, xeyir götürmə), effektivlik (qoyulan məqsədə daha yaxşı çatmaq baxımından), siyasi proqramlar, oyunlar və idmandakı müəyyən qaydalar, təlimatlar, qəbul edilmiş gözəllik qanunları (dəb baxımından) və s. Beləliklə, əxlaq insanın hər cür fəaliyyətinin və davranışının mühüm tərəfidir. Hansı motivlə stimullaşmasından asılı olmayaraq, insanın bütün şüurlu və azad fəaliyyəti əxlaqi xüsusiyyətlərə malik olub, «xeyir», «şər», «haqq», «nahaq» meyarları baxımından qiymətləndirilir. Bura insanın dostlarına, yaxınlarına, ailəsinə, əməyə, kollektivə münasibəti; elm, incəsənət, mədəniyyət sahəsində fəaliyyəti; eləcə də gündəlik işləri və s. aiddir. Bütün bunlar nəinki insanın cəmiyyətə, həmçinin cəmiyyətin insana, insanın təbiətə və özünə qarşı münasibətlərini formalaşdırır.

Şüurun daxili elementi olan niyyətlər əməlin motivi olmaya da bilər. Niyyət – hələ baş verməmiş fəaliyyətin obrazı olub, çox vaxt motivlə üst-üstə düşür. Məsələn, kimsə iclasda söz almaq niyyətindədirsə, bunun motivləri müxtəlif ola bilər: həqiqəti sübut etmək, rəqiblərin cavabını vermək, kütlə qarşısında özünü göstərmək, natiqlik məharətini nümayiş etdirmək, hazırcavab kimi şöhrət qazanmaq və s. Niyyət əməldən əvvəl gəldiyi halda, motiv ondan sonra da yarana bilər. Bu, törədilmiş əmələ haqq qazandırmaq, onu əsaslandırmaq üçün edilə bilər. Məsələn, məhkəmə zamanı aqressiv xarakterli adam kiməsə xətər yetirməsini özünü müdafiə etmək, öz şərəf və ləyaqətini qorumaq kimi motivləşdirir. Hegelə görə, motiv həmişə daxili və subyektiv, lakin dərk edilmiş səbəbdir (52, s.372). Əməlin strukturunda insanın şüur və iradəsinə tabe olan yeganə element subyektiv xarakter daşıyan motivdir. Ona görə də əməlin və ya davranışın əxlaqi qiymətləndirilməsi zamanı motivlər və onların əxlaqi keyfiyyəti mühüm rol oynayır. Bu zaman biz əvvəlcə törədilmiş əməlin müsbət və ya mənfəi tərəfi ilə, sonra onu icra edən şəxsiyyəti ilə maraqlanırıq.

Heyvanlardan, körpə uşaqlardan və ruhi xəstələrdən fərqli olaraq, hər bir normal insan öz əməllərinin mahiyyətini, şəxsi motivini, mənəvi (dini, əxlaqi) və hüquqi məsuliyyətini dərk etməlidir. Çünki qanunları bilməmək insanı məsuliyyətdən azad etmir.

III FƏSİL

ETİKANIN ƏSAS KATEQORİYALARI

Hər hansı bir təlimin (estetik, siyasi, dini və s.) öz əsas ideyalarını ifadə etməsi üçün müəyyən anlayışlar aparatı, özünəməxsus «dili» olur. «Kateqoriya» adlandırılan ən ümumi anlayışlar gerçəkliyin mənəvi mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Latınca «mühakimə», «tərif» mənasını verən «kateqoriya» bütün elmlərin anlayışlar sistemini təşkil edir. Hər bir elm öz obyektini öyrənmək və məzmununu şərh etmək üçün xüsusi sözlərdən istifadə edir: riyaziyyat – mənfi və müsbət, fizika – elektron, kimya – molekul və s. Əxlaqın müxtəlif tərəflərini və funksiyalarını ifadə edən etik kateqoriyalar xaraktercə struktur və substansional olur. Struktur kateqoriyalar əxlaqı onun komponentlərini təşkil edən daxili əlaqə baxımından, substansional kateqoriyalar isə əxlaqı cəmiyyət və şəxsiyyət arasında yaranan münasibətlərin məzmununun xüsusiyyətləri baxımından xarakterizə edir. Birincilərə əxlaq normaları, prinsipləri; əxlaqı qiymətləndirmə, ideal, baxışlar, hisslər; adətlər, hərəkət, davranış, münasibətlər və s., ikincilərə isə xeyir, şəh, borc, vicdan, ədalət və s. aiddir. Etikanın nəzəri əsası olan kateqoriyalar cəmiyyətin mənəvi həyatının zənginliyini və rəngarəngliyini, əxlaqı münasibətlərin obyektiv qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

Etikanın kateqoriyalar sistemi əxlaqın strukturunu müəyyən edən, əxlaqı prinsiplərin və əxlaqı şüurun mühüm tərəflərini əks etdirən ən ümumi anlayışlardır. Əxlaq prinsipləri əsasında inkişaf edən etik kateqoriyalar onlardan asılı olaraq insanın mənəvi simasını, əxlaqı sifətlərini, davranış qaydalarını və başqalarına münasibəti müəyyən edərək etikada mərkəzi yer tutur.

Əxlaq kateqoriyaları öz məzmununa görə obyektiv, həyata keçmə formasına görə isə subyektivdir. Bir tərəfdən, onlar həyata aid olub, onu qiymətləndirənin şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur; digər tərəfdən, onların subyekt tərəfindən seçimi azaddır, yəni insan ya xeyiri, ya şəhi seçir; eqoizmi və ya altruizmi üstün tutur. Kateqoriyaların bir qismi əks qütblü, digər qismi isə qarşılıqlı şərtləndirilmiş olur. Birincilərə xeyir və şəh, ədalət və ədalətsizlik, ikincilərə borc və vicdan, şəraf və ləyaqət və s. aiddir. Özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan hər bir etik kateqoriya elmi idrakın müxtəlif pillələrini ifadə edərək, şəxsiyyət və cəmiyyət əlaqələrinin müəyyən tərəfini əks etdirir.

Əvvəlki dövrlərin filosofları, adətən, bu kateqoriyalardan hər hansı birini ön plana çəkir, digərlərini ona tabe edirdilər. Məsələn, Aristotel və Platon xeyiri, Kant borcu, Hegel vicdanı, Demokrit, Epikur, Helvetisi, Feyerbax xoşbəxtliyi üstün tuturdu.

Hər bir tarixi mərhələnin özünəməxsus əxlaqı dəyərlər sistemi olduğundan insanların müxtəlif dövrlərdə xeyir və şəh, borc və vicdan və s. haqda təsəvvürləri də fərqli olur. Bu anlayışların formalaşmasına ümumbəşəri mənəvi təcrübə də təsir edir.

Etikanın əsas, ənənəvi kateqoriyaları bunlardır: xeyir və şər, borc və vicdan, şərəf və ləyaqət, xoşbəxtlik və həyatın mənası. Bu kateqoriyalar yalnız etikanın nəzəri anlayışları deyil, həm də əxlaqi şüurun əsas anlayışlarıdır ki, bunlar vasitəsilə cəmiyyət insanların davranışını tənzimləyir.

3.1. XEYİR VƏ ŞƏR

İnsanın hər hansı bir fəaliyyəti əxlaqi şüurun mərkəzi anlayışı olan xeyir və şəər kateqoriyaları prizmasından qiymətləndirilir. Əxlaqi şüurun daha əsas, ümumi və spesifik anlayışları olan xeyir və şəər insanlara aid olub, yalnız etika tərəfindən öyrənilir. Etikani bəzən hətta xeyir və şəər haqqında təlim də adlandırır, əxlaq və əxlaqsızlığı isə xeyir və şəərin sinonimi kimi nəzərdən keçirirlər. İnsanların xeyir və şəər haqqında təsəvvürləri bəşəriyyətin ilk çağlarında yaranaraq dövrdən-dövrə, zamandan-zamana adlıdıqca dəyişmişdir. Antik dövrdə xeyir və sərvət vəhdətdə nəzərdən keçirilirdi. Hegelə görə təzə doğulan insan nə xeyirxah, nə də bədxah olur. O, bu keyfiyyətlərə sonradan nail olur. Hegel bu kateqoriyaları vəhdətdə nəzərdən keçirirdi. Russo hesab edirdi ki, insan təbiətən xeyirxahdır, Freyde görə isə insan əzazildir (83, səh.193). Ümumiyyətlə, xeyir və şəər yalnız insani keyfiyyət kimi baxan etikada onların fitri və ya sonradan qazanılan olması barədə fikirlər də müxtəlifdir. Bəziləri bunların fizioloji, bioloji təbiətə malik olduğunu israr edirlər. Aristotelə görə fəzilətlər fitri olmayıb təcrübə vasitəsilə əldə edilir.

Müsbət və mənfi keyfiyyətlər olan xeyir və şəər daha ümumi anlayışlar olub, bütün mənəviyyəti xarakterizə edir və hətta insanlar arasındakı münasibətlər çərçivəsindən çıxaraq təbiət hadisələrinə də aid edilir (məsələn, «şər qüvvələr», «qorxulu epidemiyə», «xeyirli səhər» və s). Bir sözlə, xeyir – insanların xeyrinə olan, şəər – zərərinə olandır. Xeyir – hamının arzuladığı, dəyərli, nümunəvi, şəər isə məhv edilməli, yolverilməz olandır. Bununla əlaqədar, xeyir, adətən, müsbət – mənəvinin, şəər isə əxlaqsızlığın sinonimi olur. Bu anlayışlar insanların şüurlu hərəkətlərini qiymətləndirir. Adətən, insanlar şüurlu surətdə xeyirxahlığa can atır, öz fəaliyyətlərini xeyirlə eyniləşdirirlər. Şəər haqqında isə heç kəs açıq danışmır, onu fəaliyyətin məqsədi kimi təqdim etmir, məcburi addım kimi qələmə verirlər. Hətta şəərin hədələmək və ya daha böyük qəbahətlərdən qaçmaq məqsədi daşdığını söyləyirlər. İnsan xeyir işlər gördükcə onun hüdudlarını genişləndirir, şəərinkini isə daraldır. Xeyirxahlıq ideali insanı özünükamilliyədək yüksəldir. İnsan çox vaxt xeyiri intuisiya vasitəsilə hiss edir. İnsan şəəri ona görə tanıyır ki, xeyir haqqında kifayət qədər anlayışı var; xeyirə ona görə qiymət verir ki, öz təcrübəsində şəərlə qarşılaşıb. Beləliklə, xeyir və şəər bir-biri vasitəsilə dərk edilir.

Xeyir və şəər anlayışları vasitəsilə insanlar ətraf aləmi də dərk edirlər. Hər hansı bir qiymətləndirilmə (yəni əxlaqın, mənəvi keyfiyyətlərin, insanlar və ya siniflər arasındakı münasibətlərin, cəmiyyətdəki durumun) xeyir və şəərin daha konkret formaya düşməsinə səbəb olur: prinsip, norma, mənəvi keyfiyyət. Digər mənəvi keyfiyyətlər kimi, bu anlayışlar da tarixən dəyişkəndir. Məsələn, inkvizisiya dövründə insanların tonqalda yandırılması, insan qurbanlarının verilməsi, totalitarizm və s. insanların xeyir və şəər haqqında yanlış təsəvvürlərindən irəli gəlir.

Xeyir anlayışı vasitəsilə insanların ümumi və mühüm maraqları, gələcəyə olan ümid və arzuları ifadə olunur. Nəyə aid edilməsindən asılı olaraq xeyir daha konkret mənalarda işlənir: xeyirxahlıq, ədalət, fəzilət və s.

Abstrakt anlayışlar olan xeyir və şəərdən fərqlənən **ədalət** daha konkret-tarixi xarakter daşıyır. Ədalət konkret-tarixi məzmun daşıyan bərabərlik və bərabərsizliyin inikasidir. İbtidai cəmiyyətdə ədalət o dövr üçün nəzərdə tutulan davranış qaydaları və normalarını pozanların cəzalandırılmasını tələb etmək kimi başa düşülürdü. Bunlara qan düşmənciliyi də aid idi. Yunan mifologiyasında ədalət ilahəsi olan Femida gözübağlı təsvir edilirdi. Bu, hökm çıxaran zaman onun düzgün mövqe tutmasına işarə idi. O dövrdə icad edilən tərəzi də Femidanın simvolu idi. Pifaqorçular deyirdilər ki, tərəzi bir tərəfə əyilməməlidir, yəni cəza ciddi şəkildə cinayətə tən gəlməlidir. Demokritə və digərlərinə görə, ədalət təbiətə uyğun hərəkət etmək və öz borcunu yerinə yetirməkdir. Sokrata görə, ədalət özgənə rifahıdır (xoşbəxtliyidir). Yaxşı adam ədalətsizlik etməz. Sokrat da, pifaqorçular da bu fikirdə idilər ki, ədalətsizlik etməkdənsə, ədalətsizlikdən əziyyət çəkmək daha yaxşıdır. Aristotel hesab edirdi ki, iki cür ədalət mövcuddur: təbiətən ədalətsizlik, qanuna görə ədalət. Sonuncu dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Aristotel üstünlüyü birinciyə versə də, diqqətini ikincinin üzərində cəmləşdirirdi: ədalətli olmaq – qanuna, qanun isə fəzilətlərə riayət etməyi tələb edir: mərdliyə, müdrikiyə və s. Beləliklə, ədalət ən kamil fəzilətdir. Digər fəzilətlər də burada cəmləşir. Lakin ədalət digər insanlara münasibətlə müəyyənləşir. Buna görə də onun çıxış nöqtəsi, prinsipi bərabərlikdir. Qeyri-bərabərlik ədalətsizliyə gətirib çıxarır, insan özünü digərlərindən fərqli olaraq daha yaxşı təmin edir. Bir sözlə, ədalət israfçılıqla çatışmazlıq arasında olur. Aristotel bir də onu qeyd edir ki, insan bilmədən pis iş görürsə (məsələn, atasını düşmən zənn edib öldürür), bu, ədalətsizlik yox, bədbəxtlikdir.

Aristotelə görə fəzilətlər fitri deyil, təcrübə ilə əldə ediləndir. Orta əsrlərdə xristian etikası 3 növ fəzilətdən bəhs edir: 1) inam; 2) ümid; 3) məhəbbət. İnəm – Allaha inam, ümid – Allahın mərhəmətinə ümid, məhəbbət – Allaha məhəbbət nəzərdə tutulurdu.

Şəər – xeyirin antipodu, mənfi etik kateqoriyadır. O, mənəviyyətsizliyin, əxlaqa zidd və mühakiməyə səbəb olan hərəkətlərin, bütün mənfi mənəvi keyfiyyətlərin ümumi xarakteristikasıdır. Mənfi mənəvi keyfiyyətlərə

antihumanizm, zorakılıq, yalan, alçaqlıq, oğurluq, xuliqanlıq, zalımlıq, satqınlıq, xəbərçilik və s. aiddir. İstismar, işğalçılıq müharibələri, başqa dinlərin, azadfikirliliyin, başqa dərili insanların, digər millətdən, təbəqədən, mənşədən olanların təqibi və s. kimi qlobal miqyaslı «şərin» mövcud olduğu cəmiyyətdə «mikroşər» də mövcud olur ki, bu da insanların gündəlik həyatına və psixologiyasına daxil olaraq adətə çevrilir. Bunlara kobudluq, eqoizm, digərlərinin, hətta öz qohumlarının dərdinə laqeydlik, qəddarlıq, yalançılıq, sərxoşluq, biclik, fırlıdaq və s. aiddir. Belə hallarda güclü zəifi incidir, kimsə öz günahını başqasının üstünə atır, xuliqan adamları təhqir edir, satıcı adamları acılayır, bürokrat rüşvət gözləyir, taksi sürücüsü, usta, ofisiyant gördüyü işdən dəfələrlə çox pul tələb edir, kiçiklər böyüklərə hörmət etmirlər, kişilər oturlar, qadınlarsa ayaq üstə qalırlar, işdə xaltura edilir, vəzifədən şəxsi məqsədlər və ya qazanc üçün istifadə edilir, rəhbər işçilər öz tabeçiliyində olanların qayğısına qalmır, yalnız öz rütbəsi barədə düşünür, zəhmətsiz gəlirlərlə yaşayır.

Şər ya öz gəsinin hesabına özünütədiqə cəhd formasında, ya da iradəsizlik formasında, mövcud şəraitin təzyiqinə müqavimət göstərə bilməmək kimi mövcud olur. Hərəkətin və ya niyyətin əxlaqsızlıq kimi qiymətləndirilməsi milli şüurda və milli mədəniyyətdə bu anlayışların mövqeyi ilə bağlıdır.

Z.Göyüşov «Əxlaqi sərvətlər» adlı əsərində bu problemləri belə şərh edir: «Xeyir kateqoriyası etikanın əsas və müəyyənedici kateqoriyasıdır. Bu kateqoriyanın məzmunu düzgün müəyyən edilməsə heç bir etik problemi həll etmək olmaz. Xeyir və şər anlayışları elə mühüm və elə ümumi anlayışlardır ki, bunlarsız habelə əxlaqi hərəkət və davranışlara qiymət vermək də olmaz. Xeyir artıq müsbət qiymətləndirilmiş və əxlaqi sərvət şəkli almış kateqoriyadır. Bunun əksinə olaraq şər mənfi qiymətləndirilmiş əxlaqi keyfiyyət və sifətlərin, hərəkət və davranışların təcəssümüdür. Geniş mənada xeyir əxlaqlılığı, şər isə əxlaqsızlığı ifadə edir. Başqa etik kateqoriyalar kimi xeyir və şər kateqoriyaları da zaman keçdikcə dəyişmiş, sinfi xarakter daşıyaraq müxtəlif məzmun kəsb etmişdir. Lakin əxlaq yarandığı gündən indiyədək xeyir ayrı-ayrı insan qrupları, siniflər və bütövlükdə cəmiyyətin əxlaq cəhətcə bəyəndiyi, təqdir etdiyi, fəzilət hesab etdiyi hərəkət və davranışları, şər isə cəmiyyətin pislədiyi, bəyənmədiyi, qəbahət saydığı hərəkətləri ifadə etmişdir. Buna görə də bu anlayışlar özündə müəyyən ümumbəşəri cəhəti də, nisbi sabitliyi də ehtiva edir.» (16, s. 67).

3.2. BORC VƏ VICDAN

Borc və vicdan anlayışları insanın daxili tələbatlarından irəli gələrək etikada mərkəzi yer tutur. Onlar insanın şüurunda şəxsiyyətin cəmiyyətə, kollektivə, digər insanlara və özünə olan mənəvi öhdəçiliklərindən irəli gəlmiş üçün müəyyən əxlaq normaları və mənəvi prinsiplərlə bağlıdır. Mənəvi dəyərlər imperativdir, yəni vacibdir. Onlar əxlaq normaları və prinsipləri ilə bağlı olub insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Bunlara yalnız hər hansı şəraitlə əlaqədar yox, hər zaman riayət edilməlidir. Bunları yalnız məhdud dairədə – qohumlar, dostlar, kolleqalar, yerlilərlə deyil, bütün insanlarla münasibətdə əldə rəhbər tutmaq lazımdır. Mənəvi imperativlər yerindən, şəraitdən, zamandan, milliyyətdən, şəxsiyyətdən asılı olmayıb universal xarakter daşıyır. Etikada borc və vicdan anlayışlarının fitri olması barədə baxışlar geniş yayılmışdır. Bu anlayışlar fərdi inkişaf prosesində formalaşır, çünki cəmiyyətdə müxtəlif insanların borc və vicdanının inkişaf səviyyəsi eyni deyil. Bəziləri borc və vicdanı xoşbəxtliyə qarşı qoyur və hesab edir ki, bu zaman insan öz istəyinin əksinə getməli olur: «istəyirəm» və «etməliyəm» anlayışları bir-birinə qarşı çıxır. Lakin bir çox filosoflar hesab edirlər ki, insan öz borcunu yerinə yetirdikdə və ya vicdanla hərəkət etdikdə öz işindən zövq alır, məmnun olur. Məsələn, suda boğulanı xilas edərkən insan öz bahalı geyiminin korlanmasına heylsilənməməlidir. Bəzən cinayətkarlar «vəzifə borcu» adı ilə öz çirkin əməllərini həyata keçirirlər. Məsələn, faşistlərin törətdikləri antihumanist hərəkətlər buna misaldır. «Azərbaycanfilm» kinostudiyasının istehsalı olan «İstintaq» filmində müstəntiqlə müttəhimin söhbəti, müttəhimin verdiyi ifadələr bu baxımdan maraqlıdır. Müttəhim əlbir işlədiyi cinayətkar yoldaşlarını ələ verməməyini belə əsaslandırır: «mən onlarla bu şərtlərə əsasən işləməyə söz vermişəm, indi də öz borcunu yerinə yetirirəm».

Borc kateqoriyası insanın cəmiyyət və ya digərləri qarşısındakı mənəvi öhdəçiliyidir. Bu, obyektiv olaraq mövcud olan ictimai öhdəçiliyin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar daxili mənəvi zərurətdir. Borcun mənbəyi və təməli ictimai maraqdır. Borc daxilində maraq imperativ, amirane xarakter olaraq hakim meyl kimi üzə çıxır və hərəkəti seçən motivi müəyyənləşdirir. Lakin insan öz öhdəsinə düşəni avtomatik şəkildə yerinə yetirmir. Borc həmişə hərəkətin motivlərindən biri kimi çıxış edir. Bu halda o, digər kateqoriyalardan fərqli olaraq daha güclü amirane stimula çevrilir.

İnsanda olan borc hissi hələ qədim dövrdən mövcuddur. Sinifli cəmiyyətə keçid bu hissənin yaranmasına şərait hazırlayır ki, bu da mənəvi təsəvvürləri alt-üst edir. Mənəvi inkişafın yeni dövrü başlayır. İnsanların kollektiv qarşısında borc hissi yaranır. Cəza ilə əlaqədar qorxu kollektivin nüfuzunun artmasına gətirib çıxarır. Çətin məqamda kollektivin köməyinə arxalanmağın mümkünlüyünü dərk edən insan kollektivlə hesablaşmağa, ictimai prinsip və normalara əməl etməyə daxili tələbat duyur. Borcun yerinə yetirilməsi məcburi xarakter daşımamalıdır. İnsanın borcu mənəvi ideala uyğun gəlməlidir. O daim xeyirxahlığa doğru yönəlməli, imkan dairəsində hamıya yaxşılıq etməli, şərdən uzaq olmalıdır. Borc insanlar arasındakı münasibətlərin özünəməxsus mexanizmidir. Könüllülük prinsipinə əsaslanan boricda şəxsi və ictimai cəhətlər vəhdətdə olmalıdır.

Mənəvi borc anlayışına daxil olan öhdəçilik yalnız gələcək qarşısında deyil, həm də keçmişə aiddir. Bura vətən uğrunda canından keçənlərin ruhuna hörmət və s. aiddir. Borcun könüllü surətdə yerinə yetirilməsi şəxsiyyətin yüksək mənəvi şüurundan xəbər verir.

Borcun müxtəlif formaları mövcuddur ki, bu da ictimai şəraitdən, həyati situasiyalardan, öhdəçilikdən asılıdır, məsələn, vətənlə bağlı «vətənpərvərlik borcu», dövlətlə bağlı «vətəndaşlıq borcu», bundan başqa, «beynəlmilçilik borcu», «hərbi borc», «peşə borcu» və s. Lakin insan yalnız cəmiyyət qarşısında deyil, özü və yaxınları qarşısında da müəyyən borca malikdir. Məsələn, «ailə borcu», «yoldaşlıq borcu» və s.

Mənbələrə görə borc anlayışını etikaya ilk dəfə Demokrit gətirib (102, s.179) O, bunu insan fəaliyyətinin daxili motivi ilə əlaqələndirir, ağılla icra edilən yaxşı əməlləri qorxu və ya məcburiyyət qarşısında görülənlərdən qat-qat üstün tuturdu. Məsələn, satıcı müştəriyə yaxşı xidmət göstərsə, bunun 2 səbəbi ola bilər: ya satıcı işini itirməkdən qorxur, ya da sadəcə olaraq öz vəzifə borcunu yerinə yetirir.

Balaca uşaqlarda öz öhdəçilikləri barədə təsəvvür olmadığı üçün onlar böyüdükcə yaşlıların tələblərini mənimsəyir və özlərində mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması üçün zəmin yaradırlar. Beləliklə, fərdin şüurunda borc və buna uyğun hisslər və təsəvvürlər formalaşır. Borcun dərk edilməsi əxlaqi şüurun digər komponentləri – ədalət, vicdan və s. ilə sıx bağlıdır. Ədalətlə hərəkət etmək – borcun yerinə yetirilməsindən irəli gəlir. Borcun yerinə yetirmək – insanın vicdanı ilə bağlıdır. Deməli, borc əxlaqi zərurətdir. Buna xüsusi mənəvi motiv də demək olar.

Borc anlayışı dilimizdə 2 mənada işlənir: maddi və mənəvi borc: 1) «Mən qonşuya 100 manat borcluyam»; 2) «Mən dostuma kömək etməyə borcluyam». Mənəvi borca insanların birgəyaşayış prosesində yaranan öhdəçilikləri (məsələn, vətən, xalq, kollektiv, ailə, valideyn qarşısındakı borc və ya ər-arvadlıq borcu), o cümlədən peşə fəaliyyəti (müəllimlik borcu, həkimlik borcu və s.) ilə bağlı vəzifələri aiddir.

Xüsusi (qeyri-tipik) vəzifələri, xüsusi qayda və tələblərin yerinə yetirilməsini boricdan fərqləndirmək lazımdır. Bunlar etiket, ünsiyyət sahəsinə və s. aiddir. Məsələn, «teatra» getmisinizsə, əvvəlcə bilet alırsınız, sonra zalda məhz öz yerinizi tutursunuz, tamaşa zamanı söhbət etmirsiniz, telefonunuzu söndürürsünüz, yerə zibil atmırsınız və s. Siz bunu etməyə borclusunuz, yəni teatrın qayda-qanununa əməl etməyə məsuliyyətlisiniz, bu sizin vəzifənizdir. Borc insanı digərləri ilə, cəmiyyətlə bağlayır və obyektiv öhdəçiliklər əldə edir. Obyektiv – yəni bizim

istəyimizdən asılı olmayaraq mövcud olan öhdəçiliklərdir. Bunlara əməl etməsək ətrafdakılara ziyan vurarıq. Məsələn, dostumuzu aldatsaq, onun qarşısındakı borcumuzu, dostluq öhdəçiliyini yerinə yetirməsək, dostumuzu itirə bilərik; və ya iş yerində səhlənkarlığa yol versək, oğurluq etsək işimizi itirə bilərik. İctimai borc bəzi hallarda qanunla tənzimlənir.

İmmanuel Kant borcu etikanın ən əsas kateqoriyası hesab edərək onu fəaliyyətin müəyyən sxemi, davranış norması adlandırır. Kantın etikasını «borc etikası» adlandırmaq olar. Kant borc anlayışını son dərəcə nəzəri və normativ səviyyəyə qaldırır, onu əxlaqın spesifikasiyası ilə əlaqələndirir. (52, s.63) Kantın etikaya aid əsərləri çoxdur. Bunlardan daha mühümü 1787-ci ildə yazdığı «Təcrübi zəkanın tənqidi» əsəridir.

Belə güman edilir ki, insanın fərdi əxlaqi şüurunda **vicdan** borca nisbətən öndə gedir. O, insanın daxili hakimi olub, öz hərəkətlərini hiss etmək və başa düşmək qabiliyyəti kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin müstəqilliyinin, əxlaq azadlığının və buna uyğun mənəvi məsuliyyətinin artması ilə əlaqədar insanın mənəvi şüurunda bir qədər sonra borc anlayışı formalaşır. Borc və vicdanın ümumi cəhətləri çoxdur. Onlar adətən məzmunca oxşar olub, insanın hərəkətlərinin əxlaqi tənzimlənməsi zamanı oxşar funksiyalar yerinə yetirir. Əgər borcda əxlaqın daha çox imperativ, amirane cəhətləri ifadə olunursa, vicdan ilk növbədə insanın hərəkətlərinin nəzarətçisidir. Vicdanın əsas xüsusiyyəti budur ki, o, dərin intim hiss olub, insanın daxili həyəcanlarında özünü göstərir. Vicdan – şəxsiyyətin cəmiyyət qarşısında məsuliyyət və borcunun subyektiv dərk edilməsidir. O, şəxsiyyətin mənəvi özünə nəzarət funksiyasını həyata keçirən etik kateqoriya olub, mənəvi öhdəçiliyi müstəqil dərk etməyə, onların həyata keçirilməsini özündən tələb etməyə və etdiyi hərəkətlər üçün özünə qiymət verməyə imkan yaradır. Vicdanını rəhbər tutan insan öz hərəkətlərini, onun motiv və nəticələrini özü təhlil edir. Vicdan insanın hərəkətlərinin mövcud cəmiyyətin əxlaq normaları baxımından mənəvi qiymətləndiricisi və nəzarətçisidir. Borc kimi vicdan da müəyyən hiss, təsəvvür və bilikləri özündə birləşdirir. Borc insanın öz hərəkətlərinə, fikir və arzularına tənqidi yanaşma qabiliyyəti kimi çıxış edir. Borc kimi vicdan da ətrafdakıların rəyindən, fikrindən asılı olmayıb müstəqildir. Bu baxımdan vicdan insan şüurunun digər daxili nəzarət mexanizmindən – utancaqlıqdan fərqlənir. Qeyd edək ki, vicdan və utancaqlıq arasında yaxınlıq mövcuddur. Utancaqlıq da insanın özünün və ya yaxınlarının qəbul olunmuş bəzi mövcud normalara uyğunsuzluğunun və ya günahının dərk edilməsidir. Lakin utancaqlıq bütünlüklə digər insanların rəyi ilə əlaqədardır. Ətrafdakılar insanı nə qədər çox qınayarsa, insan bir o qədər çox utanar. Bəzən insan təsadüfi hadisələrə görə də utana bilər. Məsələn, onun normal saydığı hadisəni ətrafdakılar qəbul etmirsə o, bununla əlaqədar da utana bilər. Ətrafdakıların şəxs haqqında rəyi düzgün olmadıqda da utancaqlıq hissi əmələ gələ bilər. Lakin utancaqlıq vicdanın yerini tuta bilməz. Utancaqlıq şahid olarkən yaranır, lakin vicdan üçün şahid vacib deyil.

İnsan öz hərəkətlərini təhlil edərkən, ona qiymət verərkən onun mənəvi məsələləri və dünyagörüşü əsas amilə çevrilir. Öz hərəkətlərini təhlil edən insan bunun pis və ya ədalətli olub-olmamasını «öz arşını ilə ölçür». Lakin insanların düşüncə tərzini müxtəlif olduğu üçün bəzən pis iş görəndə insan nə utanır, nə də vicdan əzabı çəkir, o hətta öz hərəkətinə bəraət qazandırmaya çalışır. Belə insanlara elə gəlir ki, onların vicdanı təmizdir. Bəzən isə əksinə, insan səbəbsiz utancaqlıq hissi keçirir. Ədalətli hərəkət etdiyi halda ona elə gəlir ki, düz iş görmür, hamı onu qınayacaq. Öz hərəkətlərini düzgün qiymətləndirmək üçün insan aydın mənəvi məsələlərə, elmi dünyagörüşə malik olmalıdır. Öz məsələlərinə xəyanət edən insan vicdan əzabı çəkir. Bu öz əxlaqında və ya işdə yol verilən səhvlər nəticəsində də yarana bilər. Düşüncəli insan öz səhvinə görə vicdan əzabı çəkir. O, ürəyində də olsa öz kollektivi qarşısında sanki hesabat verir, səhvlərini boynuna alır, onları düzəltmək üçün yollar axtarır, gələcəkdə təkrar etməməyə çalışır. Vicdan əzabı emosional həyəcan hissi zamanı da yaranır.

İnsanda vicdan hissini formalaşması üçün müəyyən həyat təcrübəsinin olması zəruridir. Bu hissini formalaşması müəyyən yaş dövrünün yetişməsinə tələb edir. Vicdan əzabı və utancaqlıq da bu qəbildəndir. Müasir dövrün insanlarından fərqli olaraq qədim dövrdə bu keyfiyyətlərin əldə edilməsi üçün kifayət qədər zaman ötüb keçib. Bu uzunmüddətli proses dəblərin, adət və ənənələrin formalaşması ilə paralel mövcud olub. Buna görə də o, bioloji deyil, ictimai köklərə malik olub, müəyyən şəraitdə və yalnız insanda olur. İnsanın mədəni həyatı zənginləşdikcə bu anlayış vaxtı keçmiş, lazımsız elementlərdən təmizlənir. Məsələn, ibtidai dövrdə istehsal qüvvələrinin aşağı səviyyədə olması, ağır həyat şəraiti qoca və xəstələrin öldürülməsi adətinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bunu edən ibtidai insan qətiyyətlə vicdan əzabı çəkmirdi. Lakin zaman keçdikcə, istehsal qüvvələrinin inkişafı nəticəsində əmək qabiliyyəti olmayanların qayğısına qalmaq imkanı yarandı. Artıq nəinki belə hərəkətlər tənqid olundu, hətta bunu edənlər vicdan əzabı çəkməyə başladı. Vicdan əzabı insanın həyatında mühüm rol oynaya bilər. O, insanın mənəvi həyatına qəfildən daxil ola bilər, onun planlarını alt-üst edər və həyat yolunu kökündən dəyişə bilər. Qədim romalılar hesab edir ki, vicdan – on şahidə bərabərdir. Beləliklə, vicdan kateqoriyası qiymətləndirici xarakter daşıyır. İnsan dərk edəndə ki, yaxşı hərəkət edib, məmnunluq hissi keçirir, əksinə, pis iş tutanda vicdan əzabı çəkir. Vicdan aktiv və passiv xarakter daşıya bilər. Birinci halda vicdan insanı yaxşı işlər görməyə təhrik edir, ikinci halda isə yalnız pis işlər görməkdən saxlayır. Vicdanın aktiv və ya passiv olması tərbiyədən və insanın xarakterindən çox asılıdır.

Vicdan əzabını həm utancaqlığın bir forması kimi, həm də şəxsiyyətin dərin emosional həyəcanları kimi nəzərdən keçirmək olar. Lakin bütünlükdə oxşarlığa baxmayaraq vicdan və utancaqlığı eyniləşdirmək olmaz. Utancaqlıq, qeyd edildiyi kimi, şahid tələb edir. Məsələn, insan dəbə uyğun geyinmədikdə də utancaqlıq hissi

keçirə bilər. Halbuki o, bu geyimdə evdə sərbəst gözə bilər, tanışlarla rastlaşmayacağına əmin olduqda da evdən belə çıxar bilər. Bəzən isə insan utancaqlıq hissi keçirdiyi halda vicdan əzabı çəkmir. Məsələn, kimsə avtobusda sizi itələdiyi üçün siz kiminsə ayağını tapdalanmışınızsa, bu halda o adamdan üzr istəsəniz də vicdan əzabı çəkmirsiniz, çünki sizdə günah olmayıb. Çox vaxt vicdan bütün mənəviyyatın sinoniminə çevrilir. Ona görə də tez-tez belə ifadələrə rast gəlirik: «Sənin vicdanın yoxdur».

Vicdanda qiymətləndirmə, hərəkətlər və qərar ətrafdakıların rəyi ilə deyil, borc hissi ilə əlaqələndirilir. Vicdan tələb edir ki, insan heç kim görmədikdə, heç bir nəzarət olmadıqda, bu hərəkətdən heç vaxt heç kimin xəbər tutmayacağına əmin olduqda belə pis iş tutmasın. Vicdan insanın özü qarşısında məsuliyyətini tələb edir. Vicdan borcun yerinə yetirilməsinə səbəb olur. Bu halda deyirik: «mənim vicdanım sakitdir», və ya «təmizdir». Yəni insan öz öhdəsinə düşən işləri imkan dairəsində yerinə yetirir.

Etikada və ümumiyyətlə gündəlik leksikonda tez-tez işlənən ifadələrdən biri də «vicdan azadlığı»dır. Etikaya görə vicdan azad olmalı, azadlıq isə vicdanla yaşamaq kimi başa düşülməlidir. Ümumişlək mənada insanın mənəvi həyatı, daxili aləmi, məslək seçimi azad olmalıdır. Dar mənada bu, dini ayinlərə riayət etmə ilə əlaqədardır.

Vicdan, hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı şəxslərə məxsusdur. Lakin «ictimai vicdan» haqqında da fikirlər mövcuddur. Kütləvi informasiya vasitələri, ictimai təşkilatlar ictimaiyyətin rəyini ifadə edir və formalaşdırır. Bu rəy adətən bitərəf və olduqca ciddi olur. Beləliklə, vicdan insanın bütün mənəvi həyatını fəallaşdırır, xeyirxahlıq və ədalətin təsdiqinin mühüm «mexanizmi» kimi çıxış edir.

«Vicdan» anlayışına Demokritin dövründə hələ rast gəlməsək də, «utancaqlıqdan» danışarkən, görünür ki, Demokrit məhz vicdanı nəzərdə tutmuş: «Adam pis iş tutanda əvvəlcə öz-özündən utanmalıdır» söyləyən filosof, «Başqalarından utanmaqdan daha çox özündən utanmağı öyrən» tezisini irəli sürürdü (102, 196). Demokritin o fikri də məlumdur ki, yaxşı adam yalnız həmişə yaxşılıq edən adama deyil, ömründə bir dəfə də pislilik haqqında fikirləşməyi bacarmayan və pis hərəkət etməyən adama deyilməlidir. Aristotel «Nikomax etikası»nda yazır ki, ağıl və vicdanı insana təbiət bəxş edib. Siseron «Allahların təbiəti» adlı traktatında bütün ümidlərini vicdana bağlayır: «O hər hansı ilahi zəkadan asılı olmayaraq fəzilət və qəbahəti ölçüb-biçmək qabiliyyətinə malikdir. O olmasa – hər şey batar». Naturalist nəzəriyyənin nümayəndələri olan Darwin, Spenser, Leturno, Kropotkin vicdanı qeyri-ictimai, insanla bərabər heyvana da məxsus bir hadisə kimi nəzərdən keçirirdilər. Vicdanın mənbəyini ictimai instinklərdə görürdülər. Darwin hətta deyirdi ki, ictimai instinktə malik olan hər hansı heyvan mənəvi hiss və vicdan əldə edir (102, 196).

Z.Göyüşov bu problemi də yuxarıda adı çəkilən əsərində araşdıraraq ona tarixi baxımdan yanaşmış və maraqlı tədqiqat apara bilmişdir: «Böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoy öz əsərlərində vicdana müstəsna əhəmiyyət verərək yazmışdır ki, mən dünyada iki həqiqi bədbəxtlik tanıyıram: biri vicdan əzabı, o biri xəstəlikdir. Vicdan – insanların həyatının doğru yol göstəricisidir. Böyük fransız filosofu və riyaziyyatçısı L.Paskala görə vicdan – bizim malik olduğumuz ən yaxşı əxlaq kitabıdır, yoldan azmamaq üçün ona tez-tez baxmaq lazımdır. Dahi norveç yazıçısı H.İbsenə görə saf vicdan – ən yumşaq yastıqdır. Görkəmli fransız yazıçısı və əxlaq nəzəriyyəçisi O. Balzakın nəzərinə, vicdan, hələ ki, biz onu ləkələməmişik, çox qabil və səhv etməyən hakimdir. Amerikanın görkəmli yazıçısı Heminquey yazır ki, saxtakarlıqdan qorunmaq üçün Parisdə saxlanan metr – etalon kimi mütləq surətdə dəyişməz vicdana malik olmaq lazımdır. Çexoslovakiyanın (o vaxt Çexoslovakiya vahid dövlət idi – S. Ş.) qəhrəman oğlu Yulius Fuçik demişdir ki, vicdanı ləkələnmiş adamlara baxmaq döyülüb əzilmiş adamlara baxmaqdan daha qorxunc və daha dəhşətlidir. Böyük proletar yazıçısı M.Qorki dönə-dönə qeyd etmişdir ki, vicdan insanın mənəvi saflığının mühüm əlamətidir. Onun fikrinə, yalnız özünü yalan, abırsızlıq və həyasızlıq zirehinə bürüməyən adam vicdan mühakiməsi qarşısında titrəməyə bilər. Vicdansız, böyük ağıl olsa belə yaşaya bilməzsən. ... Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Şeyx Sədi, Şirazi, Hafiz, Nəziri, Cəlaləddin Rumi, Mahmud Şəbüstəri kimi əxlaq nəzəriyyəçiləri də vicdan və insafı məhz yüksək əxlaqlılığın, fəzilətliliyin mühüm əlaməti kimi tərənnüm etmişlər. Onların hamısı vicdanlı və insafılı olmağı əxlaqi məziyyətlərin əsası saymışlar. Bu cəhətdən Azərbaycanın görkəmli maarifçisi və mütəfəkkirlərinin fikirləri də çox xarakterikdir. Görkəmli maarifçimiz və əxlaq nəzəriyyəçimiz A.Bakıxanov öz fəlsəfi traktatı «Təhzi-bi-əxlaq»da insaf kateqoriyasının şərhinə ayrıca bir fəsil həsr etmişdir».(16, s. 122- 123).

3.3. ŞƏRƏF VƏ LƏYAQƏT

Şərəf və ləyaqət digər kateqoriyalar kimi şəxsiyyət və cəmiyyət arasındakı münasibətləri tənzim edir, insanın özünə qarşı münasibətlərini aydınlaşdırır, insanın mənəvi dəyərlərini ifadə edir, onların əxlaqına təsir edəcək vasitəyə çevrilir.

Bir-biri ilə bağlı olan bu kateqoriyalar sosial qrupların, siniflərin, insanların əxlaqi fəaliyyəti prosesində formalaşır. Onların məzmunu son məqamda mövcud cəmiyyətin iqtisadi quruluşu ilə müəyyənləşir. Məsələn, feodal cəmiyyətinin hakim dairələri şərəf və ləyaqətdən çox danışırdı. Müxtəlif cəngavər adətləri məhz bu anlayışlarla bağlı idi. Lakin bunlar çox vaxt zahiri xarakter daşıyırdı. Zadəgan özünə layiq olmayan işlər görməklə özünü alçaltmamalı, «aşağı» təbəqəyə qoşulmamalı, özünü «yüksək» tutmalı idi. Orta əsrlər zadəganlarının ləyaqət və şərəf kodeksində duellər mərkəzi yer tuturdu. Məlumdur ki, arvadının doğrudan və ya yalandan təhqir edilməsinə görə ər qarşı tərəfi duellə çağırmalı idi, özü isə başqasının arvadını yoldan çıxarmağı yüksək cəngavər şücaəti hesab edirdi.

Feodal cəmiyyətinin qanunlarını ləğv edən burjuaziya orta əsrlərdəki şərəf və ləyaqət haqqında olan təsəvvürləri alt-üst etsə də təbəqələşmə ilə bağlı, insanın ictimai vəziyyəti ilə əlaqədar məsələlərə münasibəti saxladı. Bununla yanaşı hər bir xalqın, millətin şərəf və ləyaqət haqqında öz təsəvvürləri var.

Bir-birinə yaxın olsalar da bu kateqoriyalar arasında həm insanın əxlaqi dəyərlərini ifadə etmək baxımından, həm də digər aspektlərdən müəyyən fərqlər var. **Şərəf** insanın əxlaqi dəyərlərini onun konkret ictimai vəziyyəti, fəaliyyət növü, ictimai həyatdakı rolu, əxlaqi xidmətləri ilə əlaqədar ifadə edir. Heç bir insan cəmiyyətin bir hissəciyi olduğu halda ictimai rəydən qaça bilməz. «Şərəfi» anlayışının məzmunu müəyyən qrupun üzvü, müəyyən ictimai funksiyaların daşıyıcısı olan insanın hərəkətləri, davranışı, həyat tərzinə ictimai əxlaq tərəfindən qoyulan tələblərə riayət etmək baxımından açılır. Bu baxımdan kişi, qadın, əsgər, fəhlə, həkim, müəllim, gənc və b. qarşısında konkret tələblər məcmusu mövcuddur. Öz növbəsində ictimai əxlaq «kişi şərəfi», «qadın şərəfi», «əsgər şərəfi», «fəhlə şərəfi», «ailə şərəfi», «zavodun şərəfi», «məktəbin şərəfi» və s. anlayışlarla əlaqədardır. Əvvəllər «qəbilənin şərəfi» kimi anlayışlar da mövcud olub. Şərəf insanları bir-birindən fərqləndirərək onların şöhrətində, qazandıqları ad və etibarında öz əksini tapır.

Şərəf kimi **ləyaqət** də həm cəmiyyətin insana, həm də insanın özünə qarşı münasibətlərini aydınlaşdıraraq əxlaqi qiymətləndirməni və özünüqiymətləndirməni ifadə edir, insanlar arasındakı münasibətləri və insanın davranışını tənzim edir.

İnsanın öz ləyaqətini başa düşməsi özünüdərk etməsinin və özünənəzarətin bir formasıdır ki, insanın özünə qarşı tələbkarlığı bunun əsasında formalaşır. Öz ləyaqətinin qorunması və təsdiqlənməsi üçün insan elə müvafiq addımlar atır ki, ləyaqətinin ləkələnməsi üçün səbəb olmasın. Şəxsi ləyaqətinin dərk edilməsi insanın ilk növbədə özü qarşısında məsuliyyətini artırır. Ləyaqət – digər adamlardan öz hüquqlarının qorunmasına, özünə qarşı hörmət tələb etməkdir. Şəxsi ləyaqətini yüksək tutan insan alçaqlıq və satqınlıq etmir, nə özünü, nə də başqasını alçaltmır, həyatını nəyəsə tabe etmir. Ləyaqət insanların bərabərliyi prinsipini əsas tutur.

Ləyaqət həm həqiqi, həm də aldadıcı ola bilər. Birinci halda ictimai rəy ədalətli olaraq insana xeyirxah işlərində, insanlara etdiyi yaxşılığa görə müsbət qiymət verir. İkinci halda isə bu rəy düzgün olmur, çünki haqqında söhbət gedən adam hamını aldatmağa müyəssər olur, öz hərəkətlərini həddindən artıq şişirdir, əslində onun ictimai-faydalı əməkdə rolu çox cüzdür, onun borc və vicdanla bağlı əxlaqi hissləri də çox zəif inkişaf edib.

Şərəf və ləyaqətlə çox bağlı olan məsələlərdən biri də **şöhrətpərəstlikdir**. Məşhur olmaq, hamıdan irəlidə getmək şöhrət qazanmaq, tanınmaq, müasirlərindən seçilmək, şəxsiyyət kimi parlamaq çoxlarının arzusudur. Bu, müəyyən mənada yaxşı nəticələr verə bilər. Yəni insan, məqsədindən asılı olmayaraq xeyirxah işlər görmüş olur. Lakin əksər hallarda bu hisslər şöhrətpərəstliyə gətirib çıxarır. Bunu eqoizmin nəticəsi kimi də başa düşmək olar. Ancaq unutmamaq ki, şöhrət insana özü gəlir. Onu süni yolla çox yaşatmaq mümkün deyil. Şişirdilmiş şöhrət gec-tez partlayır. Şöhrətpərəstlik cəmiyyət üçün qorxulu hala çevrilə bilər. Bəzi adamlar şöhrət naminə, adının tarixə pis cəhətdən olsa belə düşməsi xatirinə hətta cinayətə əl atırlar. Hitler, Mussolini və bu kimilər belələrindəndir.

Şöhrətpərəstliyə əks olan keyfiyyət – **təvazökarlıqdır**. O, insanda daha çox diqqəti cəlb edir və hörmətlə qarşılır.

Şərəf və ləyaqət kateqoriyaları ilk dəfə Roma stoikləri Seneka, Epiktet və Mark Avreli tərəfindən işlənib. Onların fikrincə, bu kateqoriyalar insanın ali dəyərləridir, bunlarsız həyat öz mənasını itirir. Onlar hətta intiharı şərəfsiz və ləyaqətsiz həyatdan üstün tuturdular. Epiktet yazırdı ki, insanın doğulub həyatdan getməsinə, pulundan və evindən məhrum olmasına heyfslənmək lazım deyil, yalnız o vaxt heyfslənmək olar ki, insan əsil mülkiyyəti olan ləyaqətini itirir (102, s.187). İntibah dövründə Piko della Mirandola, Lorenzo Valla, Rotterdamlı Erazm bu kateqoriyaları nəzəri cəhətdən daha çox əsaslandırırırlar.

Azərbaycan filosofu Ziyəddin Göyüşov da bu kateqoriyaları özünəməxsus şəkildə nəzərdən keçirib: «İnsan cəmiyyətinin inkişafı tarixində yaranıb formalaşmış mühüm əxlaqi sərvətlərdən biri şərəf, namus və ləyaqətdir. Vicdan, insaf və həya kimi şərəf, namus və ləyaqət də eyni mənalı əxlaqi anlayışlardır. Bunlar insanın əxlaqi

şüurunun eyni bir cəhətini əks etdirir. Başqa əxlaqi kateqoriyalar kimi şərəf, namus və ləyaqət də uzun sürən əxlaqi tərəqqinin məhsullarıdır.

Şərəf – insanın və onun hərəkətlərinin sinif, millət, xalq, kollektiv, cəmiyyət tərəfindən bəyənilməsi və qiymətləndirilməsi deməkdir. Şərəf insanın öz şəxsi ləyaqətini dərk etməsidir. Ləyaqət isə onun bir şəxsiyyət kimi özünü başa düşməsindən ibarətdir. Namus insanın öz şərəf və ləyaqətini əzizləyib qoruması və qiymətləndirməsi deməkdir. Göründüyü kimi bu üç anlayış arasında keçilməz bir sədd qoymaq və bunları bir-birindən ayırmaq olmaz. Bunlar bir-birini tamamlayan və bir-birilə qırılmaz dialektik vəhdət halında mövcud olan eyni ümumi anlayış və əxlaqi sərvətlərdir, qoşa əxlaqi kateqoriyalardır.

Şərəf, namus və ləyaqət haqqında təsəvvür formaca fərdi, müstəqil xarakter daşısa da, məzmun etibarilə həmişə ictimai xarakter daşıyır. Çünki şərəf, namus və ləyaqət insanın başqa insanlarla, insan qrupları ilə, bütövlükdə cəmiyyətlə əlaqə və münasibətlərini nəzərdə tutur. Şərəf və ləyaqət şəxsiyyətə verilən ictimai qiymətlə şəxsiyyətin özünün özünə verdiyi qiyməti təcəssüm etdirir. Bu iki cür qiymətin mütənəsibliyi olmadan şərəf, namus və ləyaqət kimi əxlaqi sərvətlərin təbiəti düzgün aydınlaşdırıla bilməz. ...Bəzi əxlaq nəzəriyyəçiləri şərəf kateqoriyasının məzmununu müəyyən etməyə cəhd edərkən şəxsiyyətə verilən ictimai qiyməti nəzərə almayıb şərəfi ancaq şəxsiyyətin özünün-özünə verdiyi qiymətlə məhdud edirlər. Məsələn, T.Lipps «Etikanın əsas məsələləri» adlı kitabında yazır ki, şərəf ancaq mənim şərəfim, yəni mənim vicdanlılığım və namusluluğum ola bilər. Başqa adamlar məndə şərəf olduğunu təsdiq edə bilsələr də, onlar mənə şərəf verə bilməzlər.

Şərəf və namusun məzmununu bu cür şərh etmək, şəxsiyyətin özünə verdiyi qiyməti ictimaiyyətin şəxsiyyətə verdiyi qiymət hesabına şişirtmək və ictimai qiyməti nəzərə almamaq əlbəttə yanlışdır. Çünki ümumiyyətlə cəmiyyətdən kənarında şəxsiyyəti düşünmək mümkün olmadığı kimi, ictimai qiymətdən kənarında namus, şərəf, ləyaqət də təsəvvür etmək olmaz. Əslində elə şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymət, şərəf, namus və ləyaqət məfhumları ictimai qiyməti nəzərdə tutur. Namus, şərəf, ləyaqət başqa insanlara münasibətdən sərf-nəzər edilərsə heç bir mənaya malik olmaz... «Şərəfin tarixi inkişafı haqqında bir neçə qeyd» adlı məqaləsində A.İ.Gertsen şərəf və namusu insan şəxsiyyətinin yaranması ilə əlaqələndirir və göstərir ki, insan yalnız ictimai həyatda şəxsiyyət olduqdan sonra cəmiyyət qarşısında öz şərəfini və ləyaqətini dərk etməyə başlayır. Həmin məqalədə A.İ.Gertsen şərəf və namusun inkişafını üç əsas dövrə bölmür. Birinci dövr – qəbilə quruluşu dövrüdür. Bu dövrdə artıq şərəf, namus və ləyaqət haqqında ilk təsəvvür yaranır. Lakin bu dövrdə şəxsiyyət hələ tam formalaşmadığından şəxsi şərəf və namus da yox dərəcəsidir. Çünki bu dövrdə şəxsiyyətin özü qəbilə, tayfa və ailədən ayrılmadığından onun şərəf və namusu da qəbilə, tayfa, ailə şərəfi və namusudur. Ayrı-ayrı fərdlər öz şəxsi şərəf və namusu uğrunda deyil, bütün qəbilənin, tayfanın şərəfi uğrunda düşməndən qan intiqamı alırlar. Başqa sözlə desək, bu dövrdə şəxsiyyət özü kimi onun şərəf və ləyaqəti də qəbilənin, tayfanın şərəfi içərisində əriyir.

Şərəfin inkişafının ikinci dövrünü A. İ. Gertsen Yunan-Roma dövrü adlandırır. Bu dövrdə ayrı-ayrı fərdlərin vətəndaşlıq ləyaqəti, vətəndaşlıq şərəfi haqqında təsəvvürləri xeyli yüksəlir. Bu dövrdə Afina və Roma şəhərləri azad şəhərlər olduğundan bu şəhərlərdə doğulanlar və ya yaşayanlar azad vətəndaşlar hesab edilirdilər. Beləliklə, A.İ.Gertsenin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi adamların ləyaqəti onların doğulduğu ərazi ilə müəyyən olduğundan şərəf əslində adamların öz şərəfi deyil, Afina və Roma kimi şəhərlərin şərəfidir. Bundan əlavə, Roma və Afina kimi şəhərlərin vətəndaşları başqa şəhər və kəndlərin əhalisini tam şərəfsiz, ləyaqətsiz hesab edirdilər. Onlar öz qullarına, xaricilərə yarım adam, barbarlar kimi baxırdılar. Buna görə də əslində bu dövrdə də şəxsiyyətin şərəfi, namusu və ləyaqəti tam formalaşmamışdı.

A.İ.Gertsenin nəzərinə, şəxsi şərəf və ləyaqət yalnız üçüncü dövrdə – orta əsrlərdə qəti formalaşmış özünün ən yüksək nöqtəsinə çatır. Bu dövrdə tarix səhnəsinə rıtsar (cəngavər – S. Ş.) əxlaqi çıxır. Şərəf, namus və şəxsi ləyaqət ən böyük fəzilət hesab olunur. Şərəf və namus bir növ əxlaqın meyarına çevrilir. Lakin bu dövrdə şəxsi şərəf, namus vətəndaşlıq şərəfi hesabına inkişaf edir. Cəmiyyətin ümumxalq şərəfi arxa plana çəkilib kölgədə qalır. Buradan A.İ.Gertsen belə bir nəticə çıxarmışdı ki, şəxsiyyətin həqiqi şərəfi, namus və ləyaqəti inkişaf etmiş azad şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında ahəngdar əlaqə yarandıqdan sonra mümkün ola bilər. Nə qədər ki, şəxsiyyətin həqiqi azadlığı təmin edilməmişdir, şərəf, namus və ləyaqət lazımınca inkişaf edə bilməz». (16, s.138-140).

3.4. XOŞBƏXTLİK VƏ HƏYATIN MƏNASI

«İnsan həyatda nə üçün yaşayır?», «Onun dünyada mövqeyi nədən ibarətdir?», «İnsanın xoşbəxtliyi nədədir?» kimi suallar hər bir ağıllı insanı narahat etməyə bilməz.

Xoşbəxtlik – etikanın digər kateqoriyalarından fərqli olaraq daha konkret məzmunla malik olsa da onlarla sıx əlaqədədir, xüsusən bərc, vicdan, şərəf və s. ilə. İnsan mənəviyyatının dərinlikləri ilə əlaqədar olan xoşbəxtlik – əxlaqi şüurun əsas anlayışlarından olub, insanın daxilən razı qalmasına uyğun bir haldır. Arzu kimi xoşbəxtlik də insanın idealının hissi-emosional formasıdır, lakin fərq bundadır ki, o, yalnız məqsəddən, cəhddən ibarət olmayıb, bunların həm də həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Xoşbəxtlik yalnız insanın müəyyən konkret obyektiv mövqeyini və ya subyektiv vəziyyətini xarakterizə etmir, o, insanın həyatının necə olması və əsil səadətindən nədən ibarət olması barədə təsəvvürləri ifadə edir. Xoşbəxtlik ruhun daimi rahatlığıdır. O, fasiləsiz sevinc deyil, əksinə, ruhun xüsusi emosional yüksəliş məqamıdır. Buna görə də xoşbəxt həyata qəmli-qüssəli, dərddəli məqamlar da aid ola bilər. Xoşbəxtliyə həm də həyatın bir çox sevinclərindən imtina etmə daxildir.

Xoşbəxtlik kifayət qədər güclü, gərgin və müsbət həyəcan olub, öz həyatından yüksək dərəcədə razı qalma halıdır. Bu halın yaranması üçün heç də insanın həyatının bütün sahələrində müvəffəqiyyət əldə edilməsi tələb olunmur. Bu müvəffəqiyyət yalnız global problemlərə aiddir. İnsanlar çox müxtəlif situasiyalarda özlərini xoşbəxt hesab edə bilərlər. Məsələn, yenicə evlənenlər bir çox kəm-kəsirləri olsa belə, özlərini adətən xoşbəxt hesab edirlər. Onları nə dəbdəbəli ev, nə xarici markalı maşın, nə də başqa sərvətlər maraqlandırır. Kasıb sənətkar da, öz əsərləri ilə bağlı müəyyən nailiyyət əldə etdikdə özünü xoşbəxt hesab edə bilər. Rəssamın hər hansı mötəbər sərgidə iştirakı, şairin ilk kitabının çıxması, müğənninin mükafat və ya fəxri ad alması və s. bu qəbildəndir. Göründüyü kimi, xoşbəxtliyə səbəb olan hadisələr uzunmüddətli olmur. Çünki həyatda qaneolma halları daimi deyil. Xoşbəxtlik qısamüddətli olub, şimşəyin çaxma anını xatırladır. Təsadüfi deyil ki, «bal ayı» ifadəsi mövcuddur, «bal beşilliyi» isə gülüş doğura bilər. Sadəcə olaraq, insan öz müvəffəqiyyətlərinə alışır və yeni-yeni zirvələr fəth etmək istəyir ki, bu da yeni, daha dərin hisslər keçirməyi tələb edir, özünü təsəvvüf və mənəvi zənginləşmə üçün digər yollar axtarır. Mütləq xoşbəxtlik mümkün deyil. Tələbata uyğun olaraq o daim inkişafdadır. Xoşbəxtlik anlarında insan dünyanı da ayrı cür qavrayır. Görəsən cinayətkarlar özlərini tam xoşbəxt hiss edə bilirlərmi? Yəqin ki yox. Elə təkcə hər an ifşa olmaq təhlükəsi buna mane ola bilər. Cinayətkar öz əməlindən nə dərəcədə həzz alsa da, uzun müddət sevinc hissi keçirsə də, bu, əsil xoşbəxtlik deyil.

Xoşbəxtliyin yaranma prosesi bir sıra özünəməxsus əxlaqi xüsusiyyətləri də üzə çıxarır. Hadisənin və şəraitin xırda ekoizm mövqeyindən deyil, yüksək əxlaqi dəyərlər baxımından qiymətləndirilməsi xoşbəxtliyin başa düşülməsində mühüm rol oynayır. Müxtəlif əxlaqlı adamların xoşbəxtliyi və onu başa düşməsi arasında müəyyən fərqlər mövcud olur.

Xoşbəxtlik azad quşa bənzəyir. O olmayan yerdə insanı güclə özünü xoşbəxt hesab etməyə məcbur etmək olmaz. Bu baxımdan xoşbəxtliyə aid bir sıra atalar sözləri də mövcuddur. Məsələn, «xoşbəxtlik at deyil ki, boynuna cilov taxasan» və ya «xoşbəxtlik balıq deyil ki, onu tilovla tutasan».

Xoşbəxtlik fərdi olur. Yəni hər bir insanın, ailənin, sosial qrupun, millətin xoşbəxtliyi ola bilər. Xoşbəxtlik insanın mənəvi ideala nə dərəcədə yaxın olubla da üzə çıxır. «Yaxşı həyat nədir və insan ilk növbədə nəyə can atmalıdır» kimi suallar xoşbəxtliyə aid olan əsas məsələlərdəndir.

Xoşbəxtliklə bağlı insanların fikirləri çox müxtəlifdir. Bəziləri üçün xoşbəxtlik öz zahiri əlamətləri ilə seçilməlidir ki, bura ilk növbədə uğur, həzz, şərəf, var-dövlət və s. aiddir. İnsanın sevincə, rahatlığa, arzularının icrasına can atması təbiiidir. Lakin bunların əxlaqi tələblərlə, məsələn, bərcə toqquşması problem yarada bilər.

Bəxti gətirmə, tale kimi başa düşülən xoşbəxtlik insanın özündən asılı deyil. Buna başqaları da qarışa bilməz. Bu barədə düşünən Aristotel o fakta diqqət yetirib ki, insanın ədalətli olması, və yaxud hər hansı xeyirxahlığı uğur kimi qiymətləndirilmir, çünki bu keyfiyyətlər insanın cəhdindən, səyindən asılıdır. Lakin mirasa sahib olmaq, yaxşı yaşayışa, fitri istedadla malik olmaq uğur, müvəffəqiyyət kimi başa düşülür. Pis bir hadisədən, qəzadan yaxa qurtarmaq özü də uğurdur. Lakin Allahın göndərdiyi səadət belə insandan müəyyən zəhmət tələb edir. «Səndən hərəkət, Allahdan bərkət» misalı da təsadüfən yaranmayıb. Lakin hər hansı uğur, həyatın «insana gülümsəməsi» hələ insana özünü xoşbəxt hiss etməyə imkan vermir. Eyni zamanda xoşbəxtliyin yaşanması, duyulması, onun əsas məqamıdır. Xoşbəxtlik o vaxt həqiqi olur ki, o, insanda sevinc və razılıq duyğuları oyatsın.

Xoşbəxtlik haqqında yayılmış təsəvvürlərdən biri də budur ki, o yaşanan zaman keçirilən sevinc hissi dərin olur. Lakin bu cür həyəcan vəziyyəti də tez keçəndir. Xoşbəxtlik ona görə qısaömürlü, epizodik hal kimi xatırlanır ki, insan xoşbəxt olanda saat yadına düşür, hər saat bir ana çevrilir.

Həzz və xoşbəxtliyin fərqi insanları nəinki çoxdan başa düşüblər, hətta onu da dərk edəblər ki, hər bir həzz heç də xoşbəxtliyə aparmır. Qədim Yunanıstanda məşhur siyasi xadim, e.ə. VI əsrdə yaşamış Solon deyirdi ki, «sənə qüssə gətirəcək həzzdən qaç». Bəzən bədbəxt adamlar da nədənsə həzz ala bilər. Eyni zamanda, xoşbəxtlik də həzlə müşayiət edilir. Həzsiz xoşbəxtliyi dərk etmək çətindir. Lakin həzz xoşbəxtliyin nə şərti, nə də məzmunu deyil.

Xoşbəxtlik haqqında yayılan digər təsəvvür var-dövlətlə bağlıdır. Lakin var-dövlət həmişəmi xoşbəxtlik gətirir? Burada var-dövlətin hansı yolla qazanılması da rol oynayır. Bundan başqa, bir çox var-dövlət sahibləri heç də özlərini xoşbəxt hiss etmirlər. Əlbəttə, halal yolla qazanılmış var-dövlət insana əziyyət vermir, ondan qətiyyənlə qaçmaq lazım deyil, çünki kasıb ola-ola xoşbəxt olmaq doğrudan da çətinlikdir. Lakin bir daha xatırladaq ki, xoşbəxtlik var-dövlətlə, onun miqdarı ilə ölçülmür. Doğrudur, uğurlu tale, sevinc, maddi və mənəvi baxımdan zəngin həyat xoşbəxtliyin əldə edilməsinə səbəb olan amillərdir. Lakin bunlar xoşbəxtlik üçün yalnız əlverişli şəraitdir, onun səbəbi və məzmunu deyil. Sokrat deyirdi ki, xoşbəxtlik insanın tərbiyəsindən, təhsilindən və nə dərəcədə xeyirxah olmasından asılıdır. Yalnız layiqli və namuslu adamlar xoşbəxt ola bilər, ədalətsiz və səfəhlər xoşbəxt ola bilməz. Ədalətsizlər cəzalanmırsa, onda onlar xüsusilə bədbəxtliklər.

Xoşbəxtlik məmnun qalma kimi başa düşülsə, deməli bu qane olunma anı deyil, uzunmüddətlidir, həyatın böyük bir zaman kəsiyini əhatə edir. Xoşbəxtlik üçün kəmiyyət göstəriciləri olmasa da, həyatın bütövlükdə və ya ayrı-ayrı tərəflərinin insanı qane etməsi kimi kəmiyyət göstəriciləri mövcuddur.

Xoşbəxtlik sevinc hissi ilə də çox yaxındır. Sevinc emosional olduğu halda, xoşbəxtlik sakit də yaşana bilər.

Birgəyaşayış şəraitində mövcud olan insan nə iləsə barışmalı, nəyin naminə özünü qurban verməli, müəyyən məhdudiyyətlərə dözməlidir. Bu cür dözümlü, xeyirxahlıqlarla dolu həyat xoşbəxtliyə səbəb ola bilər. Bir çoxları məhz bu fikirdəirlər ki, «xoşbəxt olmaq istəyirsənsə, xeyirxah ol». Bu, əlbəttə, çətin xoşbəxtlikdir. Qədim filosofların çoxu artıq xoşbəxtlik və xeyirxahlığın nisbəti barədə fikir söyləyirdi. Polyak filosofu B.Tatarkeviç (1886-1980) özünün «Xoşbəxtlik və insanın kamilliyi» əsərində xoşbəxtliyin bir neçə növündən söhbət açır: «1) həzz, ləzzət; 2) uğur, bəxti gətirmə; 3) tale (qədim yunan mifologiyasında tale və xoşbəxtlik ilahəsi Tixe, qədim Romada isə Fortuna idi); 4) sərvətə malik olma».

Xoşbəxtlik çox mürəkkəb anlayış olsa da, onun mövcudluğunun təzahürü olan bir sıra amillərdən danışmaq mümkündür. Nahaq yerə demirlər ki, xoşbəxtlik balıq deyil ki, onu tilovla tutasan. Bu amillər xoşbəxtliyin yaranmasına zəmanət verməsə də, hər halda müəyyən mənada ona təkan ola bilər. Bu amilləri şərti olaraq obyektiv və subyektiv kimi 2 qrupa ayırmaq olar. Obyektiv amillər əsasən insanın şüurundan və iradəsindən asılı deyil, subyektiv amillərin yaranmasında isə adətən insan özü iştirak edir. Obyektiv amillərə təbii şərait (əlverişli iqlim, coğrafi mövqe, təbii fəlakətlərin baş verməməsi və s.) və cəmiyyətin vəziyyəti (müharibə və ya sülh şəraitində yaşamaq, qanunların işləməsi, ədalətin bərqərar olması və s.) aiddir. Əgər ölkədə təbii fəlakət baş verirsə, qorxulu epidemiyaya yayılırsa, vətəndaş müharibəsi gedirsə və s. bu kimi hallar mövcuddursa tam mənada xoşbəxtlikdən danışmaq heç yeri deyil. Əgər ətrafdakı insanlar əzab çəkirsə, qan tökülürsə, hansı xoşbəxtlikdən danışmaq olar? Torpaqları işğal altında olan hansı xalq rahat yaşaya bilər? Xoşbəxtliyin yaranması dövrlə, xalqın adət-ənənələri, mədəni xüsusiyyətləri, siyasi rejimi və s. amillərlə də bağlıdır. Obyektiv amillərə həmçinin insanın sağlamlığı, temperament tipi (məsələn, kimsə tündməcazlıdır, hər hansı mənfi xüsusiyyəti ucbatından cəmiyyət, kollektiv, qonşular, qohumlar tərəfindən sevilmir), hətta xarici görkəmi aiddir. İnsanın məşğuliyyəti də bu baxımdan mühüm rol oynaya bilər. Çünki çox vaxt yaradıcılıq uğurları insanda nəinki adicə məmnunluq hissi oyadır, hətta onu yetərincə xoşbəxt edir.

Subyektiv amillərə insanın məsləkləri, əqidə və etiqadı, maraqları, nəyəsə olan həvəsi, əhval-ruhiyyəsi və s. aiddir. Subyektiv amillər çox vaxt müxtəlif hadisələrə fərdin münasibətini formalaşdırır. Bu bir daha o deməkdir ki, biz hadisələri dəyişə bilməsək də, onlara münasibətimizi dəyişməyə qadirik ki, bu da bizi xoşbəxt edə bilər. Seneka deyirdi ki: «Özünü xoşbəxt hesab etməyən adam bədbəxtlikdir». Doğrudan da, insanın xoşbəxt olması yalnız obyektiv, xarici şəraitdən deyil, həm də subyektiv amillərdən, insanın özündən, onun fəallığından, məqsədyönlülüüyündən asılıdır. Pessimist insan asanlıqla öz xoşbəxtliyindən yan keçə bilər. Əfsanəyə görə, Makedoniyalı İskəndər çəlləkdə yaşayan Diogendən soruşanda ki, dünyada ən xoşbəxt adam kimdir?, o cavab vermişdi ki: «mənəm, çünki Dünyanın yarısı sənəin ola-ola gözün doymur, mənim isə heç nəyim olmasa da, heç nəyə ehtiyacım yoxdur». F.Nitsşe isə deyirdi ki, xoşbəxtliyə yalnız seçmə adamların hüququ var, çünki onlar digərləri üzərində müəyyən hakimiyyətə malikdirlər. A.Şopenhauerə görə isə xoşbəxtlik yalnız izzatların olmamasıdır. İzzatlılar pozitiv və real olduğu halda xoşbəxtlik həmişə arzu kimi qalacaq. L.Bethovenə görə başqalarını xoşbəxt etmək özü xoşbəxtlikdir. J.Rasin hesab edirdi ki, xoşbəxtlik ona görə mövcuddur ki, onu kiminləsə bölüşməyi bacarasan.

«A.A.Bakıxanov «Təhzi-bi-əxlaq» və «Nəsihətnamə» əsərlərində təvazökarlığı xoşbəxtlik əldə etməyin mühüm vasitələrindən biri hesab etmişdir. Onun nəzərincə, təvazökar olmayan adam heç bir vaxt sakitlik, qəlb rahatlığı əldə edə bilməz. Təvazökarlıq insanın cəmiyyətdə mövqeyini yaxşılaşdırmağa, həm də ona daxilən mənəvi cəhətcə təkmilləşməkdə kömək edir. Təvazökar olmayan adam öz əxlaqını saflaşdırmağa bilməz. Çünki təkəbbürlü və lovğa adam çox vaxt öz nöqsanlarını və zəif cəhətlərini görə bilmir. Təvazökarlığın mənəvi mənfəəti ondadır ki, insan özünün nöqsan və acizliyindən xəbərdar olduğu üçün sadəliyi üstün tutur.

Bakıxanova görə, insan öz ağına müəyyən hədd qoyub deyə bilməz ki, daha mən hər şeyi bilirəm, çünki insanın dünyada dərk etməli olduğu çox şeylər vardır. Kim ki öz bilik və təcrübəsini artırmağa ehtiyac hiss etmirsə, o ciddi surətdə yanılır. Öz biliyinə həddindən artıq güvənmək cəhalət əlamətidir. Bakıxanov bu münasibətlə özü

haqqında deyir ki, gənclik çağlarında öz əqlimə tamamilə inanırdım, nöqsanlı olduğumu heç vaxt ürəyimə gətirmirdim. Rəyimə müvafiq olmayan bir işi, öz istəyimin əksinə nəticələnən bir məsələni özgəsindən bilərək, zəmanə adamlarını təqsirləndirirdim. Hərçənd ki, onlar da günahsız deyildilər. Lakin onların günahı mənim düşündüyüm qədər deyildi. Getdikcə tədqiqatım və təcrübəm artdı. Öz əqlimin dərəcəsinə şübhə etməyə başladım, bilmədiyim nöqsanlar yavaş-yavaş meydana çıxdı. Nəhayət, zövqümün xoş bir çağında və yabançılardan uzaq olduğum bir zamanda insafı hakim edərək özümün xasiyyət və rəftarımı bir-bir nəzərdən keçirdim. Məlum oldu ki, mənim təsəvvürlərim puç imiş, nəfsimin və səhvətimin təsiri altında imiş. Yaxşı sandığım şey mənim halıma uyğun deyilmiş. Zehnim və zirəkliyim xudbinliyimə qalib gəlmiş olsaydı, bu gün xatırladıqda, peşmançılığını çəkdiyim işləri görməzdim.

Bakıxanov məsləhət görmüşdü ki, elm və kamalımızın nöqsanları olduğunu bildikdən sonra, insan gerek öz elm və etiqadına arxayın olmasın. İşin dal-qabağını dərin düşünmədən ona əl atmasın; əqli tədqiqatını, dünyanın böyük adamlarının və xalqlarının görkəmli alimlərinin rəyləri ilə tətbiq etsin və ümuminin faydasına olan işi qəbul etməkdən utanmasın. Çünki bizim heç bir işimiz təqlidsiz olmamalıdır, heç olmazsa pisliyə və zərərə səbəb olan iş deyil, ümuminin faydasına olan iş təqlid edilsin.

Maraqlıdır ki, Abbasqulu ağa Bakıxanov təvazökarlıq və sadəlikdən danışarkən, sadəliyi prinsipsizlik, acizlik dərəcəsinə endirməməyi tələb etmişdir. O yazırdı ki, həlimliyin acizlik, təvazökarlığın isə alçaqlıq dərəcəsinə gəlib çıxmasından saqınmaq lazımdır. Ancaq acığı və vüqarı, yeri gəldiyi vaxtda, bədəni qorumaq üçün alət etmək lazımdır. Çünki, bir çoxları bir nəfəri aciz gördükdə onu incitməyə tələsirlər» (16, s.234-235).

Z.Göyüşov özü isə belə hesab edir ki, «...xoşbəxtlik – əxlaqi ideal və arzu ilə sıx surətdə bağlıdır. Əxlaqi ideal və arzu insanın xoşbəxtliyinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla bərabər, həm də qiymətli əxlaqi sərvət xarakteri daşıyır. İdealsız, arzusuz, məqsədsiz, gələcəyə inamsız mənalı insan həyatı təsəvvür etmək çətin olduğu kimi, bunlarsız əsl xoşbəxtlik də mümkün deyil» (16, s.290).

İnsanın həyatı yalnız sevincdən yox, kədərdən də ibarətdir. Xoşbəxtlik kimi bədbəxtlik də dərin həyəcanla müşayiət olunur. Lakin xoşbəxtlik fəlsəfi anlayış olduğu halda, bədbəxtlik fəlsəfi anlayış deyil. Psixoloqlardan fərqli olaraq filosoflar bədbəxtlik haqqında müzakirə açmırlar. Ona görə yox ki, onlar insan həyatına biganədirlər, sadəcə olaraq xoşbəxtlik anlayışı, onlara görə, ideala yaxındır. İnsanlar xoşbəxtliyi uğurdan ayıra bildikləri kimi, bədbəxtliyi də şansın reallaşmamasından, bəxti gətirməməkdən fərqləndirməyi bacarırlar. Bəzən adi danışığımızda dərdi, bəlani, dərin həyəcanları bədbəxtlik kimi tələffüz etsək də, bunun əsl bədbəxtlik olmadığını başa düşürük. Bədbəxtlik – fəciədir. Bu zaman insan öz istəklərini həyata keçirmək imkanından obyektiv və ya subyektiv səbəblər üzündən məhrum olur. Bəziləri hesab edirlər ki, iztirab çəkməyən adamlar xoşbəxtdirlər. Lakin bu, insanlıqdan uzaq haldır. İnsan qəlbi özgə iztirablarını başa düşməli, onlara şərik çıxmağı bacarmalı, imkan dairəsində kömək etməyə meylli olmalıdır. Yalnız iztirablarla qarşılaşdıqdan sonra insan həyatın rəngarəngliyini, onun yalnız sevincdən deyil, kədərdən də ibarət olduğunu dərk edir. Bədbəxtlik bəzən bəxti gətirməkdən daha çox, insanın pis xasiyyətli olmasının nəticəsidir. Heç kim səhv buraxmaqdan, günah işlətməkdən, xəstəliyə tutulmaqdan, pis adamların ona vuracağı zərbədən və yaxın adamlarını itirməkdən sığortalanmayıb. Bədbəxtliyin səbəbi də çox vaxt elə bunlar olur. Hər adamın həyatında sevincli və kədərli günlər mövcuddur. Xoşbəxtliklə bədbəxtlik bir-birini istisna etmir. Eyni cəmiyyətdə hamının eyni dərəcədə xoşbəxt olması mümkün deyil. Rəqiblərdən hansınınsa xoşbəxtliyi digərinin bədbəxtliyinə səbəb ola bilər. Çox vaxt insanlar xoşbəxtlikdən danışarkən yalnız şəxsi xoşbəxtliyi nəzərdə tuturlar. Çoxları isə hesab edirlər ki, insan məhz öz borcunu yerinə yetirdikdə xoşbəxt olur.

Bəzən həyatda insanın elə halları olur ki, o, cəmiyyət tərəfindən qınanılan və özünə heç bir zaman layiq bilmədiyi hərəkətləri etmək istəyir. Hətta özü elə vəziyyət yaradır ki, qanun-qaydaya riayət etməli olmasın. Bunu bir anlıq gözünün önünə gətirən insan özünü müstəqil və sərbəst hiss edir. O, hətta öz adətlərinə, vərdişlərinə də riayət etmir. Bəzi xalqların mədəniyyətində belə hallar üçün xüsusi şərait mövcuddur. Bu cür kütləvi formalardan biri karnavallardır. Karnaval zamanı insan maska taxır və tanınmayacağına əmin olduğu üçün özünü sərbəst aparır, istədiyi hərəkətləri edir və öz məqsədlərinə çatmaq üçün yollar axtarır. Belə «sərbəstliyə çıxma» iri həcmli tədbir olan karnavallarla yanaşı, kamera xarakteri daşıyan kiçik formalar, məsələn, lətifələr vasitəsilə də həyata keçirilir. Lətifələrin köməyiylə «sarı simə» toxunan, çox incə mövzuların gülüş vasitəsilə ifşa olunmasına geniş şərait yaranır.

İnsanın həzz alma mənbələrinin çoxsaylı olmasına baxmayaraq, həzzin özü həmişə ani, müvəqqəti, qısamüddətli olur. O heç vaxt kifayət etmir.

Həzz – tələbat və maraqların təmin edilməsi ilə müşayiət edilən hiss və həyəcandır. Bioloji baxımdan həzz və iztirabların təsiri (rolu) onların adaptiv (uyğunlaşdırıcı) funksiya daşması ilə müəyyən olunur. Həzz – orqanizmin tələbatlarına cavab verən fəallığı stimullaşdırır, həzzin yoxluğu və iztirab isə orqanizmi onun üçün təhlükə törədəcək təsirlərdən təcrid edir. Psixofizioloji baxımdan həzz tələbatların təmin edilməsi olub, daxili gərginliyin fiziki və psixi cəhətdən azalması və sönməsi ilə müşayiət olunur, orqanizmin zəruri funksiyalarının bərpa edilməsinə səbəb olur. Həzzin insan üçün faydalı olması müəyyən normativ mövqeyə gətirib çıxarır: həzz alma, məmnun olma orqanizm üçün ideal olduğundan insan bu halı əldə etməyə çalışmalıdır. Etikada belə mövqe hedonizm adlanır (yunanca «hedone» həzz deməkdir). Baxışlar sistemi və həyat tərzini kimi mövcud olan hedonizm

o təsəvvürlərə əsaslanır ki, insan fəaliyyətinin əsas mənası və xoşbəxtliyin real təməli iztirablara qarşı ikrah hissi keçirmək və həzzə can atmaqdır. (53, s.312)

İnsan həyatında həzzin rolunun öyrənilməsi sahəsində Z.Freydin xidmətləri böyükdür. Xüsusi tədqiqatlar ona «həzz prinsipinin» qəlbini fəaliyyəti və ya psixi proseslərin əsas təbii tənzimləyicisi olması barədə fikir yürütməyə imkan verdi. Freydə görə, insan psixikasında fərdin normativ məqsədlərindən asılı olmayaraq, həzz almaq və ya almamaq üstünlük təşkil edir. Daha intensiv və parlaq, həm də nisbətən asan yolla əldə edilən həzz cismani, məsələn, seksual həzzdir. Yeməyə, soyuqdan qızınmağa, istirahətə olan tələbatların təmin olunması da bu qəbıldəndir. İnsan doğulandan «hedonik» olur. Körpənin tələbatlarının ödənilməsi heç də çətin olmur. Bunu ətrafdakılar edir. Bu tələbatlar çox sadə və asandır: yedizdirmək, beşiyi yelləmək, lay-lay, isti və zərif əllərin hərərəti və s. Bunlardan həzz alan körpə ağlamır və hətta müəyyən mənada «öz razılığını» bildirir. Freydə görə erkən yetkinlik çağında gəncin aldığı seksual həzz ona görə əhəmiyyətli və yaddaqalandır ki, bu həzzi o, böyüklərdən asılı olmayaraq edir (53, s.313).

Bütün bu deyilənlərdən belə çıxmasın ki, həzz əxlaqa, etikaya və humanist dünyagörüşə ziddir. Onu yaqın ki, müəyyən məqamlarda xoşbəxtliyin elementi kimi nəzərdən keçirmək olar.

Bütün etik sistemlərdə xoşbəxtlik bilavasitə həyatın mənası anlayışı ilə əlaqələndirilir. Xoşbəxtlik kimi həyatın mənası da yalnız şəxsi xoşbəxtlik üzərində qurula bilməz. Bu hal gec-tez fərdi xarakter alaraq eqoizmə aparır.

Etik sistemlərin çoxunda xoşbəxtlik insan hüquqlarının ayrılmaz hissəsi, xoşbəxtliyə can atma isə insanın fitri xüsusiyyəti kimi nəzərdən keçirilir.

İnsan özünü dərk etməyə başlayandan onu həyat əhəmiyyətli suallar narahat etməyə başlayıb: «İnsan nə üçün yaşayır?», «Onun məqsədi nədir?», «İnsanın xoşbəxtliyi nədədir?», «Həyatın məzmunu və məqsədi nədir?». Beləliklə, **həyatın mənası** problemi insandan asılı olmayaraq mövcuddur. Xoşbəxtlik və həyatın mənası problemi etika tarixində çoxlarını düşündürüb. Bu baxışları əsasən 3 qrupa bölmək olar: 1) həyatın mənasını fərdi nailiyyətlərlə bağlayanlar; 2) dini etiqadlara tabe olaraq o biri dünyanı qazanmaqla bağlayanlar; 3) insan həyatını və mövcudluğunu absurd, mənasız hesab edənlər.

Birinci cərəyanın nümayəndələri, fərdçilik konsepsiyasını irəli sürənlər hedonizm (həzz) və evdemonizm (xoşbəxtlik) prinsiplərini ön plana çəkirlər. Xoşbəxtliyin maksimum qane olunma kimi başa düşülməsi utilitarizm (yararlılıq) etikasında da mövcuddur. Bu eqoistik konsepsiyanın əxlaqa zidd olduğunu onun tərəfdarları da hiss etdiklərindən özlərini təmizə çıxarmaq üçün müxtəlif bəhanələr tapırdılar. Epikurdan tutmuş fransız maarifçilərinədək bu problemlə məşğul olanlar yeni nəzəriyyə – «ağıllı eqoizm» nəzəriyyəsini ortaya atdılar.

İkinci cərəyan daha çox dini etika tərəfindən irəli sürülür. Bu dünyadakı həyatın insanlar üçün Allah tərəfindən sınaq kimi göndərilməsi və əsil həyatın o biri dünyada olması fikrindən müəyyən məqsədlər üçün istifadə edən bəzi din xadimləri bu minvalla insanları asketizmə (tərki-dünyalığa) ruhlandırır. Keçmiş əsrlərdə əsasən hakim siniflərin mənafeyinə xidmət edən bu mövqe insanları ədavətə, zülmə, haqsızlığa qarşı mübarizədən çəkindirir, dinin özünə qarşı isə düzgün olmayan münasibət formalaşdırırdı. Əslində din insanı xoş həyat uğrunda fəaliyyətdən, zəhmətdən, mübarizədən nəinki çəkəndirmir, əksinə, insanı öz həyatını yaxşılaşdırmaq, asanlaşdırmaq üçün elmlərə yiyələnməyə, əməksevərliyə təhrik edir, öz xoşbəxtliyini düşünməyi, həmçinin digərlərinin, xüsusən imkansızların qayğısına qalmağı məsləhət görür. Uzun müddət ateistlər, xüsusən, islam dininin düşmənləri bu kimi məsələləri təhrif olunmuş şəkildə izah edərək insanları çaşdırmışlar. «Qurani-Kərimi» özü şəxsən oxumayan insanlar, özünü «molla» adlandıran, savadsız firıldaqçıların danışdığı cəfəngiyyatla kifayətlənməli olurdular. Bu gün insanların dini şüurunun və savadının artması nəticəsində İslamın ən humanist din olması qəbul edilir. Fanatizmdən, cəhalətdən, avamlıqdan, savadsızlıqdan uzaqlaşaraq sırf dini mövqe tutanlar həyatın əsil mənasını dərk edir, bütün gücünü, qüvvəsini, vaxtını, ağılı və düşüncəsini insanların xoşbəxtliyi, xoş həyatı uğrunda mübarizəyə sərf edirlər.

Üçüncü cərəyanı pessimist cərəyan adlandırmaq olar. Bu cərəyanın nümayəndələri insanın mövcudluğunun mənasını inkar edir, onun absurd, mənasız olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Kinik (e.ə. IV əsr, əxlaq normalarını inkar edən fəlsəfi məktəb) məktəbinin etikasnda, ekzistensialistlərdə (mövcudluq fəlsəfəsi) və s.-də bunun izlərinə rast gəlmək olar.

Etika tarixində həyatın mənası, onun sevincləri haqqında ilk təlimin yaradıcısı Epikur sayılır. O, həyatın mənasını müdriklikdə görür. Onun fikrincə, insan ağılı ilə bütün mənasız arzuların əl çəkməli, qəlbini rahatlığına nail olmalıdır. Qədim Yunan filosoflarından Gegesi hesab edirdi ki, o vaxt yaşamağa dəyər ki, həyatın gətirdiyi həzzin miqdarı iztirablardan çox olsun. Əgər əksinədirsə, onda insan ölsə yaxşıdır. Siseronun dediyinə görə, bu filosof sonralar Peysitanatos ləqəbi qazanır ki, bu da «intihar carçısı» mənasını verir. Onun mühazirələri İskəndəriyyədə bu səbəbdən qadağan edilmişdi (102, s.203)

XVIII əsr fransız materialistləri həyatın mənasını insanın dünyəvi maraqlarından ayırmağa qarşı qətiyyətli çıxış etdilər. Bu, onların əvəzsiz xidmətidir. Onlar həyatın mənasını xoşbəxtliyə, dünyəvi ideala qovuşmaqda görür, elmi nailiyyətləri, bəşəriyyətin tərəqqisinə sonsuz inamı bunun əsası hesab edirdilər. Psixoloq E.Fromm yazır ki:

«İnsan yeganə heyvandır ki, onun varlığı özü üçün problemə çevrilir, o, bu problemi həll etməlidir və ondan heç yerə qaça bilməz» (86, s.81).

Keçmişini və gələcəyini, özünü və ətrafdakıları, etdiyi hərəkətləri və gətirə biləcəyi yenilikləri düşünməyən adamın həyatını mənalı hesab etmək olmaz. İnsan təbiətən praktik məxluqdur. O qarşısına məqsəd qoyur və onlara çatmağa çalışır. Məqsəd və vəzifələrsiz insan heyvana çevrilir. İnsan öz inkişaf və fəaliyyət perspektivlərini, həyatının məqsədini, nəyə əsaslanmalı olduğunu başa düşməli, bilməli və görməlidir.

Həyatın mənası və həyatın məqsədi anlayışları bir-biri ilə sıx bağlı olsa da eyniyyət təşkil etmir. Həyatın mənası – insanın istəyindən asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur. Həyatın məqsədi – daxili, şəxsi və konkret olub, insanın özü tərəfindən qoyulur. Bu, hər hansı peşəyə yiyələnmə, konkret bir işdə hansısa nəticəni əldə etmə və s. ola bilər. İnsanın bütün həyatının məqsədi ayrı-ayrı konkret hissələrdən ibarət ola bilər ki, bunun da məcmusu bütöv bir proqram təşkil edir. Şüurlu surətdə qarşıya qoyulmuş məqsədin əxlaqi tərəfi onun həyatın mənasına olan münasibəti ilə ölçülür.

Bütün tələbatları birdən yerinə yetirmək mümkün deyil. Böyük və kiçik məqsədlər mövcuddur. Kiçik məqsədlər yaxın, bilavasitə, birgünlük olduğu halda, böyük məqsədlərə çatmaq üçün insan bəzən bütün ömrünü həsr etməli olur. Məsələn, dissertasiya müdafiə etmək, milyon dollar toplamaq, Amerikaya getmək, özü üçün ayrıca ev almaq və s. Bunlar məqsəd-ideallardır. Həyatın mənası ayrı-ayrı məqsədlərin əhəmiyyətliyi ilə yox, insanın bütün həyat boyu davranışı, götürdüyü istiqamətlə müəyyənləşir.

Bəzən insanın məqsədi şəxsi mənfəət çərçivəsindən, karyeradan «o yana» getmir. Hətta əxlaqa zidd məqsədlər də olur ki, bunlara bəraət qazandırmaq mümkün deyil. Lakin belə də düşünmək düzgün olmazdı ki, həyatın mənası guya yalnız ictimai rifahla bağlı olmalıdır. Cəmiyyət ayrı-ayrı fərdlərdən ibarət olduğu üçün hər bir insanın sədəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir insan ilk növbədə özü, öz şəxsi xoşbəxtliyi barədə düşünməlidir. Cəmiyyətin xoşbəxtliyi ali məqsəd olduğu halda, fərdin xoşbəxtliyi son məqsəddir.

Həyatın mənası anlayışı sosial amillərlə yanaşı şəxsi həyatda baş verən bəzi hadisələrlə də bağlıdır. Bura yaxın adamların itirilməsi, şəxsi həyatdakı qəfil dəyişikliklər, müəyyən yaş dövrü və s. aiddir. Bu zaman yüksək əxlaqi dəyərlərə söykənmək zəruridir. Çünki belə olduqda insan istər-istəməz xeyir, şər, ədalət, borc haqqında düşünür və bunları öz həyatı, taleyi, plan və ümidləri ilə əlaqələndirir. Həyatın mənasız olduğunu dərk edən insan mənəvi cəhətdən sarsılır, əsəbləri pozulur. Əlbəttə, həyatın mənası haqqında düşünmək və narahat olmaq qabiliyyəti bütün insanlarda eyni deyil. Bu, insanın peşəsindən, iş qabiliyyətindən və başqa keyfiyyətlərindən asılı deyil.

İnsanın mənəvi həyatında belə bir fikir əsas rol oynayır ki, həyatın mənası var və son məqamda xeyir şərə qalib gəlməlidir. Bu inam olmasa (hətta zəif formada) insan həyatı ağır, məşəqqətli, yorucu və əzablı keçər.

İnsanın həyatı onun yaşadığı illərin sayı ilə yox, məzmunu ilə, ətrafdakılara münasibəti, cəmiyyətə verdiyi xeyirlə, əxlaqi keyfiyyətləri, həmçinin şərəfi, namusu, vicdanı, ləyaqəti ilə qiymətləndirilir.

IV FƏSİL TƏTBİQİ ETİKA

4.1. TƏTBİQİ ETİKA NƏYİ ÖYRƏNİR

İnsanın biliyinin və texnoloji imkanlarının inkişafı etik problemlərin də sayca çoxalmasına səbəb olduğundan biologiya, fizika, kimya, təbabət və digər elmlərin nailiyyətlərinin əldə edilməsində etik təfəkkür də iştirak edir. Bu, etikanın da bir elm kimi müəyyən dəyişikliyə uğramasına səbəb olur. Təbabət, siyasət, ekologiya, biznes və s. kimi müxtəlif sahələri məhz etika, daha doğrusu, bunlarda mövcud olan ortaq etik problemlər birləşdirəndə vaxt etikanın yeni sahəsinin – «Tətbiqi etika»nın meydana gəlməsinə ehtiyac yarandı.

«Tətbiqi elm» termini ilk dəfə təbiətşünaslıqda fundamental elmlərin tərkibində yaranıb, sonra humanitar elmlərə, o cümlədən fəlsəfə və etikaya keçib. Bunun üçün həmin elmlərin nəzəri hissələri həddindən artıq inkişaf etməli və praktikadan uzaqlaşmalı idi. Nəzəriyyə və praktika arasında fərqi ilk dəfə klassik alman fəlsəfəsinin banisi İ.Kant görərək «təcrübi zəkani» əxlaqi idrak və davranışın sinonimi kimi işlətməmişdir. Kanta qədər etikanın əsaslandırılması müxtəlif empirik-hedonist, utilitar (həzz prinsipinə, mənfəət prinsipinə əsaslanmaq) üsullarla əlaqədar idi. İlk dəfə olaraq Kant etikanın nəzəri əsaslandırılmasının mümkünlüyünü sübut etmişdir. Məhz bu səbəbdən Kantı «Tətbiqi etikanın» ilk nümayəndəsi hesab etmək olar. (69, s.7).

L.V.Konvalovanın eyni adlı kitabında tətbiqi etika müəyyən təsnifat çərçivəsində verilərək «Metaetika», «əxlaqın sosiologiyası», «əxlaqın psixologiyası» ilə birlikdə «normativ etikanın» tərkibinə daxil edilmişdir. Halbuki neopozitivizm tərəfdarları üçün «metaetika» və «normativ etika» anlayışları bir-birinə əks qütblərdir. Neopozitivist nöqtəyi-nəzərə görə, metaetika əxlaqi mühakimə və terminlərin mənasının izahı, əxlaqın məntiqi təhlili ilə kifayətlənməlidir. Yəni metaetika, əxlaq problemlərindən azad, sırf elmi nəzəriyyə, normativ etika isə əxlaqi qiymətləndirmə (yəni əxlaqın praktik məsələləri, əxlaqi fəaliyyət) ilə bağlı olub qətiyyətlə elmi xarakter daşıya bilməz.

Müasir dövrdə tətbiqi etikanın əhatə dairəsi genişdir: bioetika, ekoetika, biznes etikası, pedaqoji etika, hüquqi etika, siyasi etika, parlament etikası, incəsənət etikası, hərbi etika, senzura etikası, kompyuter etikası və s. Bu sahələrin hər biri öz növbəsində kifayət qədər müstəqil olub, özünəməxsus problematikaya malikdir. Məsələn, bioetikada «gen mühəndisliyi», «klonlaşdırma», «surroqat (saxta, əvəzedici) analıq»; ekoetikada «təbiət və onun hüquqları», «atılmışlar»; hüquqi etikada «şpionaj», «ölüm hökmü»; kompyuter etikasında robotlardan insan əməyinin əvəzedicisi kimi istifadə edilməsi; tibbi etikada evtanaziya, abort, insan orqanlarının transplantasiyası və s. problemlər mövcuddur.

İnsanın özünün bir fərd kimi cəmiyyətdə real statusunun dəyişməsi və bununla əlaqədar dövlətin onun hüquqlarının qorunmasına təminat verməsi, inkişaf etmiş texnologiyanın insanın sağlamlığına və rifahına xidmət etməsi və s. tətbiqi etikanın inkişafı ilə əlaqədardır. Əxlaqın insanların milliyəti, mədəniyyəti, peşəsi və s. ilə əlaqədar dəyişməsi tələbatı da bu qəbildən olan problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu problemlər içərisində peşə etikası özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir.

4.2. PEŞƏ ETİKASI

Peşə etikasını insanların peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar aralarındakı münasibətlərin mənəvi xarakterini təmin edən davranış kodeksidir. Bir çox əxlaq normalarının ümumbəşəri xarakter daşmasına baxmayaraq (yəni bu prinsiplərin hər bir insana aid olması, məsələn, bütün fəaliyyətin bərc, vicdan, sədaqət prinsipləri, dostluq, yoldaşlıq münasibətləri əsasında qurulması, böyüklərə hörmət etmək, yalan danışmamaq, xəyanət etməmək, ziyan vurmamaq və s.), müxtəlif peşələrlə əlaqədar fəaliyyət növlərinin də özünəməxsus davranış normaları var. İnsanın mənəvi həyatı rəngarəng olduğu üçün bəzən gündəlik həyatda nəinki yüksək mənəvi dəyərlərə, hətta adi əxlaq normalarına da riayət etmək asan olmur. Məsələn, işin xeyri üçün insan yalan danışır, münasibətləri düzəltmək naminə nəyi isə başqasına xəbər verməli olur, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün şantaj üsuluna əl atmağa məcbur olur və s. Bəzi peşə sahibləri isə bu problemlərlə daha tez-tez rastlaşdıqları üçün onların işi xüsusi gərginlik tələb edir və mənəvi prinsipləri həyata keçirmək mürəkkəbləşir. Rəhbər işçinin, müəllimin, həkimin, hüquqşünasın, din xadiminin fəaliyyəti bu qəbildəndir. Məhz peşə etikasını müxtəlif peşələrin əxlaq problemləri ilə əlaqədar konkret hadisələri öyrənir, təhlil edir və müəyyən tip peşələrin mürəkkəb və qeyri-adi fəaliyyəti zamanı əxlaqi dəyərlərin gerçəkləşməsinə və həyata keçməsinə kömək edir. Lakin peşə etikasını əxlaqi şüura aid yeni prinsip və anlayışlar yaratmır. O, bunları insanın həyat fəaliyyəti ilə bağlı müvafiq sahələrlə uyğunlaşdırır. Beləliklə, peşə əxlaqını öyrənən peşə etikasını əxlaq mədəniyyətinin əsas komponentidir. Peşə əxlaqının prinsip və normaları nisbi müstəqilliyə malik olduğu üçün peşə etikasını özü də müstəqildir.

Peşə latınca «*professio*» sözündən olub, mövcudluq mənbəyi sayılan və əmək fəaliyyətinin müəyyən hazırlığa ehtiyacı olan ixtisas, rəsmi məşğuliyyət mənasını verir. Peşə əxlaqının prinsip və normaları cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində yaranarsa da, dəyişməz deyil. Peşə əxlaqı normaları sivilizasiyanın, əxlaq mədəniyyətinin, insan münasibətlərindəki humanizmin inkişafı ilə bağlı olub əxlaqi tərəqqinin bir forması kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Peşələr mövcud olduqca tarixən formalaşmış peşə etikasını normaları da yaşayacaq. Bunlar hər kəsi öz çalışdığı sahədə məsuliyyətli olmağa sövq edir. Peşə etikasının bəzi prinsipləri hər bir cəmiyyətin, millətin bu və ya digər prinsipləri ilə uyğun gəlsə də, müəyyən konkret şəraitdə dəyişikliyə məruz qalaraq fərdiləşə bilər. Hər bir peşənin öz ictimai funksiyaları, ictimai məqsəd və vəzifələri var. Bu peşə qruplarının daxilində insanların bir-birinə və gerçəkliyə müəyyən münasibətləri yarandığı üçün konkret əxlaq qaydaları və normaları məhz bununla əlaqədar formalaşır.

Peşə etikasını ictimai şüur formaları, o cümlədən əxlaqın özü kimi quldarlıq cəmiyyətində ictimai əmək bölgüsünün, peşələrin, spesifik peşə əxlaqının meydana gəlməsi ilə əlaqədar yaranıb. Peşələr hamısı eyni zamanda yaranmadığı üçün peşə qrupları da müxtəlif vaxtlarda formalaşmış. Yeni-yeni peşələrin əmələ gəlməsi insanlar arasında da xüsusi münasibətlər yaradırdı. Əməyin obyektindən, istifadə etdiyi alətdən, metod və üsullarından asılı olaraq insan bənzəri olmayan situasiyalarla rastlaşır ki, bu da müvafiq metod, ritm, hərəkət, psixoloji reaksiya tələb edir. Hər bir peşənin məhz özünəməxsus ziddiyyətləri və bu ziddiyyətlərin dəf edilmə üsulları var ki, burada insanın subyektiv münasibətləri, mənəvi aləmi özünü göstərir. Peşə münasibətləri ilə əlaqədar çoxsaylı situasiyalar içərisində nisbətən tez-tez təsadüf olunanlar həmin peşələrə aid əxlaq normalarının spesifikasını formalaşdırır. İnsanlar öz davranışlarını müvafiq situasiyalarda bu normalara uyğun qurmalı olurlar. Bütün bunlar peşə etikasını və peşə əxlaqı problemlərinin mühüm əhəmiyyətə malik olmasını göstərir. Peşə əxlaqı məsələləri antik dövrdən mövcud olsa da, nə antik filosoflar, nə də onlardan sonrakılar bu problemləri lazımi səviyyədə işıqlandıra bilməmişlər.

Hal-hazırda mövcud olan peşələrin sayı 40 minə yaxındır. Bunlardan daha qədim tarixə malik olanlar həkim və müəllim peşələridir. Həkimlik etikasını (tibbi etika) anlayışı e.ə. VI-V əsrlərdən yaranmağa başlayaraq XIX-XX əsrlərdə həkimlik əxlaqı anlayışı ilə sinonim kimi işləndirildi. Bu anlayış tibb işçilərinin gündəlik fəaliyyəti, davranış və hərəkətlərindəki mənəvi dəyərlərini bildirir. Həkimlik etikasını anlayışına həkimin bərcü haqqında təlim – həkimlik deontologiyası da daxildir. Həkimlik deontologiyası normaları yalnız həkim və xəstə arasındakı münasibətləri, həkimlik etikasını isə həkimin kollektiv, cəmiyyət, dövlət, digər tibb işçiləri ilə münasibətlərini tənzimləyir. İlk elementar, ümumtibbi normalar, həkimlərin qarşısına qoyulan əxlaqi tələblər haqqında yazılar Qədim Misir və Çinə aiddir. Həkimin davranış normalarının nisbətən sistemləşdirilmiş variantı e.ə. VIII-VI əsrlərdə Qədim Hind həkimlərinin təlimlərində verilib. Bu yazılardan məlum olur ki, həkimlər xeyirxah olmalı, xəstəyə ürəyi yanmalı, özünü itirməməli, təmkinli, dözümlü olub xəstəyə atalıq etməli, sağalmağa doğru gedənləri qorumaq, sağlamların dostu olmalı, hamının sağalmasına ümid verməlidirlər. Qədim Hind etikasının başlıca tələbləri bu gün də maraqlı doğurur: «Təcrübə vaxtı uğur qazanmaq istəyən həkim sağlam, dözümlü, təvazökar, xoşagəlimli olmalı, qısa saqqal saxlamalı, dirnaqları səliqə ilə tutulmuş və təmizlənmiş, geyimi ağ və ətirli olmalı, evdən çıxarkən çəlik və çətir götürməli, qadınlarla zarafət və boşboğazlığa qətiyyətlə yol verməməli, onlarla bir çarpayıya oturmamalıdır. Həkimin nitqi asta, xoşagəlməli və həvəsləndirən olmalıdır. Onun təmiz və başqalarını düşünən ürəyi, sakit temperamenti olmalıdır. O daim xeyirxahlığa və müdrikliyə can

atmalıdır» (102, s.319). Qədim yunan həkimi Hippokratın məşhur «And»indəki vəsiyyətləri bütün dövrlərdə populyar olub. Dahi həkim özünün «Həkim haqqında», «Xoş rəftar haqqında», «Nəsihətlər» əsərlərində həkimlik sənətinin zəngin təcrübəsini ümumiləşdirməklə yanaşı, tibbi etika tarixində ilk dəfə olaraq, həkimlik fəaliyyətinin uzun illər əhəmiyyətini itirməyən əsas əxlaqi prinsip və normalarını elmi cəhətdən formalaşdırmışdır. Onların müəyyən hissəsi bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayıb. «Hippokrat and»ının bəzi müddəalarını nəzərdən keçirək: «Hansı evin kandarına ayaq basırsa, xəstənin xeyrindən başqa heç nə düşünmürəm. ...Mən xəstələrin rejimini onların xeyrinə yönəldərkən öz qüvvə və biliyimi nəzərə alır, hər cür ziyan və ədalətsizlikdən uzaq olmağa çalışıram. Mən heç kimə özünü öldürmək üçün yol və vasitə göstərmərəm» (102, s.319).

Tibb fakültələrini bitirənlər üçün Hippokrat andı əsasında müvafiq andıçmə mərasiminin keçirilməsi artıq çoxdandır ki ənənə şəklini almışdır.

Orta əsrlərdə həkimlik etikasının əsas prinsipləri bir qədər də inkişaf etdirilir, qədim dövrdə formalaşmış ayrı-ayrı müddəaların ümumi cəhətləri konkretləşir, həkimlik sənəti və ləyaqəti barədə aforizmlər geniş yayılmağa başlayır.

Orta əsrlərdə həkimlik etikasını sahəsində ərəb filosofu, həkim İbn-Sinanın (980-1037) böyük xidmətləri olmuşdur. «Həkimlik elminin qanunları» əsərində xəstəliklərin öyrənilməsi, müalicəsi və qarşısının alınması ilə yanaşı xəstənin şəxsiyyətinə münasibət və həkimin özünün əxlaqi simasına olan tələblər də şərh olunmuşdur. Müasir dövrümüzdə tibbi etika və həkimlik əxlaqi normalarının pozulması hallarına heç də az təsadüf olunmur. Saxta dərmanlar hazırlamaq və satmaq, xəstə ilə pis rəftar etmək, ona soyuqqanlı münasibət göstərmək, xəstəyə qarşı bilik və bacarığını əsirgəmək, öz xeyri üçün bahalı firma dərmanları yazmaq, xəstədən rüsvət tələb etmək, eləcə də uşaq alveri və s. buna misaldır. Tibb sənəti laqeydliyi sevmir. Həkimin özünə arxayınlığı, təmkinliyi, işə can yandırması, diqqətliyi, xoşniyyətliyi, optimizmi, qayğıkeşliyi və s. onun nüfuzunu qaldırır, xəstəyə isə ruh yüksəkliyi verir. Həkimdən başqa heç bir sənət sahibi xəstə ilə belə yaxın ünsiyyətdə olmur. Buna görə də həkimlik əxlaqi hətta digərlərinə nümunə ola bilər. Həkim qədər heç bir sənət sahibi insanın bioloji və sosial həyatına belə hərtərəfli və dərinlən yanaşmır. Həkimin qarşısındakı yalnız xəstə və onun xəstəlikləri deyil, bütün həyat tərzi, özünəməxsus xarakter və həyəcanları olan insandır. Həm də həkimin insanla görüşü ona məhz bədbəxtlik üz verəndə – yəni insan xəstələndə baş verir. Bu vəziyyət həkimin daha diqqətli və qayğıkeş olmasını tələb edir. Həkimin əməyinin əsas çətinliyi ondadır ki, o, digərlərindən fərqli olaraq heç cür, hətta kiçik səhv və ehtiyatsızlıq edə bilməz. Burada səhlənkarlıq, etinasızlıq, formallıq dözülməzdir. Həkimin işi yalnız diaqnozu düzgün qoymaq deyil, o həm də pasiyentin vəziyyətini başa düşməli, onun iztirablarını azaltmağa çalışmalı, xəstəliklə əlaqədar qorxusunu, çıxardığı nəticə və şübhələrini dağıtmalı, sağalmağa inamını artırmalı, emosional vəziyyətini yüksəltməlidir. Təbabətdə peşə və əxlaqi problemlərin vəhdəti psixoterapiyada özünü göstərir. Hansı xəstəliyi müalicə etməsindən asılı olmayaraq, həkim maddi vasitələrlə yanaşı (dərman, fizioterapiya, tibb alətləri, operativ müalicə, qida rejimi və s.) insanlara həmçinin mənəvi-psixoloji və əxlaqi-etik təsir də göstərir. Psixoterapiya ilə həkimin əxlaqi arasındakı bilavasitə mövcud olan əlaqə onunla şərtlənir ki, psixoterapiya xəstəliklə mübarizə aparmaqdan ötrü xəstənin fiziki və mənəvi qüvvələrini səfərbərliyə almağı bacarmaq üçün tibb işçisinin davranış prinsiplərini formalaşdırır. Çünki xəstəlik prosesi insanı xeyli dəyişə bilər. İnsan fikirli ola bilər, xəstəliyi barədə çox və ciddi düşünər, özünün cəmiyyətdəki rolunu və imkanlarını götür-qoy edər ki, bu da onun ruhdan düşməsinə gətirib çıxarar. Həkim bütün bunları nəzərə alaraq, xəstəyə çox diqqət və qayğı ilə yanaşmalı, əlindən gələnləni köməyi göstərməklə onu həm fiziki, həm də mənəvi baxımdan həyata qaytarmağa çalışmalıdır. Psixoterapiyanın bu elementləri, demək olar ki, bütün xəstəliklərin müalicə metodlarında mövcuddur.

Həkimlik etikasına həkimlik sirri də aiddir. Bu, iki cür olur: 1) xəstə haqqında xəstənin özündən alınan və ya müalicə prosesində üzə çıxan və gizli qalmalı olan məlumat; 2) xəstə haqqında o gizli məlumat ki, onu xəstənin özünə qətiyyənlə demək olmaz, məsələn, çarəsi olmayan xəstəlik haqqında diaqnoz və s. Bu problem, yəni tibbi sirrin qorunması hələ qədim dövrdən mövcud idi. Feodalizm dövründən başlayaraq isə tibbi sirrin saxlanması zərurəti bəzi ölkələrin hətta qanunvericilik aktlarında öz əksini tapdı. Həkimlik etikasının peşə kodeksi insanpərvərlik naminə «müqəddəs yalan» danışmağa, diaqnozu «yüngülləşdirməyə» də yol verir.

Tibbi etikaya bir sıra başqa problemlər – evtanaziya, süni mayalandırma, klonlaşdırma, orqanların transplantasiyası, koma vəziyyətində uzun müddət həyatın süni surətdə saxlanması və s. də aiddir. Dünənədək fantastik sayılan bu əməliyyatların mümkünlüyü bu gün bir çox ənənəvi norma və təsəvvürlərə yenidən baxmağı, insanın həyatı və ölümü ilə əlaqədar məsuliyyətli qərarlar qəbul etməyi tələb edir ki, bunlar da bir sıra əxlaqi problemlər yaradır. Bu problemlərlə nisbətən yeni sahə olan bioetika məşğul olur. Bioetika XX əsrin 70-ci illərində ABŞ-da daha intensiv inkişaf taparaq tətbiqi etikanın əsas hissələrindən birinə çevrilmişdir. Bioetika terminini ilk dəfə 1971-ci ildə amerikalı V.R.Rotter işlətməmişdir.

Bioetikanın əsas anlayışlarından olan evtanaziya «gözəl (yüngül, xoş) ölüm» deməkdir. Bu termin can verən insanın ölümünü asanlaşdırmağı, ölməyinə kömək etməyi bildirir. Qədim yunanlar bu terminlə orqanizminin zəiflədiyini və ölümünün yaxınlaşdığını başa düşən insanın vəziyyətini təsvir edirdilər. Həmin söz bugünkü mənada VII əsr ingilis filosofu F. Bekonun dövründən işlənməyə başlayıb. Hələ orta əsrlərdə Avropa dinşünas alimləri müqəddəs Avqustin və Akvianlı Foma bunun əleyhinə çıxaraq söyləyirdilər ki, insanın ölümünə yalnız

Allah qərar verə bilər. Bu problem XX əsrin 30-cu illərində ABŞ-da və Böyük Britaniyada qalxmışdır. 1938-ci ildə yaradılan Amerika evtanaziya cəmiyyəti evtanaziya aktını insanın həyatına onun dərşətli fiziki ağırlarının kəsilməsi məqsədilə son qoyulması kimi müəyyən edirdi. Nasist Almaniyasında da «reyxə» xeyir gətirməyənlərdən - xəstələrdən və qocalardan yaxa qurtarmaq mövqeyi tətbiq edilirdi (34, s.6,16,17). Uzun illər gizli saxlanılan və yalnız müəyyən dairələrdə məlum olan evtanaziyayı məhz bioetika üzə çıxardı. 80-ci illərin sonunda evtanaziya müəyyən məhdudiyətlərlə bəzi ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da, Fransada, Hollandiyada, Belçikada və Niderlandda bu və ya digər şəkildə (həkimin məsləhəti və xəstənin xahişi ilə) leqallaşdı. Lakin bu ölkələrin həkimləri, hüquqşünasları, ilahiyyatçıları və filosofları tez-tez bu leqallaşmanın əleyhinə çıxırlar (34, s.5). Amerika Tibb Assosiasiyası insanın həyatına qəsdən son qoymağın əleyhinə olsa da, bəzi hallarda çarəsiz xəstələrin müalicəsini dayandıрмаğa icazə verir və bunu dolayı yolla hətta Hippokrat andı ilə də əlaqələndirir. ABŞ-ın Oreqon ştatının «ləyaqətli ölüm haqqında» Aktında tibb işçilərinin köməyiylə intihar etməyə (tibbi preparatın öldürücü dozada qəbulu vasitəsilə) icazə verilsə də, könüllü aktiv evtanaziya qadağandır (34, s.18, 19). Evtanaziya ətrafında olan elmi və ictimai diskussiya onun hətta rəsmi surətdə tətbiq olunduğu ölkələrdə də davam edərək öz həllini tapmamışdır. İnsanın asan və ağırsız ölümü soyuqqanlı qətl vasitəsilə də həyata keçə bilər. Bir çox xəstəliklər – şəkər, daltonizm və s. çarəsiz olsalar da, evtanaziya üçün səbəb deyil (34, s.6). Evtanaziya elə xüsusi hadisə ilə bağlıdır ki, bu zaman ölüm xəstə üçün ən yaxşı çıxış yolu sayılır. Bəzən insanın sağalmaz xəstəliyi ilə əlaqədar olan dərşətli ağırları və ya koma vəziyyəti illərlə davam edir. Bu zaman həkim belə vəziyyətə düçar olan insanın həyatını mümkün qədər uzatmağa çalışmalıdır, yoxsa ona ölməkdə kömək etməlidir? Bunu xəstə özü və ya onun qəyyumu seçə bilərmi? Əgər xəstə müalicədən imtina edərsə, bu, onun bilərəkdən ölümü seçməsi deməkdir. Bütün seçimlər zamanı həkim və xəstə, xəstə və qəyyum (müvafiq qərar verməkdə səlahiyyətli olan yaxın qohum və ya digər şəxs) münasibətlərinin obyektivliyinə diqqət yetirilməlidir. Əgər subyektiv münasibət, düşmənçilik, vərəsəlik qazanmaq məqsədi və s. müşahidə olunarsa, evtanaziyadan söhbət belə gedə bilməz. Evtanaziyanın nəticələri müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Bu həm «ölməyə imkan yaratmaq», həm də «öldürmək» ola bilər. Bəzi Qərb ölkələrində xəstənin qərarı evtanaziya üçün əsas olur. Bu zaman xəstənin yazılı izahatı aydın, qəti, təzyiqsiz olmalıdır. Xəstə öz qərarını dəfələrlə göstərməli, onun öz xəstəliyi barədəki informasiyası dolğun olmalıdır. İkimənəli ifadələrə yol verilməməlidir. İnsanın doğulması və ölümünün onun arzusu ilə olmadığını təsdiq edən evtanaziya tərəfdarları öz fikirlərini onunla əsaslandırırırlar ki, insana doğulduğu vaxt kömək edildiyi kimi, öldüyü vaxt da kömək ola bilər. Bu zaman söhbət ölüm və həyat arasındakı seçimdən yox, ölümün müxtəlif formalarından gedir. Lakin bu zaman ölümün doğrudan da ağırsız olub-olmaması məlum deyil. Çünki əgər insanın şüuru üstündədirsə və o nə baş verdiyini anlayırsa (ona öldürücü narkotik doza verilir və ya onun həyatının qoruyucusu olan sistem söndürülür), həmin anda xəstə stress keçirir (34, s.6-7). Bəs Allahın verdiyi həyata insanın son qoymağa haqqı varmı? Bunu həyata keçirən həkim və ya buna qərar verən şəxs ömrü boyu vicdan əzabı çəkməyəcəkmi?

Pedaqoji etika da humanist aspektlərlə zəngindir. Bu etikada müəyyən normativlər və ənənələr çoxdan və əsasən kortəbii şəkildə əmələ gəlmişdir. Hələ antik dövrdə müəllimdən savadlı olmaq, uşaqları sevmək, təmkinli olmağı bacarmaq, nə tərifi, nə də cəzani asanlıqla «paylamamaq», şagirdlərə qarşı diqqətli olmaq, onlara dərsi yaxşı öyrətmək, öz əxlaqına nəzarət etmək, sərxoşluq etməmək (indi bizə qərribə gəlsə də, o dövrdə sərxoşluq geniş yayılmışdı) tələb olunurdu. O dövrdə müəllimin mövqeyi ata qədər, bəzən isə atadan da üstün olurdu. Müəllim daim öz mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi qeydinə qalmalı, cəmiyyətdəki müstəsna rolunu dərk etməli idi. Çünki pedaqoji etika yalnız müəllim-şagird münasibətlərini deyil, həm də müəllim-müəllim, müəllim-cəmiyyət, müəllim-dövlət, müəllim-valideyn münasibətlərini öyrənir. Buna görə də müəllimin nəzakətli, öz yerini bilən, gözəl nitq mədəniyyətinə malik olan, öz fikrini aydın ifadə etməyi bacaran olması vacibdir. M.İ.Kalinin yazırdı ki, «müəllim nəinki öz fənnini yaxşı bilməlidir, həm də onu elə başa salmağı bacarmalıdır ki, şagirdlər o dərsi mənimsəyə bilsinlər» (102, s.330). Bununla yanaşı müəllim səlis nitq qabiliyyətinə, gözəl danışq tonuna, zəngin dünyagörüş və leksikona malik olmalı, dərsi başa salarkən əsas, vacib məsələləri vurğulamağı bacarmalıdır. Müəllim üçün vacib olan məsələlərdən biri də uşaqların inamını qazanmaqdır. Pedaqoji prosesdə əsas məqsəd yalnız uşaqların inamını qazanmaq yox, həm də uşağın özünə etibar etməyi bacarmaqdır. Məşhur pedaqoq A.S.Makarenko öz pedaqoji fəaliyyətini həmişə tərbiyəsi ilə məşğul olduğu uşaqların inam və etibarını əsasında qururdu. Belə olduqda uşaq öz şəxsi ləyaqətini dərk edə bilər, onda öz gücünə əminlik hissi yaranır, ona göstərilən etimadı doğruldacağına inanır, özünün yaxşı cəhətlərini nümayiş etdirməyi və özünə tənqidi yanaşmağı öyrənir. N.A.Dobrolyubov yazırdı ki, «Müəllimə olan inam itərsə, ya heç olmasa bir balaca laxlayarsa, onun sözü o dəqiqə öz qüvvəsini itirər, tənqid və ya tərfinin əhəmiyyəti olmaz. Əvvəllər müəllimə olan hörmət və məhəbbətdən irəli gələn və böyük sevinc və həvəslə görülən işlər indi məcburiyyət və cəza kimi görünür» (102, s.332). Müəllim öz kolleqasını tələbələrin gözündən salmağa çalışanda da nüfuzunu itirir. Bu hal digər peşə sahiblərinə də aiddir.

Alim etikası qaydaları elmin vəzifələrindən – bəşəriyyətin xoşbəxtliyi naminə həqiqət axtarışlarından irəli gəlir. Ona görə də elm sahəsində həqiqətdən əxlaqı heç nə yoxdur. Alim tədqiqatçılıq qabiliyyətləri ilə yanaşı, müəyyən əxlaqi keyfiyyətlərə də malik olmalıdır. Yəni etdiyi kəşfin bəşəriyyətin xeyrinə və ya ziyanına olub-olmadığını dərindən düşünməli və yuxarıda deyildiyi kimi, əgər etdiyi kəşf insanların sağlamlığına və psixikasına

mənfi təsir göstərsə, kütləvi işsizliyə səbəb olursa, yaxud digər mənfi hallar yaradırsa, onda alim bu kəşfi üzə çıxarmamalı, ilk növbədə öz vətəndaşlıq borcu haqqında düşünməlidir. Buna görə də müasir dövrdə alimlərin peşə etikasının ən mürəkkəb problemi elmi kəşf və elmi nailiyyətlərdən istifadə zamanı onların əxlaqi məsuliyyətidir. Elm sahəsində ən böyük əxlaqsızlıqlardan biri – plagiatlıqla (yəni başqalarının əsərlərini, fikir və ideyalarını öz adına çıxmaq) məşğul olmaqdır.

Məşhur rus rejissoru K.S.Stanislavskinin «Etika» adı ilə çap edilmiş, əslində isə «Aktyorun öz üzərində işi» adlanan kitabına daxil olan artistlik etikası və teatr işinin təşkili haqqında yarımçıq qalmış məqalələri səhnə etikası ilə əlaqədar məsələlərə həsr edilmişdir. Gündəlik formasında olan bu yazılar uzun illərin qeydləri nəticəsində meydana gəlmişdir. Stanislavski hesab edirdi ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, incəsənətdə də «qayda, intizam, etika və s. lazımdır» (97, s.18).

Bədii yaradıcılıq və etika məsələləri müasir dövrdə də tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Prof. Timuçin Əfəndiyev «Azərbaycan dramaturgiyasında metodlar» adlı kitabının «Yaradıcılıq etikası və teatr» bölməsində bu problemlə əlaqədar öz fikirlərini belə şərh edir: «Müasir teatrda yaradıcılıq etikası istedadın potensial imkanlarını üzə çıxarmağa, onun təlqin gücünü artırmağa, sənətkarlığın inkişafına fəal təsir göstərir, istedadla zəhmətin qarşılıqlı əlaqəsini yaratmağa imkan verir. Etika rejissorun, aktyorun mənəvi fəaliyyət kodeksi, yaradıcılıq qanuniyyəti, davranış qaydaları, ünsiyyət və düşüncə tərzidir. Etika sənətkarın bacarıq və istedadlarının imkanlarını artırır, həyata obrazlı münasibəti sahmanlayır, əmək intizamını yüksəldir. Aktyor etikası yaradıcını ardıcılıqla təkmilləşdirməyə, sənətkar kimi tədricən formalaşmağa vadar edir. Başqa sözlə, sənət etikası kollektiv yaradıcılıq prosesində sənətkarın üslubunu müəyyən edir, onu məqsədlə səmtə yönəldir, onun şəxsiyyətini, yaradıcılıq idealını ifadə edir. Səmərəli yaradıcılıq mühitinin yaranmasında, dərin məzmunlu obrazların canlandırılmasında fəal iştirak edir. Teatrda aktyor etikası səhnənin yaradıcılıq qanunudur. İstedadın ifadə tərzini, işə münasibəti, təfəkkür və hisslərin tərbiyə prosesidir» (11, s.462).

Digər anlayışlar kimi, peşə etikasının da spesifik anlayışları var. Məsələn, peşə borcu, peşə şərəfi, peşə ləyaqəti, peşə ədaləti, peşə nəzakəti və s.

Peşə əxlaqının özünəməxsus prinsipləri də mövcuddur. Bunlardan humanizm prinsipi, peşə optimizmi prinsipi, vətənpərvərlik prinsipi və s. daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Humanizm prinsipi peşə etikasının bütün sahələrinə aid olub, hər bir insanın şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmağı tələb edir. Bu prinsip insana utilitar, yəni hər hansı, hətta kifayət qədər mühüm məqsədlərlə əlaqədar yanaşma ilə daban-dabana ziddir. Humanizm prinsipinin dərk edilməsi rəhbər işçilər, hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları və fəaliyyətini uşaqlara məhəbbət üzərində quran müəllimlər üçün daha vacibdir. Bu prinsip optimizm prinsipi ilə uzlaşır. Məsələn, müəllim, himayəsində olan balaca vətəndaşları öz qüvvələrinə və gələcəyə inamı olmadan tərbiyə edə bilməz. Müxtəlif islahedici müəssisə işçiləri üçün də optimizm olmadan fəaliyyət göstərmək çətindir. Rəhbər işçinin də əgər insanlara inamı olmazsa, planlarının reallaşması qəlizləşər. Belə inam digər peşə sahiblərinə – həkimlərə, müəllimlərə və başqalarına, həmçinin onların təcəlliyindəkilərə hava və su kimi lazımdır.

Peşələrin əksəriyyəti, xüsusən insanla bilavasitə əlaqədar olanlar yüksək ideyalardan qidalanmalıdır. Buna görə də peşə etikası vətənpərvərlik ideyalarını da özündə əks etdirməlidir. Peşə əxlaqının əsas prinsiplərindən olan vətənpərvərlik prinsipi nəinki öz ölkəsinə, hətta digər ölkələrə və xalqlara da diqqət və hörmətlə yanaşmağı tələb edir.

Beləliklə, peşə əxlaqının əsas anlayış və prinsipləri onun özəyini təşkil edir ki, bu da müxtəlif həyat şəraitlərində yeni məzmunla zənginləşir.

NƏTİCƏ

Respublikamızın müstəqillik əldə etməsi digər sahələrlə yanaşı, tədrisdə də özünü büruzə vermiş, bir çox proqram və dərslərlə, o cümlədən «Etika» müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar əvvəlki dövrlərdə tərtib edilmiş dərslərlə artıq bu günümüzlə səsleşmir. Bu baxımdan, təqdim edilən dərslərlə, göründüyü kimi, nəinki əvvəlki təkrar etmir, hətta aktuallığını itirmiş bir sıra mövzular tamamilə proqramdan çıxarılaraq sırf elmi mövzularla əvəz edilmişdir. Məsələn, ədəbiyyat siyahısında adı çəkilən əvvəlki illərin dərslərlərinin mündəricatlarına baxsaq, belə mövzulara rast gələrik: «Kommunizm quruculuğunun əxlaq kodeksi», «Proletar əxlaqı», «Kommunist əxlaqının əsas prinsipləri», «Marksizm-leninizm əxlaqının mahiyyəti və təbiəti haqqında», «Marksist etikanın yaranması əxlaq nəzəriyyəsində inqilabi çevrilişdir», «Kommunist və burjua əxlaqının əsaslı fərqləri», «Sosializmdə əməyə və ictimai mülkiyyətə kommunist münasibəti», «Kommunizm işinə sədaqət», «Sovet vətənpərvərliyi və sosialist beynəlmilçiliyi», «Kommunist humanizmi», «İnkişaf etmiş sosialist cəmiyyəti əxlaqının aktual problemləri», «İnkişaf etmiş sosialist cəmiyyəti şəraitində əxlaq tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələri», «Vladimir İliç Lenin gənclərin kommunizm ruhunda tərbiyə edilməsinin əhəmiyyəti haqqında», «Kommunist əxlaqının kateqoriyaları», «Kommunist əxlaqı və məişət», «Kommunist əxlaq tərbiyəsi», «Kommunizm quruculuğu dövründə əxlaq tərbiyəsinin məzmunu, yolları və vasitələri», «Kommunist əxlaqının yaranması və inkişafı», «Marksist-leninçi etika əxlaqın inkişaf qanunauyğunluqları haqqında», «Sinifli cəmiyyətdə əxlaqın sinfi xarakteri və əxlaqi qiymətləndirmə meyarı», «Kommunizmin mənəvi idealı», «Sosialist cəmiyyəti şəraitində kollektivçilik», «Kommunist əxlaqı bəşəriyyətin mənəvi tərəqqisində ən yüksək pillədir», «Kommunizm uğrunda mübarizədə zəhmətkeşlərin həmrəyliyi, kollektivçilik prinsipi», «Sosialist humanizmi və onun müxtəlif etik prinsiplərlə əlaqəsi», «Marksizm-leninizm əxlaqının sosial-qtisadi əsasları haqqında», «Kommunist ideyalılığı və sosialist kollektivçiliyi. Dünyanı kommunistcəsinə görmə», «Kommunist humanizminin obyektiv əsası», «Sosializmdə əməyin əxlaqi dəyəri», «Sosialist əxlaq sistemi», «İnkişaf etmiş sosialist cəmiyyətində əxlaqi münasibətlər», «Sov.İKP-nin tərbiyə prosesinə rəhbərliyi», «Kapitalizmin ümumi böhranı dövrünün etikası. Sərvətlərin böhranı», «Sosialist əxlaqının yaradıcı-tənqidi rolu», «Kommunist və burjua ideallarının toqquşması», «Etikada əsas antikommunizm uydurmaları», «Kommunist əxlaqi əqidəliliyinin yanlış şərh», «Kommunist əxlaqının «qurban» xarakteri haqqında uydurma».

«Dərlər var sübh» deyən Füzuli optimizminə qoşularaq nə vaxtsa fəlsəfi elmlərin yenidən dirçəlməsi və bütün ali məktəblərdə yalnız «Fəlsəfə»nin tərkibində deyil, ayrı-ayrı fənlər kimi tədris olunacağını arzulayırıq. Bütün elmlərin fəlsəfi dünyagörüşdən törədiyini və fəlsəfənin «elmlərin sələfi» olmasını unutmayaraq, bu və digər fəlsəfi elmlərin gənc nəslin intellektual və əxlaqi-estetik tərbiyəsində böyük rol oynadığını, müasir insanın fəlsəfi tərbiyəsinin onun müxtəlif növ fəaliyyətinə təsirini nəzərə almaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. B., 1958.
2. Aristotel. Metafizika (tərc. A.Tağıyev). B., 2008.
3. Aristotel. Nikomax etikası (tərc. F. Təbib). B., 2007.
4. Aristotel. Ritorika (tərc. Q.Abbasova, B.Səfərova). B., 2008.
5. Aristotel. Politika. Böyük etika (tərc. F.Həbib). B., 2006.
6. Bakıxanov A.A. Təhzi-əxlaq. B., 1984.
7. Cəfər Məmməd. Nizaminin fikir dünyası. B., 1982.
8. Cəfərli T. Marksist-leninçi etikanın nəzəri əsasları. B., 1974.
9. Eyvazov F. Dahi alim və filosof. B., 1981.
10. Əfəndiyev A. Müdriklik səlahiyyəti. B., 1976.
11. Əfəndiyev T. Azərbaycan dramaturgiyasında metodlar («Yaradıcılıq etikası və teatr» bölməsi). B., 2002.
12. Əliyev S. Füzulinin poetikası. B., 1986.
13. Əliyeva Gülşən. Azərbaycan füzulşünaslığının təşəkkülü. B., 2005.
14. Feyzullayeva V. Füzulinin ömür yolu. B., 1995.
15. Göyüşov Z. Daxilə pəncərə. B., 1978.
16. Göyüşov Z. Əxlaqi sərvətlər. B., 1966.
17. Göyüşov Z. Fəzilət və qəbahət. B., 1972.
18. Göyüşov Z. Müasir burjua əxlaqının iflası. M., 1961.
19. Göyüşov Z. Səadət düşüncələri. B., 1983.
20. Göyüşov Z. Həzz və iztirab. B., 1969.
21. Qasımzadə Fuad. «Qəm karvanı» yaxud zülmətdə nur. B., 1968.
22. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. B., 1965.
23. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. B., 1994.
24. Nigar Cərulla qızı. Fəlsəfi-bədii fikir tarixində şəxsiyyət konsepsiyası. B., 2000.
25. Nigar Cərulla qızı. Etika. Qədim Şərqdə və Azərbaycanda şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsi. Dərs vəsaiti. B., 2008.
26. Xəlilov Q. Azərbaycanda humanizm ideyaları. B., 1980.
27. Marksist etika (tərcümə). B., 1985.
28. Məmmədov Q. Nizami Gəncəvinin ictimai və siyasi görüşləri. B., 1962.
29. Paşayev Q. Sadə əxlaq normaları. B., 1974.
30. Sadıqov Q. Etika. B., 1991.
31. Şəbüstəri M. Gülşəni-raz. B., 1972.
32. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. B., 1989.
33. Zəkuyev Ə.K. Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri. B., 1958.

Rus dilində:

34. Alieva Mexriban. Gvtanaziə i problemı qumannosti v mediüine: filosofsko-gtiçeskie aspektı: avtoferat dissertaüii na soiskanie uçenoy stepeni kandidata filosofskix nauk.- Baku, 2005.
35. Aristotelğ. Nikomaxova gtika. V kn.: Soç. V 4-x t. t.4, M., 1984.
36. Axmedov G. Filosofia azerbaydcanskoqo prosveheniə. B., 1983.
37. Axundov M.F. İzbrannie filosofskie proizvedeniə. B., 1982.
38. Balaşov L.E. Gtika: uçebnoe posobie. M., 2008.
39. Berdəev N.A. Filosofia svobodnoqo duxa. M., 1994.
40. Boyko V.V. Dobrota v nas i vokruq nas. M., 1988.- (Novoe v cizni, nauke, texnike. Seria «Gtika»: №9).
41. Venediktov V.İ. O delovoy gtike i gtikete. M., 1994.
42. Qeqelğ. Filosofia prava. M., 1990.
43. Qelğveüiy. O çeloveke, eqo umstvennıx sposobnostəx i eqo vospitanii. M., 1938.
44. Qəşov Z. Filosofskə mıslğ v sovetkom Azerbaydcane. B., 1979.
45. Qolubeva L. Gtika: uçebnik. M., 2005.
46. Qureviç P.S. Gtika. M., 2005.
47. Quseynov A. A. Antiçnaə gtika. M., 2003.
48. Quseynov A. A., İrtliü Q. Kratkə istoriə gtiki. M., 1987.
49. Quseynov A.A. İstoriə gtıçeskix uçeniy: uçebnik. M., 2003.

50. Quseynov A.A. Zolotoe pravilo npravstvennosti. M., 1988.
51. Quseynov A. A. Gtika: uęebnik dlę filosofskix fakulętetov. M., 2003.
52. Quseynov A.A., Dubko E.L. Gtika: uęebnik. M., 1999.
53. Quseynov A.A. Gtika: uęebnik. M., 2007.
54. Dobrolöbov N.A. İzbrannie pedaęoęięeskie proizvedenię. M., 1974.
55. Dobrnina V.İ., Smolenüev Ö.M. Besedi po marksistsko-leninskoy gtike. M., 1980.
56. Drobniükiy O.Q., Kuzneüov Q.A. Kritika sovremennix burcuaznix gtıęeskih kontüepüiy. M., 1967.
57. Drobniükiy O.Q. Ponętie morali. M., 1974.
58. Drobniükiy O.Q. Problemi npravstvennosti. M., 1977.
59. Zelenkova İ. L., Belęeva E. V. Gtika: uęebnoe posobie.- Minsk, 2007.
60. Zolotuxina-Abolina E. V. Sovremennaę gtika.- Rostov n/D., 2005.
61. İbn Sina. İzbrannie filosofskie proizvedenię. M., 1980.
62. İvanov V.Q. İstorię gtiki drevneęo mira.- Sankt-Peterburę, 1997.
63. İvanov, V.Q., Ribakova N.V. Oęerki po marksistko-leninskoy gtike.- M., 1963.
64. İz istorii srednevekovoy vostoęnoy filosofii.- B., 1989.
65. İstorię kitayskoy filosofii.- M., 1989.
66. Kant İ. Osnovopolocenię k metafizike npravov. Soę. T. 3. M., 1997.
67. Karsavin L.P. Dobro i zlo.- V kniqe: Malie soęinenię.- M., 1994.
68. Kondrašov V.A. Gtika. Čięina E.A. Gstetika.- Rostov-na-Donu 2004.
69. Konovalova L.V. Prikladnaę gtika.- Vıp.1. Biogtika i gkogtika. M., 1998.
70. Konfüüiy. // Lun Öy. // Drevnekitayskaę filosofię. M., 1972. t.1.
71. Kratkiy oęerk istorii filosofii.- M., 1981.
72. Kropotkin P.L. Gtika.- M., 1991.
73. Kuliev Glęmir. Na puti k Koranu.- M., 2006.
74. Losskiy N.O. Uslovię absolötnoęo dobra.- M., 1991.
75. Lęöns K.S. Löbovę. Stradanię. Nadedda.- M., 1992.
76. Mamedzade İ.R. Vvedenie v gtiku.- B., 2004.
77. Mur Dc. Prinüipi gtiki.- M., 1984.
78. Mustafaev Dc. Mir idey Nizami i sovremennostę: avtoreferat diss. na soiskanie uę. stepeni dokt. filosofskix nauk.- Baku, 1967.
79. Nazarov V.N. Prikladnaę gtika: uęebnik.- M., 2005.
80. Nesterov V.Q., Nesterova D.V. Gtika cizni: truditęsę po sposobnostęm.- M., 1984.- (Novoe v cizni, nauke, texnike. Serię «Gtika»; №1).
81. Niüşe F.K. Qeneaolęii morali.- Soę. v 2-x t., t.2. M., 1990.
82. Obhestvennoe soznanie i eqo formi. /Predislovie i obhaę redaküiü V.İ.Tolstix/.- M., 1986.
83. Pererva V.V.Gtięeskie vzqlędi Qeęelę.- M., 1988.- (Novoe v cizni, nauke, texnike. Serię «Gtika»: №11).
84. Platon. Soę. v 3-x t., t.1.- M., 1970.
85. Popov L.A. Desęę leküiy po gtike: uęebnoe posobie dlę studentov vıssix uęebnix zavedeniy. M.,- 2001.
86. Popov L.A. Gtika.- M., 1998.
87. Problemi gtiki i gstetiki (sbornik statey).- Vıp. 2. L., 1975.
88. Razin A. V. Gtika: uęebnik dlę vuzov.- M., 2004.
89. Roy Monorondcon. İstorię indiyaskoy filosofii.- M., 1958.
90. Rolz Dc. Teorię spravedlivosti.- Novosibirsk, 1995.
91. Sapov V.V. Rimskie stoiki. Seneka, Epiktet, Mark Avreliy.- M., 1995.
92. Skripnik A.P. Moralęnoe zlo v istorii gtiki i kulęturi.- M., 1992.
93. Skripnik A. P. Gtika: uęebnik.- M., 2004.
94. Slovarę po gtike.- M., 1983.
95. Sokolov N.P., Gyxe N.S. Gtięeskoe i gstetięeskoe vospitanie.- M., 1976.
96. Solovęęev V.S. Soęinenię: v 2-x t., t.1.- M., 1988.
97. Stanislavskiy K.S. Gtika. M., 1981.
98. Tatarkevię V. O sęastęe i soversęenstve čeloveka.- M., 1981.
99. Tgnase A. Kulętura i relięiü.- M., 1977.
100. Tolstoy L.N. Relięiü i npravstvennostę.- Tula, 1989.
101. Utkin S. Oęerki po marksistko-leninskoy gtike.- M., 1962.
102. Fedorenko E.Q. Osnovi marksistko-leninskoy gtiki.- Kiev, 1972.
103. Filosofskiy slovarę.- M., 1986.
104. Formi obhestvennoęo soznanię i problemi kommunistięeskoęo vospitanię. M.,- 1978.
105. Freyd Z. Psixologię bessoznatelęnoęo.- M., 1989.

106. Fromm G. Psixoanaliz i gtika.- M., 1993.
107. Xaydeqger M. Problema çeloveka v Zapadnoy filosofii.- M., 1988.
108. Çattopadxğəə D. Lokaəta darşana: istoriə indiyskoqo materializma. M., 1961.
109. Şvarüman K.A. Filosofia i vospitanie M., 1989.
110. Şveyüer A. Blaqovedenie pered cizngö. V kn.: Kulğtura i gtika M., 1992.
111. Şeftsberi. Moralisti. V kn.: Gstetiçeskie opıtı.- M., 1975.
112. Şirokova İ.Q. Gtika (Konspekt leküiy) M., 2000.
113. Şopenqauer A. Svoboda voli i nraavstvennosti. M., 1982.
114. Şreyder Ö.A. Leküii po gtike. M., 1994.
115. Gtika /pod red. Quseynova A.A. i Dubko/.- M., 2003.
116. Gtika i ritual v tradiüionnom Kitae (sbornik statey). M., 1989.
117. Gtika Kanta i sovremennostğ (sbornik statey). Riqa, 1989.
118. Gtika. Uçebnoe posobie. Minsk, 2006.
119. Gtika: uçebnoe posobie /pod red. T.V. Mişatkinoy, Ə.S.Əskeviç/ Minsk, 2004.
120. Gtiçeskaə mıslğ: nauçno-publiüistiçeskoe çtenie. M., 1992.
121. Gtiçeskoe i gstetiçeskoe. L., 1971.

ƏLAVƏLƏR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL PROBLEMLƏRİ İNSTİTUTU

E T İ K A
və
E S T E T İ K A
fənlərinin

PROQRAMLARI

(HS 150000 – İncəsənət istiqaməti
üzrə bakalavr pilləsinin
bütün ixtisasları üçün
Etika - 30 saat
Estetika - 30 saat)

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
Elmi-Metodik Şurasının
«Sosial-siyasi elmlər»
bölməsinin 03 fevral 2005-ci il
tarixli iclasının
qərarı ilə təsdiq edilmişdir
(protokol № 05)

B A K I - 2008

TƏRTİBATÇI:

fəlsəfə elmləri namizədi, dosent ŞAHHÜSEYNOVA SEVİNC ASİF qızı

RƏYÇİLƏR:

ADRA-nın professoru, fəlsəfə elmləri doktoru, professor
NİGAR CƏRULLA qızı

ADMİU-nun professoru, fəlsəfə elmləri doktoru NİYAZİ MEHDİ

REDAKTOR:

ADRA-nın «Humanitar və ictimai fənlər» kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi, professor VALİDƏ
MƏMMƏDOVA

«E t i k a» fənni üzrə mövzuların paylanması:

№№	MÖVZULARI	müh.	sem.
	Bölmə		
	Etik fikir və onun təkamülünün əsas mərhələləri		
1.	Etika fəlsəfi elmdir.	2	2
2.	Qədim və Yeni dövrdə etik fikir	2	
3.	Azərbaycanda etik fikir tarixindən	2	
4.	İslam əxlaqı	2	
	II Bölmə		
	Etika əxlaq fəlsəfəsidir		
5.	Əxlaqın mahiyyəti və əsas funksiyaları	2	2
6.	Əxlaq və ictimai şüurun digər formaları	2	
7.	Əxlaqi şüur	2	
8.	Əxlaqi praktika	2	2
	III Bölmə		
9.	Etikanın əsas kateqoriyaları	2	2
	IV Bölmə		
10.	Peşə etikası	2	2
		20	10

CƏMİ: 30 saat

Qeyd: Mövcud dərslikdə proqramın yalnız «Etika» hissəsi verilib

İZAHAT VƏRƏQİ

"Etika" fənninin tədrisində ayrılan vaxt – 30 saat

Cəmi 30 saatdan ibarət olan "Etika" fənninin 20 saati mühazirə, 10 saati seminardır. 25 əsr yaşı olan "Etika" bu gün "əxlaq haqqında elm" kimi mövcud olmaq zərurətini verilən saatlara yerləşdirmək məcburiyyəti qarşısında qalıb. Fundamental elm olan "Etika"ya saatların belə xəsisliklə verilməsi onun tədris proqramının tutulması zamanı böyük çətinliklər yaradır.

Tarixi dahi Aristoteldən başlayan bu elmin müasir dövrdə diqqəti daha az cəlb etməsi, doğrusu təəccüb və təəssüf doğurur.

Hal-hazırda «Etika» bir fənn kimi bir çox ali məktəblərin tədris planından ümumiyyətlə çıxarılıb. Əxlaq haqqında elmin gələcəkdə əfsanəyə çevrilməsi ehtimalı hamını düşündürməlidir.

E T İ K A

fənninin proqramı

I BÖLMƏ: ETİK FİKİR VƏ ONUN TƏKAMÜLÜNÜN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

I MÖVZU: ETİKA FƏLSƏFİ ELMDİR

Fəlsəfi dünyagörüş – mifoloji dünyagörüşün tərkib hissəsi kimi. Fəlsəfi dünyagörüşün mifoloji dünyagörüşdən ayrılması. Fəlsəfənin əsas məsələsi. E.ə. I minilliyin ortalarında dünyanın ayrı-ayrı regionlarında fəlsəfi fikrin yaranması. Karl Yaspersin bu hadisəni «məhvər xətti» və ya «ox xətti» adlandırması. Fəlsəfi elmlər sistemində mühüm yer tutan "Etika" sinkretik fəlsəfi dünyagörüşün əsas tərkib hissəsi kimi.

Sokrataqədərki dövrdə filosofların əsasən təbiət problemləri ilə məşğul olması. Kosmologizm. V əsrdə Sokratdan başlayaraq kosmologizmin antropologizmlə əvəz edilməsi. İnsan probleminin ön plana çəkilməsi. Subyekt- subyekt münasibətlərinin öyrənilməsi. Sokratın əxlaq fəlsəfəsi haqqında təlimi.

Etika – əxlaq haqqında elmdir. Etikanın anlayış və kateqoriyaları. "Etika" sözünün etimologiyası və yaranma tarixi. Aristotelin «Etika» ilə əlaqədar əsərləri.

"Etika" sözünün tarixinin Roma zəminində təkrar olunması. Siseron və digər Roma filosoflarının yunan təcrübəsinə, xüsusən də Aristotələ istinad etmələri və etika problemləri ilə məşğul olmaları. "Moral" sözünün etimologiyası.

Müasir dövrdə «Etika»nın bir çox elmlərlə – estetika, dinşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə, arxeologiya və hətta biologiya ilə əlaqəsi.

II MÖVZU: QƏDİM VƏ YENİ DÖVRDƏ ETİK FİKİR

İbtidai dövrdə insanların davranışını tənzimləyən müəyyən qayda və normalar. Misir, Babilistan, Hindistan və Çində formalaşan etik nəzəriyyələr. Hindistanda mövcud olan vedant, yoq, caynizm, buddizm, lokayata; Çində daosizm, konfutsçilik, moizm və s. məktəblərin etik konsepsiyaları. Konfutsinin etik fikirləri.

Antik dövrdə etik fikir. Demokritin etik nəzəriyyəsi. Demokritin etikasının əsasında insanları əzabdan qurtarmaq prinsipinin durması. İnsanın qəlbi – xoşbəxtliyin mənbəyi kimi.

«Etika» sözünün ilk dəfə Aristotel tərəfindən işlədilməsinə baxmayaraq elmin tarixinin Sokratın adı ilə bağlanması. Sokrata qədər Yunan fəlsəfəsinin təbiəti təhlil etməklə məşğul olması, həmin dövrün «kosmologizm» kimi xarakterizə edilməsi. İlk dəfə məhz Sokrat tərəfindən fəlsəfənin səmtinin «göylərdən yerə endirilməsi». Sokratın fəlsəfəsinin şifahi şəkildə olub, müasirləri və şagirdləri tərəfindən bizə çatdırılması. «Antropologizm» – Sokrat fəlsəfəsinin əsas istiqaməti kimi.

Sokratın şagirdi Platonun "Fedon", "Sokratın tərifi", "Qanunlar", "Dövlət", "Ziyafət", "Protaqor", "Teetet" əsərlərində etik problemlər.

Aristotelin "Etika" ilə bağlı əsərləri. "Böyük etika", "Nikomax etikası", "Evdem etikası" və s. Digər əsərlərində, məsələn, "İkinci analitika", "Siyasət", "Ritorika" və digərlərində etik problemlər. Etikanın müstəqil elmə çevrilməsi. Xoşbəxtlik - Aristotel etikasının əsas problemi kimi. Aristotel etikasının iqtisadiyyat və siyasətlə bağlılığı.

XVII əsrdə İngiltərədə T.Hobbs və C.Lokkun etik nəzəriyyəni inkişaf etdirməsi, Hollandiyada Spinozanın «Etika» əsərini yazması.

Kantın etikanı psixologiya, siyasət və sosiologiyadan ayırması və əxlaq haqqında təlim kimi şərh etməsi.

Hegelin «Etika»ya aid xüsusi əsərinin olmaması, əxlaqı ailə, vətən, cəmiyyət, dövlət və s. ilə vəhdətdə nəzərdən keçirməsi.

III MÖVZU: AZƏRBAYCANDA ETİK FİKİR

Şifahi xalq ədəbiyyatında etik motivlər. Folklorda əxlaqi-etik problemlərin həlli.

Nizami yaradıcılığının humanist xarakter daşması. Nizaminin əsərlərində insan əxlaqının, zəkasının baş qəhrəman səviyyəsinə çatdırılması. Xeyirxahlıq idealının siyasi ədalət idealı ilə bağlılığı ("Sirlər xəzinəsi", "İskəndərnamə"). Dövlətin idarə edilməsində ədalət prinsipinin ön plana çəkilməsi. İnsanla təbiətin bağlılığı.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda etik fikrin inkişafı. Nəsimi yaradıcılığında etik fikirlər. Nəsimi humanizmi. Nəsiminin fəlsəfi lirikasında əxlaqi problemlər. Simvollar, rəmzlər – Nəsimi lirikasının ifadə forması kimi.

Nəsiminin simvolik təfəkkür tərzü. Nəsiminin əsas prinsipinin, idealının iki cahən anlayışı əsasında mərkəzləşməsi. Nəsimi – panteist şair kimi. Panteizm – insanla allahın eyniləşdirilməsi fəlsəfəsi kimi. İnsanla allahın vəhdətinin insanın yetkin səviyyədə özünü dərk etdiyi zaman mümkünlüyü. İnsanda tanrının təcəssümü. İnsan varlığının bütün dünyanın fəvqündə duran ən uca varlıq kimi nəzərdən keçirilməsi. Fiziki gözəlliklə mənəvi gözəlliyin vəhdəti prinsipi.

Füzuli yaradıcılığında məhəbbət problemi. Məhəbbətin ilahi olub, insanın mənəvi gözəlliyini təsdiq etməsi. Məhəbbət – təzadların inkarı kimi. Füzuli məhəbbətinin ideal məhəbbət olması.

N.Tusinın etik görüşləri. "Əxlaqi-Nasiri" əsəri. A.Bakıxanov və M.F.Axundovun etik fikirləri.

Müasir dövrdə Azərbaycanda etika elminin inkişafı.

IV MÖVZU: İSLAM ETİKASI

VII əsrdən başlayaraq Yaxın və orta Şərq ölkələrində hərtərəfli inkişaf etmiş ərəbdilli islam fəlsəfəsinin formalaşması. İslam dini – dünyagörüşünə söykənən islam fəlsəfəsinin VII – XI əsrlərdə öz klassik dövrünü yaşaması. Ərəb fəlsəfəsinin və eləcə də, bir sıra başqa Şərq xalqlarının ərəb dilində yazılmış fəlsəfi əsərlərinin tarixi əhəmiyyəti. Bu əsərlərin orta əsr fəlsəfi fikrinin nisbətən mütərəqi nümayəndələrini yetişdirməsi.

Bütün dinlərdə olduğu kimi, islam dinində də insan probleminə mühüm əhəmiyyət verilməsi. Allah tərəfindən göndərilən və vacib buyurulan «Quran»ın dini abidə olmaqla yanaşı, həm də insanların ictimai həyatının bütün sahələrini əhatə etməsi. İslamda davranış qaydaları və əxlaq prinsipləri. Məhəmməd peyğəmbərin əxlaqi keyfiyyətlər və davranış qaydaları haqqında fikirləri. «Qurani – Kərim»də və peyğəmbərin hədislərində öz əksini tapan əxlaqi keyfiyyətlər - humanizm, xeyirxahlıq, bərabərlik, məsuliyyətlik, bərc, sədaqət, düzlük, haqq, ədalət və s.

«Quran» - bütün dövrlər, xalqlar və millətlər üçün dəyişilməz əxlaq kodeksi kimi.

II FƏSİL: ETİKA ƏXLAQ FƏLSƏFƏSİDİR

V MÖVZU: ƏXLAQIN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS FUNKSİYALARI

İctimai şüurun digər formaları kimi əxlaqın da strukturunun ictimai münasibətlərlə müəyyənəlməsi. Əxlaqi münasibətlərin ictimai münasibətlər sistemində mühüm yer tutması. Əxlaqın insanlar arasındakı münasibətləri əks etdirməsi. İnsanların bir-birinə, dövlətə və cəmiyyətə olan münasibətlərinin əxlaq tərəfindən nizamə salınması. İctimai həyatın bütün sahələrində insanların hərəkətlərinin əxlaq tərəfindən tənzimlənməsi. Məsələn, əməkdə, məişətdə, ailədə, siyasətdə, elmdə, ictimai yerlərdə və s. Bunların hər birində onun müxtəlif rol oynaması. Bununla əlaqədar peşə etikası, ailə və nigah etikası və s. terminlərin yaranması. Bütün bu sahələrdə əxlaqla yanaşı insanların hərəkətlərinin digər tənzimləyicilərinin də olması. Məsələn, dövlətin hüquq normaları və dekretləri, istehsalatdakı qanun-qaydalar, təşkilatın nizamnamələri və təlimatları, vəzifəli şəxslərin göstərişləri, dini-ritual xarakterli qaydalar, etiket və ədəb qaydaları və s.

Əxlaqın mahiyyətini başa düşmək üçün onun əsas funksiyalarının nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyi. Əxlaqın əsas funksiyaları: qiymətləndirici, idraki, dünyagörüş, tərbiyəvi, tənzimləyici.

VI MÖVZU: ƏXLAQ VƏ İCTİMAİ ŞÜURUN DİGƏR FORMALARI

İctimai şüurun hər bir formasının - siyasət, elm, hüquq, fəlsəfə, din, əxlaq və incəsənətin gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə əks etdirməsi.

Siyasət. Siniflər arasındakı münasibətlərin, onların hakimiyyət uğrundakı mübarizəsinin ön plana çəkilməsi. Diqqət mərkəzinə siyasi məqsəduyğunluğun, sinfi maraqların qoyulması. Əxlaqın sinfi maraqları özünəməxsus şəkildə əks etdirməsi.

Hüquq – dövlətin başlıca tərkib hissəsi kimi. Hüququn yaranmasının şüurlu xarakter daşması və dövlət tərəfindən əsaslandırılması. Hüququn da, əxlaqın da cəmiyyətdə insanların davranışını tənzimləməsi. Hər ikisinin hakim sinfə xidmət etməsi. Hüquq normalarının adətən yazılı olub məcburi, əxlaq normalarının isə şifahi şəkildə mövcud olub könüllü xarakter daşması.

Elm və əxlaqın zahirən müxtəlif ictimai şüur formaları olmasına baxmayaraq onların bir-birini tamamlaması. Elmin nəzəri təfəkkürə əsaslanmasına, əxlaqın isə gündəlik ailə-məişət problemləri ilə əlaqədar olmasına baxmayaraq onların bir-birinə təsiri. Əxlaq prinsiplərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması. Alimin öz fəaliyyətində əxlaq prinsiplərinə riayət etməsi. Bəşəriyyətin məhvinə səbəb ola biləcək elmi kəşfi etməzdən əvvəl alimin öz vətəndaşlıq borcu haqqında düşünməsi.

İncəsənət - əxlaqa ən yaxın ictimai şüur forması kimi. Əxlaq problemlərinin incəsənətdə mühüm yer tutması. Etiklik və estetikliyin vəhdəti - incəsənətin və əxlaqın əsası kimi. Etikadakı xeyir və şər problemləri incəsənətdə bədii şəkildə həll edilərək gözəllik və eybəcərlik kimi qiymət alması. İncəsənətin tərbiyəvi funksiyası. Bəzi sənət əsərlərinin əxlaqa mənfi təsiri.

Din - ictimai şüurun ən qədim forması kimi. Dünya dinlərinin hər birinin əxlaqla bağlı olması. Bütün dini sistemlərdə əxlaq prinsipləri, normaları, qaydaları haqqında kifayət qədər informasiya olması. Bütün dini kitabların tarix və mədəniyyət abidəsi olması.

VII MÖVZU: ƏXLAQİ ŞÜUR

Əxlaqi şüur və əxlaqi praktika - əxlaqın əsas sahələri kimi. Bəzi mütəxəssislərin üçüncü sahəni – əxlaqi münasibətləri də ayırması. Lakin əksər tədqiqatçıların hər iki elementi – əxlaqi praktika və əxlaqi münasibətləri vəhdətdə nəzərdən keçirməsi. Əxlaqi şüurun insan həyatının əhəmiyyətli tərəflərini - insanların bir-birinə, cəmiyyətə, dünyaya münasibətlərini əks etdirən norma, adət, ənənə, dəb, baxış, ideya, emosiya, hiss və təsəvvürlərdən ibarət olması. Bunların xeyir, şər, borc, vicdan, şərəf, ləyaqət, xoşbəxtlik, ədalət və s. anlayışlarla ifadə olunması. "Fəzilət" və "qəbahət". "Fəzilətə" müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin – əməksevərlik, təvazökarlıq, nəzakətlik, xeyirxahlıq, səmimilik, vicdanlılıq, düzlük, cəsarət, mərdlik və s.-nin, "qəbahətə" isə mənfi əxlaqi keyfiyyətlərin - xainlik, namərdlik, paxıllıq, vəfasızlıq, kobudluq, qorxaqlıq, cəsarətsizlik, ikiüzlülük, riyakarlıq və s.-nin aid olması.

Fərdi və ictimai əxlaqi şüur. Fərdi əxlaqi şüurun tərkib hissələri: ağıl, hisslər, iradə. İctimai əxlaqi şüurun strukturunun gündəlik əxlaqi şüur və nəzəri əxlaqi şüurdan ibarət olması.

VIII MÖVZU: ƏXLAQİ FƏALİYYƏT

İctimai şüurun digər formaları kimi – siyasət, hüquq, elm, din və s. kimi əxlaqın da yalnız şüur formasında deyil, həm də insanın davranışının, praktik fəaliyyətinin bir növü kimi mövcud olması. Əxlaq insanın hər cür fəaliyyətinin mühüm tərəfi kimi. İctimai şüurun digər formalarında olduğu kimi əxlaqi şüurun da insanların gündəlik hərəkətlərində, rəftarında, onun praktik həyatında reallaşması. Bunun əxlaqi münasibətlərlə sıx bağlılığı. Əxlaqi münasibətlərə milli, dini və s. amillərin təsir göstərməsi. Bunun bəzi adətlərin yaranmasına təsir göstərməsi. Məs. alman dəqiqliyi, şərq qonaqpərvərliyi və s.

Əxlaqi fəaliyyət və ya davranışın əxlaqi praktikaya aid olması. Hərəkət – onun vahidi kimi. Hərəkətlərin 2 cür olması: əməliyyat və əməl. Əməliyyatın neytral, əməlin "etik" hərəkət olması. Əməlin yalnız hərəkətlə yox, həm də hərəkətsizliklə, sükunətlə, susmaqla, passivliklə, laqeydliklə də yarana bilməsi. Əməlin törədilməsinin onun şəxsiyyətindən – cinsindən, yaşından, ictimai vəziyyətindən, xasiyyətindən və s. asılılığı. Əməlin tərifi və ya mühakiməyə, müsbət və ya mənfi münasibətə səbəb olan hərəkət olması.

Əxlaqi fəaliyyət və davranış - əməllərin, adətlərin, əxlaqi münasibətlərin məcmusu kimi. Cəmiyyətdə mənəvi iqlimin yaranmasında və mənəvi sərəvətlərin formalaşmasında əxlaqi davranışın rolu.

III BÖLMƏ

IX MÖVZU: "ETİKANIN ƏSAS KATEQORİYALARI"

Etikanın digər elmlər kimi kateqorial apparata malik olması. Əxlaq kateqoriyaları əxlaqın strukturunu müəyyən edən, əxlaqi münasibətlərin və əxlaqi şüurun mühüm tərəflərini əks etdirən ən ümumi anlayışlar kimi. Bütün əxlaq kateqoriyalarının əxlaq prinsipləri əsasında inkişaf etməsi. Xeyir və şər, borc və vicdan, şərəf və ləyaqət, xoşbəxtlik və həyatın mənası – etikanın əsas kateqoriyaları kimi.

Xeyir və şər – gerçəkliyin müsbət və mənfi tərəflərini göstərən əbədi problemlər kimi. İnsanların bütün fəaliyyətinin xeyir və şər anlayışları prizmasından qiymətləndirilməsi. Xeyir anlayışı vasitəsilə insanların maraqlarının, arzularının bildirilməsi. Şər – xeyirin antipodu, mənfi etik kateqoriya, mənəviyyatsızlığın, mühakiməyə səbəb ola biləcək və əxlaqa zidd hərəkətlərin, bütün mənfi keyfiyyətlərin ümumi xarakteristikası kimi.

Borc və vicdan kateqoriyalarının etikada mühüm yer tutması. Bu anlayışların insanların daxili tələbatlarından irəli gəlməsi. Onların fitri və ya tərbiyə edilə bilən olması haqqında mübahisələr. Bu anlayışların bəzən xoşbəxtliyə qarşı qoyulması. Utancaqlıq hissi. Vicdan əzabı, peşimançılıq, günah hissi – utancaqlığın formaları kimi.

Şərəf və ləyaqət – insanın cəmiyyətə və özünə qarşı olan münasibətləri kimi. Şərəfin insanların ictimai vəziyyəti və əxlaqi xidmətləri ilə əlaqədar olması. "Ailə şərəfi", "komandanın şərəfi" və s. anlayışlar. Duellər – orta əsr zadəganlarının şərəf kodeksinin tərkib hissəsi kimi. Şöhrətpərəstliyin şərəfə zidd olub, xırda hisslərdən irəli gəlməsi. Ləyaqət – digər adamlardan öz hüquqlarının qorunması, özünə qarşı hörmət tələb edilməsi kimi. Şəxsi ləyaqət.

Xoşbəxtlik – insan mənəviyyatının dərinlikləri ilə əlaqədar anlayış kimi. Xoşbəxtliyin müxtəlif mənalarda başa düşülməsi: tale, həzz, bəxti gətirmə, mühüm bir şeyə malik olmaq və s. Bütün hallarda xoşbəxtliyə güclü, gərgin və müsbət həyəcan kimi, yüksək dərəcədə qane olunma kimi baxılması. Xoşbəxtliyin subyektivliyi, qısaömürlüüyü. Bununla əlaqədar xoşbəxtlik anının çaxan şimşəyə bənzədilməsi. Xoşbəxtlik məqamında insanın gerçəkliyi başqa gözlə qavraması. Müxtəlif əxlaqlı adamların xoşbəxtliyi arasındakı fərq. Xoşbəxtlik üçün obyektiv və subyektiv şəraitin olması. Təbii fəlakət, müharibə, qorxulu epidemiya, ədalətsizlik və s. xoşbəxtliyə mane ola bilən obyektiv səbəblər kimi. Fərdin səhhəti, temperament tipi, xarici görkəmi və s. –nin də bu qəbildən olması. İnsanın məşguliyyəti, maraqları, daxili əhval-ruhiyyəsi, müxtəlif hadisələrə münasibəti – xoşbəxtliyin subyektiv amilləri kimi.

Həyatın mənasının sosial və şəxsi amilləri. Yaxın adamların itirilməsi, şəxsi həyatdakı kəskin dəyişikliklər və s. – şəxsi amillər kimi. Həyatın mənasının konkret hadisələrlə də əlaqələndirilməsi. Həyatın mənası və həyatın məqsədi anlayışları.

IV BÖLMƏ

X MÖVZU: "PEŞƏ ETİKASI"

İnsanların mənəvi həyatının rəngarəng olması. Bəzi fəaliyyət növlərində mənəvi prinsiplərin həyata keçirilməsinin mürəkkəbliyi və xüsusi gərginlik tələb edilməsi. Peşə etikasının bu qəbildən olması. Məsələn, rəhbərin, müəllimin, hüquqşünasın, din xadiminin, həkimin mənəviyyatının özünəməxsusluğu.

Qədim dövrdən indiyədək təbabətdə olan etik normaların müasirliyi. Evtanaziya.

Müəllimin davranışı və mənəvi keyfiyyətləri ilə əlaqədar Qədim Yunanıstanda mövcud olan qaydalar: öz fənnini bilmək, uşaqları sevmək, dərsi aydın başa sala bilmək, hərəkətlərini ciddi nəzarətdə saxlamığı bacarmaq və s. Müasir dövrdə müəllimin fəaliyyətinin çətinləşməsi. Müəllimə qarşı olan tələbatın artması. Pedaqoji fəaliyyətin çətinliyi.

Peşə mənəviyyəti və onu öyrənən peşə etikasını – mənəvi mədəniyyətin əsas komponenti kimi. Peşə borcu, peşə şərəfi, peşə ləyaqəti, peşə ədaləti, peşə nəzakəti – peşə etikasının əsas anlayışları kimi. Humanizm, optimizm – peşə etikasının əsas prinsipləri kimi.

ETİKA FƏNNİNDƏN YOXLAMA SUALLARI:

I Bölməyə aid:

1. «Etika» sözünün etimologiyası
2. Sokrataqədərki fəlsəfi fikir və insan problemi
- 3.»Kosmologizm» və «Antropologizm» anlayışları
- 4.Fəlsəfədə «insan» probleminin ön plana çəkilməsi
5. «Obyekt-subyekt» münasibətləri
6. Etika əxlaq haqqında elmdir
7. Etika fəlsəfi elmlər sistemində
- 8.Fəlsəfi dünyagörüş – mifoloji dünyagörüşün tərkib hissəsi kimi
- 9.Mifoloji dünyagörüşün digər tərkib hissələri
- 10.Mifoloji dünyagörüş – sinkretik dünyagörüş kimi.
- 11.Fəlsəfi dünyagörüş – sinkretik dünyagörüş kimi
- 12.Fəlsəfi dünyagörüşün mifoloji dünyagörüşün tərkibindən ayrılması üçün mövcud olan şərait
- 13.Fəlsəfənin «əsas məsələsi»
- 14.Fəlsəfənin «əsas məsələsinin» birinci tərəfi
- 15.Fəlsəfənin «əsas məsələsinin» ikinci tərəfi
- 16.K.Yaspersin «məhvər xəti» konsepsiyası
17. İbtidai və quldarlıq dövründə etik problemlər
18. Qədim Hindistanda etik nəzəriyyələr
19. Vedant etikası
20. Yoq – fəlsəfi-etik konsepsiyası
21. Caynizm etikası
22. Buddizm dini-fəlsəfi-etik təlimi
23. Lokayata etik sistemi
- 24.Qədim Çində etik fikir
25. «Dəyişikliklər kitabı» («İ tzin») çin fəlsəfəsi üçün yeganə istinad mənbəyi kimi
26. Daosizm cərəyanının etik görüşləri
27. Konfutsçilik cərəyanının etik görüşləri
28. Konfutsinin «Lun yuy» («Kəlmələr və söhbətlər») əsəri
29. Moizm, qanunçular və materialist etika
30. Əxlaq problemləri ilə məşğul olan antik filosoflar
31. Demokritin etik görüşləri
32. Sokratın etik görüşləri
33. Platonun etik görüşləri
34. Platonun etika problemlərindən bəhs edən əsərləri
- 35.Aristotelin «Etika» elminin inkişafında rolu
- 36.Aristotelin «Etika»ya aid əsərləri
- 37.Aristotelin «Etika»dan bəhs edən digər əsərləri
38. «Nikomax etikası» əsərinin müəllifi
39. «Evdem etikası» əsərinin müəllifi
40. «Böyük etika» əsərinin müəllifi
41. «Politika» əsərinin müəllifi
42. «Ritorika» əsərinin müəllifi
43. «Metafizika» əsərinin müəllifi
44. «Dövlət» əsərinin müəllifi
45. «Qanunlar» əsərinin müəllifi
46. «Ziyafət» əsərinin müəllifi
47. «Siyasət» əsərinin müəllifi
48. «İkinci analitika» əsərinin müəllifi
49. Kiniklərin (Diogen və b.) və Kirenaiklərin (Aristip və b.) etikası
50. Antik fəlsəfədə «hedonizm» problemi
51. Antik fəlsəfədə «evdemonizm» problemi
52. Stoisizm etikası
53. Epikurun etik görüşləri
54. Etikanın müstəqil elmə çevrilməsi hansı filosofun adı ilə bağlıdır?

55. Etikanın inkişafında Roma mərhələsi
56. «Mos», «moralis», «mores» sözlərinin mənası
57. Siseron və etika
58. «Etika» sözünün tarixinin Roma variantı
59. «Moralis» sözünün etimologiyası
60. Abelyar, Spinoza və Qartmanın «Etikaya» aid əsərləri.
61. Orta əsrlərdə etik fikir
62. Yeni dövrdə etik fikir (İ.Kant, Hegel və b.)
63. Azərbaycanca etik fikir
64. «Avesta»da etik problemlər
65. N.Gəncəvinin etik görüşləri.
66. N.Tusinin etik görüşləri
67. M.Füzulinin etik görüşləri
68. İslam etikas
69. «Quran» universal əxlaq kodeksidir
70. Azərbaycan ədəbiyyatında etik problemlər qalereyası

II Bölməyə aid:

71. Əxlaqi münasibətlərin ictimai münasibətlər sistemində yeri
72. Əxlaq – ictimai şüur forması kimi
73. Əxlaqın digər ictimai şüur formaları ilə əlaqəsi
74. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində əxlaqın rolu
75. Əxlaq - insanın bütün hərəkətlərinin tənzimləyicisi kimi
76. İnsan həyatının müxtəlif sahələrində əxlaqla yanaşı mövcud olan digər tənzimləyicilər
77. Əxlaqın əsas sosial funksiyaları
78. Təbiiyət funksiyası - əxlaqın əsas funksiyası kimi
79. Digər ictimai şüur formalarının (incəsənət, din və s.) təbiiyət funksiyası
80. Əxlaqın idraki funksiyası
81. Digər ictimai şüur formalarının (incəsənət, elm, din və s.) idraki funksiyası
82. Əxlaqın dünyagörüş funksiyası
83. Digər ictimai şüur formalarının dünyagörüş funksiyası (din, fəlsəfə və s.)
84. Əxlaqın qiymətləndirici funksiyası
85. Əxlaqın tənzimləyici funksiyası
86. İnsanın dünyagörüşünün onun əxlaqına təsiri
87. İnsanın əxlaqının ünsiyyət prosesində üzə çıxması
88. Əxlaqi şüur
89. Fərdi əxlaqi şüur və onun tərkib hissələri
90. İctimai əxlaqi şüur və onun tərkib hissələri
91. Ağıl – fərdi əxlaqi şüur elementi kimi
92. Hisslər – fərdi əxlaqi şüur elementi kimi
93. İradə – fərdi əxlaqi şüur elementi kimi
94. Gündəlik əxlaqi şüur
95. Nəzəri əxlaqi şüur
96. Etika - nəzəri əxlaqi şüurun metodoloji əsası kimi
97. «Fəzilət» və «qəbahət» anlayışları
98. İnsanın müsbət keyfiyyətləri - fəzilət kimi
99. İnsanın mənfi keyfiyyətləri – qəbahət kimi
100. Əxlaqi praktika (fəaliyyət)
101. İctimai şüurun digər formaları kimi əxlaqın da yalnız şüur kimi deyil, praktik fəaliyyət kimi də mövcud olması
102. Əxlaqi şüurun isənanların rəftarında, hərəkətlərində, fəaliyyətində reallaşması
103. Əxlaqi münasibətlərə milli, dini və s. amillərin təsiri
104. Adətlərin əxlaqi münasibətlər prosesində yaranması
105. Davranış – əxlaqi fəaliyyətin (praktikanın) tərkib hissəsi kimi
107. Hərəkət - əxlaqi davranışın vahidi kimi
108. Hərəkətin əməl və əməliyyat kimi növləri

109. Əməliyyat - neytral hərəkət kimi
110. Əməl – etik hərəkət kimi
111. Əməlin sükunət və hərəkət kimi formaları
112. Müsbət və mənfi əməllər
113. Əməlin törədilməsində cins, yaş, xasiyyət, ictimai vəziyyət və s. amillərin təsiri
114. Əxlaq və siyasət
115. Əxlaq və hüquq
116. Əxlaq və din
117. Əxlaq və elm
118. Alimin vətəndaşlıq borcu
119. Əxlaq və incəsənət
120. İncəsənətdə əxlaqi-etik problemlərin tərənnümü

III Bölməyə aid:

121. Etikanın əsas kateqoriyaları
122. «Xeyir» kateqoriyası
123. «Şər» kateqoriyası
124. «Borc» kateqoriyası
125. «Vicdan» kateqoriyası
126. «Şərəf» kateqoriyası
127. «Ləyaqət» kateqoriyası
128. «Xoşbəxtlik» kateqoriyası
129. «Həyatın mənası» kateqoriyası
130. Xeyirin modifikasiyaları
131. Xeyirxahlıq – insanın müsbət mənəvi keyfiyyətlərinin xarakteristikası kimi
132. Fəzilətlərin fitri, yaxud sonradan qazanılan olması barədə fikirlər
133. Şər - insanın mənfi keyfiyyətlərinin xüsusiyyəti kimi
134. Borc və vicdanın xoşbəxtliyə qarşı qoyulması
135. Kriminal aləmdə borc anlamı
136. Orta əsrlərin şərəf kodeksində deullərin yeri
137. Xoşbəxtliyə mane olan obyektiv və subyektiv səbəblər
138. Xoşbəxtliyin insanın əxlaqi keyfiyyətləri ilə əlaqəsi
139. Xoşbəxtliyin xüsusiyyətləri (nisbiliyi, qısaömürlüüyü, subyektivliyi və s.)
140. Həyatın mənası və həyatın məqsədi

IV Bölməyə aid:

141. Tətbiqi etika nə vaxt yaranıb
142. İ.Kant – tətbiqi etikanın ilk nümayəndəsi kimi («təcrübi zəka» əxlaqi idrak və davranışın sinonimi kimi)
143. Müasir dövrdə tətbiqi etikanın əhatə dairəsi (bioetika, ekoetika, biznes etikası, pedaqoji etika, hüquqi etika, siyasi etika, parlament etikası, incəsənət etikası, hərbi etika, senzura etikası, kompüter etikası) və onların problemləri (klonlaşdırma, gen mühəndisliyi, əvəzedici analıq, atılmışlar, şpionaj, ölüm hökmü, robot əməyi, evtanaziya, abort, insan orqanlarının transplantasiyası və s.)
144. Peşə etikası problemləri
145. Hüquqi etika
146. Pedaqoji etika
147. Tibbi etika
148. Evtanaziya problemi
149. Səhnə etikası
150. Müxtəlif dövrlərdə yaradıcılıq etikası problemləri (məsələn, K.Stanislavskinin «Etika» əsərində artistlik etikası, prof. Timuçin Əfəndiyevin «Azərbaycan dramaturgiyasında metodlar» əsərində yaradıcılıq etikası və teatr barədə və s.).